

Э. ҒОЗИЕВ

ПСИХОЛОГИЯ

Э. ҒОЗИЕВ

ПСИХОЛОГИЯ

(Ёш даврлари психологияси)

*Педагогика институтлари ва
университетларнинг талабалари учун
ўқув қўлланма*

Бух. тизм. ЛП
БИБЛИОТЕКА

№

11/1031

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1994

Ушбу қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири ўзининг даврлари психологиясининг вазифа ва мазмунини ўз ичига олади. Қўлланмадаги муаммоларни баён қилинган.

Қўлланманинг иккинчи қисмида ёш давра-ларининг психологиясининг вазифа ва мазмунини баён қилинган. Ёш давра-ларининг психологиясининг вазифа ва мазмунини баён қилинган. Ёш давра-ларининг психологиясининг вазифа ва мазмунини баён қилинган.

Қўлланма университет ва педагогика институтларида ўқув қўлл. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 224 б.

P 62

Ғозиев Э.

Психология: (Ёш давлари психологиясининг вазифа ва мазмунини баён қилинган). — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 224 б.

Ғозиев Э. Психология.

ББК 88я73

029.0(000) -13

029.0(000) -13

94

© «Ўқитувчи» нашриоти

ISBN 5-625-02174-1

СУЗ БОШИ

Ижтимоий ҳаётимиздаги инқилобий ўзгаришлар, мустақиллик, республикамызда демократиянинг таъна-ниси учун кураш, ҳуқуқий давлат тузишга интилиш инсонпарвар психологиянинг қонуниятлари ва илмий материалларини ўрганиш, улардан турмушда фойдаланишни талаб қилади. Мазкур психологиянинг ғоялари эрк шарофати, демократик ҳаракатлар ва ошкораликнинг кенг қулоч ёйиши туфайли ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда.

Кўп йиллар мобайнида инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга асосланган ижтимоий тарбия — халққа робот сифатида муносабатда бўлишга, уни буйруқни сўзсиз бажариш ва итоаткорликка одатлантиришга қаратилган учун ҳақиқий этнопсихологик, умумпсихологик ва психогеронтология қонуниятларини фуқаролардан мутлақо сир тутган.

Озодлик бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо қилмоқда. Ҳозирга қадар ёш психологиясининг соҳалари — чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, мактабгача, кичик мактаб, ўсмирлик, ўспиринлик, ёшлик, етуқлик, кексайиш, кексалик даврлари бўйича бебаҳо илмий-амалий маълумотлар тўпланган. Эндиги асосий вазифа ана шу маълумотларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланишдан иборат. Одамга чақалоқлигидан кексалик давригача унинг ички имконияти, майли, иқтидори, қобилияти, ақл-заковати, қизиқиши, продаси, ҳис-туйғуси, диққати ва билиш жараёнларининг хусусиятларига кўра индивидуал муносабатда бўлиш ёш психологиясининг инсонпарварлик ғояларидан биридир. Унинг муҳим хусусияти ҳар бир даврдаги ривожланишнинг ўзига хос қулай (сеңзитив) ҳолатидан унумли фойдаланишдир ва шундагина ўсишдан орқада қолишнинг олдини олиш мумкин.

Ҳар бир ёш даврининг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказиш инсон-

ва ўз ҳақиқатида ўзини англашни вужудга келтиралади. Ёшларда унинг англаш туйғуси қанча эрта уйғониб, шахсий нуқтан назар, ўз ҳуқуқини ҳис этиш, ўзининг ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунча-лик тез пайдо бўлади. Худди шу аснода ишқиқлик, ҳисарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топиши-га руҳий тўсиқ вужудга келади. Шахслараро муноса-батдаги қарама-қаршилик, инқироз ривожланиш қонуналарига лоқайд қарашнинг оқибатидир. Ишон пси-хикасидаги умидсизлик, ижтимоий адолат учун кура-шини руҳининг ўзгариши — назарни билан турмуш но-мутаноаблигининг маҳсулидир. Одамларда эътиқод, дунёқараш, идеал, муомала, мулоқот, мустақил хул-аси самарали шакллантириш кўпроқ юқоридати омилларга боғлиқдир. Кишидаги ташаббускорлик ҳам-да тўсиқларни енгишга интилишни аниқлаш ва уларга ен психологияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқдир.

Таълимнинг барча босқичларида унинг самарадор-лигини ошириш ен психологиясининг қонуниятларига суянимоғи зарур. Болалар жамоаси, онла муҳити, меҳнат жамоаларида шахслараро илиқ муносабатни шакл-лантириш ен даври хусусиятларини инобатга олиш-нинг маҳсули саналади. Ҳатто, кишининг узоқ умр-бўриши ва унда ишчанлик қобилиятининг сақланиши, истиқбол режаси ва мақсади билан яшаш ҳам ен ху-сусиятларини ҳисобга олиб мулоқотда бўлишнинг ме-насиридир. Умуман ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳала-рида онла, тарбия муассасалари, ишлаб чиқариш кор-хонаси ва жамоат ташкилотларида ен психологияси-дан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг шахслараро ижобий муносабатлар ўрнатишининг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гаровидир.

Бўлажак ўқитувчилар учун мазкур курс бўйича олинадиган билимлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Маъ-лумки, ўқитувчи ижтимоий ҳаётда ўзига юкланган тур-ли вазифа ва ролларни муваффақиятли амалга оши-риш учун ен психологияси маълумотларини қўллаши шарт.

Муаллиф ен психологияси бўйича мураккаб дастур-га асосланиб ўзбек тилида ияк бор яратилган ушбу қўлланма ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларни кутади.

Нашрият манзилгоҳи: Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30. «Ўқи-тувчи» нашриёти.

БИРИНЧИ БОБ

ЕШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Еш даврлари психологияси фанининг вазифалари ва аҳамияти

✓ Еш даврлари психологияси фанининг мавзу баҳси турли ёшдаги одамларнинг (болалар, ўқувчилар, катталар, эркаklar, аёлларнинг (онтогенезда) туғилганидан умрининг охиригача) психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабатли қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Еш даврлари психологияси инсонда турли психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл ва ҳоказолар) ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳар хил фаолиятини (ўйин, ўқиш, меҳнат каби-лар), эр ва аёлнинг жинсий тафовутларини, шунингдек, инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Инсон руҳиятининг ривожланиш даврларини аниқлаш, шу соҳадаги маълумотларни тўплаш ҳам мазкур психологиянинг мавзу баҳсига киради. Боланинг туғилишидан вояга етгунича ҳар томонлама ривожланиши, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлгунича улғайиши ва шахсининг таркиб топиши муаммоларини, буларнинг психологик механизмларини аниқлаш ва шарҳлаш ёш даврлари психологияси соҳасининг муҳим жиҳатидир.

Бола жамиятнинг аъзоси, мукаммал шахс сифатида муайян ижтимоий муҳитда камол топар экан, унинг бутун билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ва руҳий ҳолатлари, онги ҳам ривожланади. Ана шу ривожланиш натижасида унинг психикаси, онги гўдакнинг дастлабки оддий акс эттириш (инъикос) тарзидаги содда онгидан баалоғатга етган инсонларга хос теварак-атрофни, борлиқни, одамларни аниқ, яққол, тўла ва англаб акс эттириш даражасигача ривожланади.

Инсон зотининг турли жиҳатларини ўрганиш билан болалар анатомияси ва физиологияси, олий нерв фаолияти физиологияси, гигиена, педагогика, этнография каби фанлар шуғуллангани каби боланинг камол топишидаги қонуниятларни, унинг психикасини, онгининг

Ушунини белгилловчи ижтимоий омиллари ҳамда психология механизмларини, умуман, инсон зотининг туғил-
ганидан бошлаб етгунича психик ривожланишини психоло-
лар психологияси фани ўргатади ва тадқиқ қилади.

Боданинг психик ривожланишини кузатган психоло-
лар (Л. С. Виготский, П. П. Блонский, А. Валлон, Ж. Пиаже ва бошқалар)нинг аниқлашича, мазкур ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган (сезилган — қулай) давлари мавжуд бўлиб, улар боданинг ўзи яшаб турган муҳитда (боғча, оилада) туг-
ган ўрини, билиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари, ҳодисалари, шахси ва онгининг ривожланиши даражаси билан боғлиқ бўлади.

Тадқиқотчиларнинг уқтиришига кўра, табиат ва жа-
миятнинг қонунилари сингари камол топаётган бола шахси ривожланишининг ҳам ўз қонунилари бор. Бу қонунилар психология фанининг махсус тармоғи — бо-
лалар психологиясининг предметиға киғади. Ёш давлари психологияси соҳаси инсон психикаси фақат муқдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ҳам ривожланиши, такомиллашиб бориши ва ўзгариши ҳақидаги методологик қондаға амал қилади.

Ҳар бир фанининг ўз предмети борлиғи сингари бо-
лалар психологиясининг ҳам ўзи текширадиган соҳаси ҳамда тадқиқот методлари бор.

Умумий психология психика ва унинг зоҳир бўли-
ши, ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, ёш даври психологияси турли ёшдаги инсонларнинг (жонларнинг) психик ривожланиши, психик хусусият-
лари ва буларнинг ўзига хос омиллари, мезонлари ҳамда механизмлари ҳақидаги фандир. Шунингдек, у муайян ёшдаги инсонларнинг фақат ўзига хос хусусият-
ларини ҳам ўрганади. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда, таълим ва тарбияда, гуруҳлар ҳамда жамоаларда, иш-
лаб чиқаришда, оилавий муносабатларда ёш давлари психологияси алоҳида ўрин тутади. Инсон шахсининг таркиб топиши ва билиш жараёнларининг ривожла-
ниши муаммосини инсон психикасининг ривожланиши қонуниларини ҳисобға олмай оқилона ҳал қилиб бўл-
майди. Шунинг учун ҳозир «инсон омили» масаласи долзарб мавзуга айланди.

Ёш даври психологияси — инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда шу ривожланишнинг босқичлари тўғрисидаги фандир.

Еш давлари психологиясининг асосий вазифаси шахсининг камол топиши қонуниятлари ва турли еш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаоллият, ҳолат ва шарт-шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Еш давлари психологияси ана шу вазифани ҳал қилиш билан амалий мақсадларни рўёбга чиқаради: таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради, моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, миллатлараро муносабатларни яхшилашга, шахслараро мулоқотни тўғри йўналтиришга, жамоада ижобий психологик иқлим яратишга, узоқ умр кўриш сирларини очишга, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга, ажралишларнинг олдини олишга хизмат қилади. Камолотнинг турли давларидаги инсоннинг ёш ва жинсий хусусиятларини ҳисобга олмай туриб юқоридаги вазифаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Мазкур психология фанининг соҳаси алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган, лекин дастлабки илдизи қадимги юнон маданиятига бориб тақалади. Унинг предмети ва қонуниятлари тўғрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар ва назариялар мавжуд. Уларнинг жуда кенг тарқалганлари биогенетик (В. Штерн), социогенетик (К. Левин), бихевиористик (Э. Торндайк), психоаналитик (З. Фрейд) назарияларидир. Шунингдек, илмий методларга асосланиб тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам жуда кўп. Улар тўғрисида кейинги саҳифаларда тўхталинган.

Илмий психологик адабиётлар, эмпирик маълумотлар ёш даври психологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қатор омиллар ва ҳолатлар сабаб бўлган, деган хулосага келдик. Қуйида ана шуларни баён қиламиз.

1. Барча фанлар негизига кириб борган эволюция теориясининг (Ч. Дарвин) инсон психикасининг ривожланиши жараёнида ўрганиш зарурияти.

2. Умуминсоний, умумпсихик қонуниятлар турли ёшдаги одамлар хатти-ҳаракатини, психик хусусиятларини ва болаларнинг ўсишига бирор фаолиятнинг таъсирини аниқлаш учун старли эмаслигини эътироф этиш.

3. Ёш давлари психологияси инсоннинг (туғилганидан умрининг охиригача) камолоти учун методоло-

гик ва назарий аҳамиятга эга эканлиги тан олингани.

4. Турли ёшдаги одамлар (мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ўқувчилари, ўрта ва олий ўқув юртларининг талабалари, ишчилар, ходимлар, қариялар ҳар хил психологик хусусиятларга эга эканлиги сабабли тарбия, ишлаб чиқариш, ижтимоий-таъминот муассасалари, етимхоналар, болалар уйлари, колониялар, махсус мактаблар, интернатлар, психо-неврологик диспансерлар, қариялар уйлари, шифохоналар ва бошқалар)нинг ходимларида эҳтиёжлар ортиб бораётгани.

5. Тиббиёт фани ва унинг тармоқлари ривожланиши, психиатрия, психо-неврология, психогигиена, сангигиена, болалар ва катталар патологияси, нейрохирургия, гснетика, олий нерв фаолияти ва ҳоказолар бўйича комплекс тадқиқотларнинг вужудга келиши, психология, биология, медицина, социология фанларининг ҳамкорлигида илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши.

6. Юридика (Ҳуқуқшунослик) психологияси ва унинг соҳалари ижтимоий ҳаётимизда сезиларли ўрин эгаллаётгани ҳамда ёшлар ўртасида қонунбузарликнинг ортиб бораётгани (суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш меҳнати психологияси; вояга етмаган қонунбузарлар муаммоси ва жиноятнинг олдини олиш масалалари).

7. Амалий психологиянинг ижтимоий-сиёсий тус олаётгани ва турмушнинг ҳар бир жабҳасига кириб бориши, шунингдек, ўз ўрнини топаётгани (психологик консультациялар, маслаҳатлар, ауто ва социал тренинглар, ишбилармонлик ўйинлари, профессиограмма, психодиагностика ва ҳоказоларга талаб ортиши).

8. Психология фани соҳаларининг инсон онтогенезидаги ўзгаришларга доир, билимларга эҳтиёж ва талабни ортаётгани (ҳарбий, спорт, савдо, меҳнат, космик, инженерлик, ижод, авиация психологияларига аниқ материаллар зарурлиги).

9. Экология муаммолари, зоопсихология ва этология вазифалари, миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш, инсонпарварлик ғояларини турмуш тарзига олиб кириш масалаларининг долзарблиги (экология ва инсон, қиёсий психология, шахс психологияси, этник психология ва ҳоказолар).

10. Моддий ишлаб чиқаришни қўлайтириш, саноатда ва қишлоқ хўжалигида кишиларнинг ҳақиқий хўжайинлик туйғусини уйғотиш, ақлий ва жисмоний имкониятларни қидириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини

ошириш, инсон — инсон, инсон — техника, ер — инсон, инсон — иқлим муносабатларини изчил ўрганиш зарурлиги.

11. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ajralishlarining oldini olish, inoq oila yratish, ёшларни турмушга тайёрлаш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларини бартараф этиш, oilада тенгҳуқуқлилини қарор топтириш ва болалар тарбиясини yaxshilash vazifalari.

12. Inson uzoq umr kўrishining sirларини — герантопсихологик қонуниятларини очиш ва тарғиб қилиш, давлат munosabatlarida психологик билимлардан ўз ўрнида фойдаланиш, uzoq umr kўришга замин тайёрлаш, қариялар пансионатларида уларнинг руҳиятига мос munosabatda, oilада мулоқотда бўлиш кераклиги ёшлари психологиясини ривожлантиришнинг тақозо этмоқда.

Турли ёш ва ҳар хил жинсдаги инсонлар психикасининг ривожланишини, ўзгарини, ватанимизда яшаётган барча миллат ва ёлларнинг ахлоқий ва жисмоний камол толишига ижобий таъсир қиладиган омиллар ҳамда шарт-шароитларни билиш ва улардан унумли фойдаланиш ҳозир ннҳоятда зарур бўлиб қолди. Халқ таълими ходимлари, ишлаб чиқариш ва илмий тадқиқот муассасаларининг, қишлоқ хўжалик жамоаларининг, фан, адабиёт ва маданий-оқартув таъкилотларининг раҳбарлари инсоннинг ҳар томонлама камол толиган, маълумотли, маҳоратли, ақл-заковатли, ижодий изланишга мойил шахс этилиш жараёни қандай содир бўлишини, кексайишнинг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини билишга қизиқмоқдалар. Шундай экан, тарбия системасида ва ишлаб чиқаришда психология бўйича билимсизлик ва чаласаводлилини йўқотиш учун болалар руҳиятидан қариялар маънавиятигача илгарий ва амалий билимларни эгаллаш ҳозирги давримизнинг муҳим талабидир.

Эндиликда инсоннинг акс эттириш фаолияти ривожланишининг қонуниятларини, одамнинг бош миё ярим шарлари пўстидан ҳақиқий жисм образ (тимсол) сифатида акс этишини, нима сабабдан мазкур образ ўзгарини ва бу ўзгариш кишининг руҳиятига таъсир қилишини тушунтириш учун диалектик материализмнинг психика ташқи дунёни акс эттиради, деган таърифининг ўзи етарли эмас. Мазкур ҳодисанинг чуқурлигини — акс эттириш жараёнини генетик метод билан ўрганиш орқалигина асослаб бериш мумкин.

Маълумки, гўдаклик давридаги оддий сезишдан бошлаб, мантиқий фикр юритишгача ўтадиган давр инсбатан узундир. Эндигина туғилган чақалоқ - ҳам дастлабки соатлардан бошлаб сезги органлари ёрдамида атроф-муҳитни ақс эттиришга киришади. Бироқ унинг тафаккури бир неча ойлар ва, ҳатто, йиллар давомида вужудга келади, нутқ билан тафаккурнинг бирлиги мазкур ривожланишни амалга оширади. Бундай ҳолат ўта мураккаб ҳиссий билишдан мантиқий тафаккурга ўтиш жараёни босқичини тадқиқ этиш имконини беради.

Ҳозир психология фани индивидуал онг ўсишининг турли босқичларида амалиёт билан ҳиссий билиш ўртасидаги, амалиёт ва мавҳум тафаккур орасидаги жуда мураккаб, ўзгарувчан ички муносабатлар ҳамда механизмларни ифода қилади. Инсон психикасининг вужудга келиши ва ривожланишини, унинг турли қирраларини ўрганиш инсоннинг психик ўсиши, унинг сабаблари, омиллари, шарт-шароитлари туғрисида маълумотлар тўплаш имконини бера олади.

Мазкур муаммога илмий ёндашмиш инсоннинг ҳаёт шароитлари шахсий хусусиятлари, қобилиятлари, сифатлари, қизиқиш кўлами, иродавий фазилатлари, муайян ҳис-туйғуларининг мазмуни, тўлалиги ва ҳоказоларни ёритиш демакдир. Илмий ишлар олиб бораётган тадқиқотчи катта ёшдаги одамлардан ҳаёт шароитининг тайёр маҳсулини ўрганади, лекин бу билан сингулунининг психикаси қандай вужудга келгани, кечиши, ақс эттириш хусусиятларини тушунтира олмайди. Ана шу мураккаб жараёни билиш учун боланинг психикаси турмуш ҳодисалари ва шароитлари билан боғлиқлигини аниқлаб олинмаса, тажриба ўтказувчи ўзи ўрганаётган назарий масалаларни ишонарли даражада исбот қила олмайди.

Инсон психикасининг ривожланишидаги сабаб-натига муносабатларини билиш бола тарбиясида энг қулай шарт-шароитларни вужудга келтириш учун ниҳоятда зарур.

Шундай қилиб, ёш даври психологияси фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. У ҳам бошқа фанлар қаторида ривожланди, бунда экспериментал биология ва генетика, медицина, социология каби фанларининг хизмати катта бўлди. Ёш даври ва дифференциал психология фани диалектиканинг принципларига, олий нерв фаолияти қонунарига, диффе-

ренциал психофизиология қонуниятларига, психологлар тўвланган материалларга таяниб, инсон психикасининг кечини, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади. Иктымий турмушнинг барча жабҳаларидаги амалий масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этади.

2. Ёш даврлари психологияси фанининг принциплари ва илмий тадқиқот методлари

Маъкур фан соҳаси ўзининг предмети ҳамда вазифасини умумий психологиянинг асосий принциплари ва ҳодаларига таянган ҳолда белгилайди. Ёш даври психологияси қуйидаги принципларга риоя қилади:

1. Дилектик материализм таълимотига биноан психика юксак даражада ташкил тонган материянинг хусусияти ва ёки мианинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миёнага бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, сезги, дарок, тасаввур, хотира, тафаккур, интуит, ҳаёл каби билан жараёнларида, шунингдек, шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида, диққати, ҳис-туйғуси ва характер хислатларида, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўзифодасини топади.

2. Психиканинг негизда мианинг рефлектор фаолияти ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош миё катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош миё пўстлогидида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари И. П. Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда ўзаро индукцияси қонунилари замирида рўй беради. Бу қонунилар турли йўсинидаги муваққат боғланишлар, асосланишлар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланишини (қўзғалишини), муваққат боғланишларнинг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан мианинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра ҳар иккала механизм ҳайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун

психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тинсоллар сифатида ифодаланишдан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун (онтогенезидаги) онгли фаолиятини — унинг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўргатишдир. Одам зотининг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида (ўйин, меҳнат, ўқишда), хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларини ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4. Инсоннинг билиш фаолияти (жараёнлари) ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратди ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мичқур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Тарихий материализм таълимотича, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эътиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борлиқни (воқеликни) акс эттириши — фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа (воқеликка) ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан, ўйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши ҳамда қизиқининининг барқа-

рорлашуви, иқтидорининг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

Боланинг нутқни эгаллаши унинг билиш жараёнларини (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур ва ҳаёлини) ҳамда амалий фаолиятини (ўқиш, ўйин ва меҳнатини) кескин ўзгартиради. Бу ўзгаришлар айниқса илк болалик даврида яққол намоён бўлади. Нутқнинг пужудга келиши бола шахсининг ривожини тезлаштиради, шахслараро мулоқотни юқори даражага кўтарadi.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёнидир. Ривожланиш ўзаро узвий боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Бола ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан қўндалик муносабатлари ва амалий фаолиятида пужудга келади, ўзаро таъсир (савол-жавоб) натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, терапийи, тозаллиги орта боради. Ҳозирги даврда инсоннинг ривожини янада жadalлаштирувчи воситалар мавжуд ва унинг ақлий ўзини даражасини тест (синов)лар билан аниқлаш мумкин. Ёш даври психологияси предмети таълим ривожланишини ўз кетидаи эргаштириб боради, деган қондага амал қилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ва инсоннинг онтогенезида психик ривожланишини мукамал, тўла бўлмасе-да, очиб бериш имкониятига эга бўлган умумий назарий қондалар, яъни принциплар мавжуд. Ана шу принциплар асосида турли ёш ва жинсдаги одамларда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларида методологик ва методик хатоларга камроқ йўл қўйилади. Шундай ишларда инсон тутилганидан умрининг охиригача қандай ўзгариб бориши тўғрисида маълумот туллаш мумкин.

Ўмуман психологияда инсон психикасини тадқиқ қилиш методларининг турли таснифи мавжуд. Шулар тўғрисида умумий психология курсида кенг маълумотлар беришган. Ёш даври ва дифференциал психология фази ҳам психологиянинг бошқа соҳалари сингари ўзига хос илмий тадқиқот методларига эга. Қўида атоқли психолог Б. Г. Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланиб, мазкур методларнинг хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилинган.

Б. Г. Ананьев психикани ўрганиш методларини тўрт гуруҳга ажратиб, уларни ташкилий, эмпирик (амалий), натижаларни қайта ишлаш ёки статистик, натижалар-

ни шарҳлаш методлари деб номлаган. Бу гуруҳлар ўзининг мақсад ва вазифаси бўйича яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Қуйида мазкур методларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қийёсий тавсифи берилди.

Тадқиқот методларининг биринчи — ташкилий гуруҳи ўз ичига қийёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёқлама) деб аталган турларни олади. Қийёслаш методидан умумий психология, социал психология (катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қийёслаш), спорт психологияси (спортчиларнинг ҳолати, ўқувлилиги ва ишчанлигини ўзаро таққослаш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Ёш даври психологиясида эса қийёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириши, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослиги кабиларни ўрганишда қўлланади. Психологлардан Л. С. Виготский, П. П. Блонский, А. А. Смирнов, Б. Г. Ананьев, Д. Б. Эльконин, П. Я. Гальперин ва уларнинг шогирдлари олиб борган тадқиқотлар (чақалоқлик, гўдаклик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик ёш давларини ўзаро солиштириш) шу методдан фойдаланиб амалга оширилган. Кейинги йилларда халқ таълими системаси ва ишлаб чиқаришда «инсон омили» муаммосининг кўтариллиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган маълумотларнинг ишончлилигини оширишда ҳам қийёслаш методи қўлланади. Айниқса, синалувчилардаги ўзгаришларни ажратиб олиб қараш, тадқиқотнинг босқичларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш, масалан, тажрибанинг биринчи босқичи турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга қандай таъсир этганини аниқлаш ва ҳоказолар бу методга диққат-эътибор ортиб бораётганидан далолатдир.

Ёш даври психологиясида қийёслаш методи билан бир даврда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам қўлланади. Унинг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узоқ муддат, ҳатто, ўн йиллаб текширилишидир. Лонгитюд методидан психологлардан немис В. Штерн, француз Р. Заззо, рус психологлари Н. А.

Менчинская, А. Н. Гвоздев, Н. С. Лейтис, В. С. Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланилмоқдалар.

Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) эгизаклар кузатишган. Шунинг учун қатор тадқиқотларнинг «она кундалиги» (Н. А. Менчинская, В. С. Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узоқ вақт бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш унда пайдо бўлаётган янги фазилатларнинг ривожланиш динамикасини, хулқ-атворидаги иллатларни (хатти-ҳаракат) ва уларнинг олдини олиш тадбирларини, мураккаб психологик муносабатлари, ички боғланиш қонуниятини, механизми тўғрисида мукаммал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига ҳослигини, объектив шарт-шароитлар ва ижтимоий муҳитнинг таъсирини ўрганилади. Чунинчи, эгизакларнинг ўхшашлиги ва тафовути, таъсирланиши, ҳис-тубиғусининг ўзгариши, кишилар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий ва рафъи фазилати системаси ва ҳоказолар) бўйича маълумотлар олиш лонгитюд методи билан амалга ошади.

Ҳозирги фан ва техника тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлигини янада ошириш учун (субъектив омилларнинг таъсирини камайтириш мақсадида) комплекс дастур асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика ва ҳоказолар) билан биргаликда тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этмоқда. Амалий йўсинидаги илмий-тадқиқот ана шу кўп қиррали (комплекс) ёндашнинг талаб қилади. Психология соҳаларида (психофизиология, космос, медицина психологияси, инженерлик ёки авиация психологиясида тадқиқот объектига системали ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндашнинг таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик, кексايшнинг биологик омилларнинг ўрганиш унинг психологик, физиологик, мантиқий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Комплекс дастур ёрдамида амалга оширилган тадқиқот натижаси илмий аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Илмий тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи эмпирик методлардан иборат бўлиб, бу гуруҳга кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперименти (табiiй, лаборатория), тест, анкета, сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил қилиш) каби-лар ки-ради ва улар синаш, текшириш, диагноз (аниқ-лиш) ва прогноз (олдиндан белгилаш) вази-фаларини бажари-ди. Нисонда тутилганидан умрининг охиригача со-дир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ ва объективроқ тадқиқ этиш учун эмпирик методлардан ил-тибати билан фойдаланиш яхши натижа беради.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи на-тижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил тур-ларига бўлинади. Психологик-педагогик тадқиқотлар-да қўпинча қуйидаги статистик методлардан фойда-ланилади.

Ту-ланган миқдорларни ишлаб чиқишда мана бу формулаларни қўллаш мумкин:

1) $M = \frac{\sum v}{n}$ формуласи ўртача арифметик қий-матни топиш учун ишлатилади. M — йиғинди, v — ва-риацион миқдор, n — синалувчилар ёки объектларнинг саноғини билдиради.

2) $\sigma = \sqrt{\frac{C}{n-1}}$ формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. σ — квадратлик оғиш, C — дисперсия, « n » — миқдор.

3) $C = \sum (v-M)^2$ — сон қаторидаги миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш формуласи. $\sum$ баъзан « C » — дисперсия деб ҳам аталади.

Психологик тажрибаларда олинган миқдорнинг, қўлланган методиканинг ишончлилик даражасини аниқ-лаш учун Стьюдент мезонидан фойдаланиш мумкин:

$t = \frac{X - \bar{X}}{\sigma}$. Бунда t — ишончлилик белгиси, X — сон қаторидаги юқори балл, $\bar{X}$ — ўртача арифметик миқ-дор, σ — квадратик оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш фоизларини аниқловчи формула: $\frac{\epsilon - C}{\epsilon - C} \cdot 100$;

бунда ϵ — синалувчиларнинг тўғри ва нотўғри жавобларини ҳисоблашга хизмат қилади. Иккала миқдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қай даражада юқори эканини кўрсатади. Бунда «C» — контроль, ϵ — экспериментал гуруҳни англатади.

Тафаккурнинг суз-мантиқ тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланади (З. И. Қалмикова тадқиқотларида):

$$TCT = \frac{R_1}{R_2} ;$$

« R_1 — синалувчилар топшириқни бажаргани учун олган баллар йиғиндиси; R_2 — синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топшириқ ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «2» балл, нотўғри ечгани ечилишга интилгани учун «1» балл ва, ниҳоят мутлақо ечмагани учун «0» балл қўйилади.

Юқоридаги статистик методлар тажрибаларда олинган қийматларнинг ишончлилик даражасини аниқлашга хизмат қилади. Бундай методлар ҳаддан ташқари кўп ва биз уларнинг энг соддаларига тўхтаб ўтдик.

Тўплаган материалларни психологик таҳлил қилиш методи мазкур фан учун алоҳида аҳамиятга эга. Унда аниқловчи, таркиб топтирувчи (гарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўп қиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланиб суз-мантиқ ёрдамида психологик таҳлил қилинади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омилилар орқали исботлаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, ҳосса, ҳолат ва қамолотнинг ўзига хослиги асосланади. Материал алоҳида гуруҳлар ва синфларга ажратилади, психологик воқеаликнинг бошқа жиҳатлари билан ўзвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати биён қилинади, синалувчилар муайян тонфаларга киритилади ва тадқиқотдан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий тадқиқот методларининг тўртинчи — шарҳлаш гуруҳи генетик, ва доналаш методларидан иборатдир. Генетик метод билан тадқиқот давомида тўплаган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўсинда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асо-

ний мақсади — синалувчида вужудга келаётган янги шахс фазилятларининг ривожланиши ва билиш жараёнларининг ўзгаришига тажриба натижасига суяниб таъриф ҳамда тавсиф беришдир. Шунингдек, бунда маъмур фазилят ва хусусиятларнинг намоён бўлиш дивари, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, пайтларга қўшимча шарҳлар бериш имконияти туғилди.

Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлигининг илдизи аниқланади. Танлаш методи билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунлиқнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда биргаликда қатнашиши бунга ёрқин мисолдир. Бунда ҳар бир билиш жараёнининг улуши ифодаланади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилади.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Ўзилишларга йўл қўймаслик учун йиғилган материаллар махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи — тайёрлов босқичида кашф қилинадиган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар бўйича мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса олинган натижаларни қайта ишланади ва бу ҳам ўз навбатида тўрт поғонага бўлинади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезаси алоҳида шарҳланади; в) иккиламчи таҳлил: бирқарор, устун далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтез: психологик қонуният, топилган далил омил ва тадқиқот гипотезасини бирлаштириб махсус хулоса чиқарилади.

Тўртинчи босқич — шарҳлашда ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психологик жиҳатдан сўз-мантиқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар исботланади, ҳеч бир шубҳага, эътирозларга ўрин қолмайди. Ана шу босқичда тадқиқот якунланади, зарур хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар бери-

лади, ўрганилиши зарур муаммонинг аҳамияти ва истикболи уқтирилади.

Энди тажрибада энг кўп қўлланадиган эмпирик методлар ҳақида кенгроқ маълумот берамиз.

Кузатиш методи. Ёш даври психологиясида бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини ўзи) кузатиш турлари бор. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади: 1) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади; 2) кузатиладиган объект танланади; 3) синалувчининг ёши, жинси аниқланади; 4) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади; 5) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади; 6) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилиши авсоя қилинади; 7) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа билан ўтказилиши) тайинланади; 8) кузатиладиганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтар, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички психологик кечималар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди. Масалан, гўдак болани кузатишда унинг ҳаракатлари, ўйинчоқларга муносабати, ҳис-туйғуси, талпиниши, майли, хоҳиши аниқланади. Ўқувчининг дарсадаги ҳолатини кузатишда эса диққатининг хусусияти, ташқи қўзғатувчи билан таъсирланиши, темпераменти, хатти-ҳаракатининг суръати, эмоционал кечимасининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар туپлишига имконияти туғилади. Ўспирин ёшларнинг спорт фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари, ғалабага интилиши, ўзининг ҳаракатини идора қила олиши юзасидан материаллар йиғиш мумкин. Ишчининг дастгоҳидаги фаолиятини кузатиш натижасида унинг ўз диққатини тақсимлаши, қийин дамларда ўзини тутиши, имо-ишоралари, ташқи қўзғатувчидан таъсирланиш даражаси ҳақида кенг маълумотлар йиғилади. Кексаларнинг мулоқот жараёнини кузатиш уларнинг характери, нутқ фаолияти, ҳис-туйғуси, экстравертивлиги ёки

интравертирланиши, қизиқувчанлиги ва руҳиятининг бошқа ҳусусиятларини аниқлаш демакдир.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олини: иш устидаги кайфиятини, фикрнинг муайян объектга йуналтирилганини, ташқи қўзғатувчилар таъсирига берилмаслигини, чеҳрадаги ташқини ва иштиробини, кўздаги ғайритабиийликни, шунингдек, синчковлик, теранлик, термулиш каби руҳий ҳолатларни кузатиб тафаккурнинг кечишидаги ўзгаришни аниқлаш мумкин. Булардан ташқари, қўлнинг титраши, исбийлашиш, нутқнинг бузилиши, ҳиссиётнинг беқарорлашуви ҳам инсон руҳиятидаги ўзгаришлар бўйича маълумот беради.

Психология фанида ўзини ўзи кузатишдан (интроспекциядан) ҳам фойдаланилади. Кўпинча тажрибали психолог ёки юқори малакали моҳир ўқитувчи ўзини ўзи кузатиш орқали илмий хулоса чиқара билади. Масалан, ўз тафаккурини кузатиб ўзидаги эмоционал ўзгариш ҳақида, шунингдек, тафаккурнинг ички механизмлари вужудга келиши ва кечиши ҳақида маълумот олади. Натижада тафаккурнинг сифати, мазмуни, моҳияти ва қай тарзда, қандай тезликда, қай шаклда руи беришини кузатади.

Чет эл психологиясида ўзини ўзи кузатишнинг инсон руҳиятини ўрганишдаги ролини ифодаловчи илмий-амалий материаллар тўпланган. Интроспекция йўналишининг йирик намоянадалари ўзларини ўзлари кузатганлар ва тўпланган материалларини таҳлил қилиб умумий психологик қонуниятларни яратишга ҳаракат қилганлар. Лекин инсон турли вазиятларда ўзини бир хил бошқара олмайди ва шунинг учун бу методнинг илмий аҳамияти катта эмас.

Шундай қилиб, кузатиш методининг қулай ва самарали жиҳатлари билан бирга заиф томонлари ҳам мавжуд. Шу сабабли инсоннинг мураккаб психикаси бошқа методлардан фойдаланиб тадқиқ қилинади.

Сўхбат методи. Бу метод билан инсон психикасини ўрганишда сўхбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўқовилладиган аспекти аниқланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан унинг боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сўхбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сўхбат орқали

турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, тийраклиги, билим савияси, эhtiқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади. Суҳбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади:

— Хотира деб нимани айтилади?

— Хотира идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик жараёндир.

— Хотиранинг нерв-физиологик асослари нималардан иборат?

— Хотиранинг физиологик асослари бош миёна ярим шарлари қобиғида муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиши, мустаҳкамланиши ва кейинчалик фаолланишидир.

— Хотиранинг самарадорлиги нималарга боғлиқ?

— Эсда олиб қолишда ҳаракатнинг тугалланмаганлигига, шахснинг қизиқиши ва майлларига, фаолиятга муносабати, кайфияти ва иродавий зўр беришига боғлиқ.

— Хотиранинг қандай турлари мавжуд?

— Ҳаракат, образли, сўз-мантиқ, эмоционал, қисқа ва узоқ муддатли, оператив, ихтиёрсиз, ихтиёрий, продуктив, репродуктив, фаол ва сусти хотира турлари бор.

Суҳбат пайтида фикрлар мантиқий изчилликка эга бўлиши шарт. Бироқ машғулоти синалувчиларни толиқтириб қўймаслиги, уларнинг ёшига, савиясига мутлақо мос бўлиши зарур.

Диалог шаклидаги суҳбатлар ҳам ўз кўламини, мазмуни, шакли, характери билан бир-биридан фарқланади. Суҳбатнинг яна бир турига мисол:

— Онажон, эсон-омон юрибсизми? Уй ичларингиз янги?

— Онанг қоқиндиқ, минг қитла шукур, тинч юриб-мин.

— Нечук, қандай шамол учирди?

— Қўлимдан ўтавердинг, ўтавердинг, кейин йўлга отландим.

— Қийналмасдан етиб келдингизми?

— Айтарли қийналмадим. Авзал автобустга, сўнг трамвайга ўтирдим.

Суҳбат методининг юқорида таъкидланган ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Қайтариқ сўзлар, «гализ» иборалар, нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлиги муваффа-

қийинчиликке сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги, синалувчида ўзига хос иншоий услуби, ошкоралик етишмаслиги, ийманш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келиди.

Фаоллят маҳсулини таҳлил қилиш методи. Инсон хотираси, тифаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод ёш даври психологиясида кенг қўлланади. Болалар чизган расмлар, одатан ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларни таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадний ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур методдан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосити иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сирдан муайян ҳукм ва хулоса чиқарилади. Ижодий фаоллят маҳсуллариға кундалик, схема, ихтиро, диаграмма, кашфиёт, қурилма, асбоб, техник модель, мослама, миллий каштачилик, ҳунармандчилик, заргарлик буюмлари, реферат, курс ва диплом ишлари, илмий матбуат, конспект, тақриз, тезис, мақола, кўрсатмали қўроқлар, лойиҳа ва ҳоказолар киради. Булар турли ёшдаги ва жинсдаги одамлар, ҳар хил касб эгалари томонидан яратилган бўлиши ва шунга кўра шакли, мазмун, сифати, оригиналлиги, катта-кичиклиги, характери билан бир-биридан кескин тафовут қилиши мумкин.

Ижодий фаоллят маҳсулларини таҳлил қилиш орқали боилар, ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, ҳунармандлар, ишчилар психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар, камол топиш ва буларнинг келишини фойдаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрнатиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиш маъқул.

Тест методи. Тест — инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш, демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилитини, иродий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланалган қисқа стандарт масала, топишиқ, мисол, жумбоқлар тест деб аталади. Тест аниқсе одамнинг қандай касбини эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, ис-

теъдоддилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текишувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишга боғлиқдир.

1905 йилдан, яъни француз психологи А. Бинэ ва унинг шогирди А. Симон инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ҳақида олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўллана бошланди.

Чет эл психологлари тестларни шахснинг истеъдод даражасини аниқлаш воситаси деб биладилар. Бироқ тест текшириლაётган ҳодисаларнинг психологик мезони ҳисобланмайди. Маълумки, бир муаммонинг ечимини излаш турли психологик воситалар билан амалга оширилади. Чет эл тестологлари тадқиқот объектларини ўзгартириб турадилар ва қобилият, тафаккур, билим, кўникма ҳамда малакаларни аралаш ҳолда ўрганишга интиладилар. Синаш жараёнида синалувчиларнинг эмоционал ҳолати ва саломатлигига боғлиқ руҳий кечинмаларни инобатга олмайдилар. Психологлар К. М. Гуревич, В. А. Крутецкий ва бошқалар қўллайдиган тестлар тубдан бошқача принцип асосида тузилган. Улар тестларнинг тафаккур кўрсаткичи (индикатори) бўлиши учун ҳаракат қилдилар ва муайян ютуқларга эришдилар. Шунингдек, тафаккур жараёнининг сифат хусусиятларини билмай туриб, қобилиятнинг моҳиятини ёритиб бўлмайди, дегаи қондага амал қилган ҳолда тестлардан фойдаланмоқдалар.

Ҳозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Вартерг, Векслер, Мейли, Айзе, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсаниларда берилган ва билим, маълум даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга маъжаланган), шахс тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва ҳулқини баҳолашга бўналтирилган диагностика усуллардан иборатдир), шахс «лойиҳаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб шахс хусусиятининг «лойиҳаси» ишлаб чиқилади) киради.

Энди таста бирим мисоллар келтирамиз.

Ортинча сўзни чиқариб ташланг:

а) Тинисей, Днепр, Сирдарё, Амур (жавоб: Днепр);

б) Петрозаводск, Ижевск, Сыктывкар, Абакан (жавоб: Абакан).

Тажриба (эксперимент) методи. Бу метод турли биндаги одамлар (чақалоқ, бола, ўспирин, балоғатга етган ва қарилар)нинг психикасини чуқурроқ, аниқроқ ўқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларнинг шаклланиши, путқининг ўсиши, фавқулодда ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнлари, шахсининг ҳис-туйғулари, характери ва типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг нозик ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятлари, қонуналари, хоссалари, мураккаб механизмлари текширилади. Бунинг учун эксперимент материални текширувчи синчқовлик билан танлаши, объектив тарзда ҳар хил ҳолат ва вазиятларни, яратиши, бунда синалувчининг билиш, ақл-идроки, характер, хусусияти, ҳис-туйғуси, қиянқини ва савиясига, турмуш тажрибасига, кўникма ва малакаларига эътибор бериши лозим.

Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лабораторий методларига ажратилади. Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А. Ф. Лавруский таърифлаган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларининг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларининг ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар (боғча болалари, мактаб ўқувчилари, ишчилар, деҳқонлар, ходимлар ва ҳоказолар)нинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбияний таъсир ўтказиш кундалик меҳнат тартиб доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада иш моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Лабораторий (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳи гуруҳ ва жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб

борилади. Ҳозир инсон психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари (дисплейлар), қурилмалар, мослама ва жиҳозлар мавжуд. Улар одамдаги психологик жараёнлар, ҳолатлар, функциялар, вужудга келаётган янги сифатларни қайд қилиш ва ўлчашда қўлланади. Қўнишча детекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, хронорефлексометр, люксметр, анюмалоскоп, тахистоскоп, ауднометр, эстеziометр, электромиограмма электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдами билан диққатнинг сифатлари, сезги, гидрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Қўнишча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, шофёр, оператор, электрончилар) ва қўтилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши)нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий, асабий зўриқиш, жиддийлик, танглик қандай содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

Тажриба аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи) ва текшириш қисмларига бўлинади. Тажрибанинг аниқловчи қисмида психик хусусият, жараён ёки ҳолат ўйин, меҳнат, ўқини каби фаолиятларда тадқиқ қилинади. Тадқиқот объектининг айнан шу пайтдаги ҳолати, имконияти аниқланади, лекин текширувчи синалувчига субъектив таъсир ўтказмайди. Шу пайтда синалувчига ҳатто, йўлловчи саволлар билан ҳам ёрдам бермаслик тажрибанинг принципи ҳисобланади.

Таркиб топтирувчи тажрибада синалувчиларда бирор фазилатини, шакллантириш, шунингдек, уларга мақсадга мувофиқ муайян малакани йўл-йўриқ ва усулни ўргатиш режалаштирилади. Тажриба яққа, гуруҳ ва жамоа тарзида ўтказилиши мумкин. Бунинг учун тажриба материалининг ҳажми, кўлами, қанча вақтга мўлжалланганлиги, ниямлар ўргатилиши, синалувчиларни психологик жиҳатдан тайёрлаш олдиндан белгилаб қўйилиши шарт.

Текшириш тажрибасида таркиб топтирувчи босқичда шакллантирилган усул, восита, йўл-йўриқ, кўникма, малака ва шахс фазилатларининг даражасини, барқарор-

аниқлаш, таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш учун маҳияти ҳар хил мустақил топшириқлар берилади. Текшириш тажрибаси орқали таркиб топтирувчи экспериментнинг самараси ўлчанади. Мазкур тажрибада ҳам текширувчи синалувчига мутлақо ёрдам бериши мумкин эмас, акс ҳолда тадқиқот ўтказиш принципи бузилади.

Аниқловчи, таркиб топтирувчи ва текширувчи тажрибаларда йиғилган маълумотлар, миқдор-статистик методлардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилади, шунингдек, миқдор таҳлили ўтказишга тайёргарлик курилади. Статистик методлар ёрдамида инсоннинг билиш жараёнлари билан унинг индивидуал-типологик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги ва таъсири (кооперацияси) билиш жараёнларининг ҳис-туйғу билан бошқарилиши, ақл-заковат омилларини таҳлил қилиш амалга оширилади. Сўнгра миқдорнинг ҳамда қўлланилган методиканинг ишончлилиқ, аниқлилиқ даражаси аниқланади. Унгача ҳам математик статистиканинг содда методларидан фойдаланиб айрим ҳисоблашлар, масалан, ўртача арифметик қиймат, миқдорларни тартибга солиш ва медианани ҳисоблаш, квадрат четга олишни топиш ва бошқалар амалга оширилади.

Ҳозир инженер психологлар математиклар билан ҳамкорликда инсон психикасининг моделини яратиш устида тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар, шунингдек, медиклар, физиологлар, кибернетиклар психикани программалаштиришни ниҳоясига етказмоқдалар. Ишлаб чиқаришдаги «сунъий интеллектлар», роботлар, ЭХМлар ана шу изланишларнинг дастлабки самараси ҳисобланади.

Биография (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодияти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, қўллангани, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, танбеҳлари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотоланувчалар, ҳужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба

методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар; шеъринг, мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг поэтик турлари ва кашфиётдаги тафаккурнинг ўзига хослигини, шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Инсон онгининг хоссаси, намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос ва ижтимоий хусусиятлари атоқли одамлар билдирган мулоҳазаларда ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифу тавсифлари орқали авлоддан авлодга ўтади.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини-ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Ёш даври психологиясида болаларнинг таржимаи ҳоли асосидаги илмий тадқиқотлар, масалан, Н. А. Менчинская, В. С. Мухоманнинг кузатишлари «Она кундалиги» номи билан машҳурдир. Шундай тадқиқотлар чет эл психологиясида ҳам кенг тарқалган.

Бадний адабиётда яратилган талай асарлар, масалан, А. Н. Толстой, А. М. Горький, С. Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа қатор адибларнинг эсдаликлари таржимаи ҳол шаклида бўлиб, улар билан танишиш натижасида муаллифларнинг ҳис-туйғуси, темпераменти, характери, қобилияти, истеъдоди, қизиқиши, иштиёқи, майли, лаёқати, дунёқараши, эътиқоди, нафосати, ахлоқ ва одоби тўғрисида маълумотлар олиш мумкин.

Анкета методи. Ёш даври психологиясида кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади.

Анкета одатда учта хил тузилади. Уларнинг биринчи хили англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчи хилида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учинчи хил анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, апрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотга яқун ясашиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой материал тўплаш имконини беради. Лекин унда олинган мълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайдн. Бу камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидagi нazorat вазифасини бажарувчи саволларни нукта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Қўйида анкета варақасидан намуна келтириб ўтамиз. Одатда анкета саволларига тўлиқ жавоб берилади ёки қисқача «ҳа», «йўқ» деб ёзиб қўйилади; шартли белгилар билан белгиланади: бунда (+) тасдиқлашни, (—) инкор қилишни билдиради; кетма-кет берилган бир нечта жавобдан фақат биттаси танланади ва тагига чизилади ёки тартиб рақами айлана ичига олинади.

ЎЗИНИ ЎЗИ БАҲОЛАШ ШКАЛАСИ (Ч. Д. Спилбергер, Ю. Л. Ханны)

Фамилия _____ Вақти _____

Инструкция. Қўйида келтирилган гапларни диққат билан ўқиб чиқинг ва ўзингизни шу дақиқада қандай ҳис қиляпсиз, шунга қараб ўнг томондаги тегишли жавоб олдидаги рақамнинг тагига чизиб қўйинг. Саволларга тез, аниқ жавоб қайтаринг.

	Жавоблар	жуда тўғри	пўн, ундай эмас	тўғри	шундай десаёк ҳам бў- лавермас
1.	Фикрим жойида, тинчман	1	2	3	④
2.	Мени ҳеч нарса безов- та қилмаётгани йўқ	1	2	3	4
3.	Мен тинглик (эўриқиш- данман)	1	②	3	4
4.	Мен афсус чекиётганим- ни ҳис қилишман	①	2	3	4
5.	Мен ўзимни эркин ҳис қилишман	1	②	3	4
6.	Мен хифаман				
7.	Мени бўладиган омад- сизликлар бечорли қил- япти	1	②	3	4

	Жавоблар	асосан, ҳеч қачон	баъзан	тез-тез	ҳамма вақт
8.	Ўзимни дам олгандек ҳис қиялпман	1	②	3	4
9.	Мен безовтаман	①	2	3	4
10.	Мен жуда хурсандман	①	2	3	4
11.	Мен ўзимга ишоналпман	1	2	3	④
12.	Мен сиқиялпман	1	②	3	4
13.	Ўзимни қўйгани жой то- па олмайлпман	1	②	3	4
14.	Жуда сиқилганман, ўзимни ёмон сезаилпман.	1	②	3	4
15.	Мен ўзимни яхши ҳис қиламан	1	2	3	4
16.	Мен асосан тез чарчай- ман	1	2	3	4
17.	Мен тез йиғлаб юбора- ман	1	2	3	4
18.	Мен бошқалар каби хурсанд, бахтли бўлишни истайман	1	2	3	4
19.	Мен етарлича тез қарор қабул қила олмаганим ўчун, кўпинча ютқазиб қўяман	1	2	3	4
20.	Мен совуққон, оғир, му- лойимман	1	2	3	4
21.	Қўтиладиган қийинчи- ликлар мени жуда бе- зовта қилди.	1	2	3	4
22.	Бўлар-бўлмасга куйиб, пишавераман	1	2	3	4
23.	Мен жуда бахтлиман	1	2	3	4
24.	Мен ҳар нарсани юра- гимга яқин олавераман	1	2	3	4
25.	Менинг ўзимга ишончим етарли эмас	1	2	3	4
26.	Мен ўзимни асосан ха- тардан холи деб ҳис қи- ламан	1	2	3	4
27.	Таъқидий ва оғир ва- зиятлардан узоқроқ ю- ришга ҳаракат қилман	1	2	3	4
28.	Мен ўзим йўл қўйган хатолардан жуда сиқи- ламан ва узоқ эсимдан чиқара олмайман	1	2	3	4
29.	Мен ўз ишларим тўғри- сида уйлаганимда тин- чим йўқоладан	1	2	3	4

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги беэосита эмоционал муносабатларни ўргатиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланади. Унга америкалик социолог Джон Моренко асос солган. Маълум метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзоннинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси флюидда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлар турлисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради, холос. Шунинг учун ҳозир Я. Л. Коломинский ва Н. П. Волков томонидан социометриянинг ёш даври психологиясига мослаб ўзгартирилган турлари ишлаб чиқилган. Булар шахсларнинг бир-бирини танлаши мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Айниқса социометриянинг Я. Л. Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган тури болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот беради.

Одатда ўқувчилардан қуйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?», «Имтиҳонга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?», «Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?». Ҳар бир савол социометрик мезон (ўлчов) вазифасини бажаради ва турмуш воқеалигидан олинган. Синалувчи ҳар бир саволнинг учта жавобидан биттасини «энг маъқул» деб танлаши лозим. Унга, «анивал, ҳаммадан кўра кўпроқ ким билан бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз», «агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз», «айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз» деб ўқтириш лозим.

Гуруҳий табақаланишни кўрсатиш учун социограмма турти «майдон»га ажратилади. Қизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчаклар билан белгиланади. Доирача ва учбурчаклар сопи фамилиялар сонига тўғри келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатлари доирача ва учбурчаклар стрелкалар билан боғланганида ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатга эга бўлган синалувчи доиранинг марказидан урин олади. У гуруҳ аъзоларининг энг ёқимтойи ҳисобланади. Шахслар билан алоқа ўринтмагини синалувчи доиранинг энг четидан жой олади. Орилиқдаги «майдон»ларга ўртача ва

ундан камроқ танланган текширилувчилар жойлаштирилди. Текширишда, биринчидан, шахслараро муносабатнинг даражаси ва кўлами аниқланади, иккинчидан, қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги кўрсаткичлар таққосланади. Кўрсаткичларга қараб гуруҳдаги муносабатлар ёки қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ўзига хослиги, психологик механизмлари ҳақида хулоса чиқарилади. Шу билан бирга назарий аҳамиятга молик ғоялар олға сурилади, амалий кўрсатмалар берилади, тавсиялар билдирилади.

Еш даври психологиясида тадқиқотнинг социометрик методи шаронгга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули қисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача тарбия муассасалари, мактаб синфлари, ўқувчилар отрядлари, меҳнат лагерлари, олий мактаблар, меҳнат жамоалари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Турли эҳтиёж, мотив, қизиқиш, интилиш, ҳаракат ва ҳоказолар муайян тартиб ва қондага биноан системалаштирилади, уларнинг ижтимоий-психологик ҳамда соф психологик илдиzlари туғрисида маълумотлар олинади. Шу билан бирга гуруҳлардаги шахсларнинг яққол, аниқ нуқтаи назари, гуруҳбозлик, оғмачилик, қарама-қаршилиқ, ҳис-туйғунинг зўриқиши, гуруҳий жипслик, мослик, муносабатнинг мотивлари, қурилиши, жинслар ўртасидаги мулоқотларнинг замини ҳамда сеҳри мана шу калит билан очилади.

Умуман айтганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадқиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

ИККИНЧИ БОБ

ЎШ ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1. Жаҳон психологлари асарларида Ёш даврлари муаммоси

Ўтган аждодларимиз ёш психологиясининг муаммоларини изчил ва атрофлича, муайян йўналишда, маълум концепция асосида ўрганмаган бўлсалар ҳам, алломаларнинг асарларида мазкур ҳолатларнинг ажс этиши, намоён бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилган. Булар тўрт хил манбаларда учрайди. Уларнинг бири — халқ ижодиёти: ривоятлар, мақоллар, маталлар ва масаллар; иккинчиси — махсус ижодкор кишилар (ҳатто, ҳукмдорлар) муайян шахсга бағишлаб ёзган ўғит-насиҳат ва ҳикоятлар; учинчиси — қомусий, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий-назарий қарашлари; тўртинчиси — турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг маҳсуллари, яъни бадий асарлардир.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги ахлоқий-фалсафий мушоҳадалари «Идеал шахар аҳолисининг фикрлари», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шарҳлардан», «Ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида баён этилган. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ўтмиш ёдгорликлари» китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради. Шу жумладан, олим кишиларнинг жисмоний тузилиши, умрларининг узун-қисқалиги тўғрисида билдирган мулоҳазалар диққатга сазовордир. Беруний одам узоқ вақт яшашининг сабабини биологик ва ирсий омиллар билан боғлайди. Бу жиҳатдан унинг «Ҳиндистон», «Минералогия» асарлари, Ибн Сино билан баёнмалари алоҳида аҳамиятга эга.

Ибн Синонинг 5 томлик «Тиб қонуналари» асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар ҳақида айча муҳим маълумотлар бор. Унинг «Одоб ҳақида» рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги жиддий асардир.

Юсуф Хос Ҳажибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги

бон; масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабаларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасвирловур қилган бўлса, шу асосда ўз принципларини баён этади. А. Жамийнинг «Баҳористой», «Хирадномаи Невандарий», «Туҳфатул аҳрор», «Силсилатуз заҳоб» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, ибод-дуноар ўрганиши, яхши хислатлар ва одоблилик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

Давоний ўзининг «Ахлоқи Жалобий» номли асарида инсоний фазилатларни тўртга бўлиди ва булар донолиқ, адолат, шижоат ва ифратдир. Шонр, айниқса донолик фазилатини чуқур таҳлил қилади. Унингча, инсон ўзининг ақлий қосиляти ва ақлий истеъдодини тарбиялаш учун зукко, зеҳоли, фаҳм фаросатли бўлиши ва билимларни тез эгаллаши лозим.

А. Навоийнинг «Халобийиул масоний», «Маҳбубул қудуб» ва бошқа асарларида отун, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, оламларга муносабати, истеъдоди ва қосиляти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Адиб шу психология категориялар ижтимолий адолат қарор топиши учун муҳим аҳамияти эга эканини ташкиллаган. Шунингдек, Навоий асарларида шахснинг ахлоқ тарбиясида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифратлиги, инсонларнинг қимтаранги масалалари, алоҳида ўрин эгаллабди. Навоий «Хамсаъсининг ҳар бир достонида букилмаб проза, прозавий сифатлар, ҳатъитилдик, шижоат, инсонларварлик туйғулари, ижодий хислат, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган.

Юқоридагилардан таниқари, Бобур, Фароғий, Мажлисий, Машираб, Гулханий, Нодир, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Бедил, Захидий, Ҳамза, Авдоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалаларига, шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жанрлардаги асарларда разон ва ихчам баён қилиб берилган.

Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва Ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ қатор оғзаки ва ёзма, амалий ва илмий асарларда пайдо бўла бошлади. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII—XVIII асрларда диний-ахлоқий негизда ёзилган эди. XVIII асрдан бошлаб болалар психологияси бўйича муайян тартибга, йўналишга ва услубга эга бўлган илмий фикрлар ву-

жулга келди. Рус тарихчиси В. Н. Татищев (1686—1750)нинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларни эгаллаш зарурлиги, тилнинг хосияти, ёзувнинг аҳамияти, ёш даврларининг хусусияти нуқтаи назардан баён қилинган. Н. И. Новиков (1744—1818) башиарият фаровонлигини кўзлаб ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг ёйиш учун уларни унга хос йўсида тарбиялаш кераклиги ғоясини илгари суради. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга экани таъкидланади. А. Н. Радищевнинг (1748—1802) «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби ҳам аслида педагогик-психологик асар, дейиш мумкин. Рус социал-демократлари А. Н. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, В. Г. Белинскийларнинг инсон камолоти тўғрисидаги қарашлари психологияни жонлантиришда муҳим роль ўйнади.

Россияда илмий психологияни ривожлантиришда К. Д. Ушинский, Н. Ф. Каптерев, И. А. Сикорский, А. П. Нечаев, А. Ф. Лазурский, П. Ф. Лесгафт каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. К. Д. Ушинскийнинг «Инсон тарбия предмети», Н. Ф. Каптеревнинг «Педагогик психология», И. А. Сикорскийнинг «Бола руҳи», А. П. Нечаевнинг «Ҳозирги замон экспериментал психологияси ва унинг мактаб таълимига муносабати», А. Ф. Лазурскийнинг «Мактаб ўқувчисининг тавсифи», П. Ф. Лесгафтнинг «Оилада бола тарбияси ва унинг аҳамияти», К. Ельницкийнинг «Қизлар тавсифи» асарлари психологик илмий тадқиқотни жадаллаштиришга хизмат қилди.

Россияда Г. И. Россолонинг «Ёш психологияси ва неврологияси» лабораторияси ишга тушди. «Тарбия хабарлари», «Рус мактаби», «Эркин тарбия», «Қундалиқлар» каби журналлар чоп этила бошланди. Ана шунинг замирида «Оила тарбияси қомуси» дунё юзини кўрди. Буларнинг барчаси шаҳе психологияси ва дифференциал психологиянинг фан сифатида шаклланишига кенг имконият яратди.

Юқорида айтилган асарларда идеалистик қарашларга хайрихоҳлик, ижтимоий муҳитнинг аҳамиятига эътиборсизлик кўзга ташланади. Уларда инсоннинг ижтимоий мавжудотлиги тан олиниб, унга илмий материалистик нуқтаи назардан ёндашилса-да, инсондаги психологик, физиологик ва биологик жиҳатлар, тарки-

Бундай асослар табақаланмайди, ташқи муҳитни бош қилиб ҳақ тушунирилади.

Бу физиологиясининг отаси И. М. Сеченов психиканинг рефлектор хусусиятини кашф қилиб, шунингдек, билан жараёни, инсон ҳис-туйғуси, ўзини ўзи (ўзини) аниқлашнинг физиологик механизмини тушуниришни фан оламида кескин ўзгариш ясади. И. П. Павлов кашф этган қатор қонуниятлар, хоссалар, иккинчи оғзақлар системаси экспериментал ишларни қилиб боришга пухта замин ҳозирлади.

И. М. Сеченов, И. П. Павлов ғояларига асосланган Н. С. Эфрусси, Н. Е. Рибак, К. Н. Корнилов, П. П. Блонский, Л. С. Виготский ва бошқа олимлар ёш психологияси бўйича қимматли тадқиқотларни амалга оширдилар ва янгидан-янги қонуниятларни яратдилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШ да ёш психологияси ва педагогик психология фанларида илмий тадқиқотларга асосланган қатор асарлар пайдо бўлди. Америкалик психолог У. Джемс «Ўқитувчилар билан психология тўғрисида суҳбат» (1902) асарида ёш даврининг хусусиятлари ҳақидаги илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни чуқур таҳлил қилди. Қ. Бюлер ҳошим (1879—1963) ўзининг илмий тадқиқотларида фаолиятнинг ҳар хил ёш давларидаги ролини, фаолият турларида фантазия, тафаккур, нутқ жараёнларининг ривожланишини, ақлий фаолият ҳамда унинг ривожланиш босқичлари (инстинкт, дрессура, интеллект)ни, шахснинг шаклланишида биологик ва ижтимоий омилларнинг аҳамиятини изчил ўрганди.

Мазкур соҳада тубдан фарқланувчи ғоялар, назариялар юзага келди. Масалан, америкалик психолог С. Холл (1844—1924) Геккелнинг эволюция қонуниятига психологияга бевосита кўчиради. Унинг фикрича, «ирсият» филогенезни онтогенезда такрорлайди, холос. Швейцариялик психолог Э. Клаппаред (1873—1940) С. Холлдан фарқли ўлароқ, онтогенез ва филогенезда психик функциянинг ўсишини ўрганиш учун қуйидаги ҳолатларга эътибор беради: а) организм эҳтиёжини қондириши; б) рефлектор ҳаракат тўсиққа дуч келса, ондан ҳаракат нўжудга келади; в) унга инсбатан эҳтиёж сезса, у ҳолда маълум фаолият турига йўналтирилади. Э. Клаппаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» китобида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурини

нинг ҳусуниятлари ва ривожланиш қонуниятлари, улар-
да дастлабки умумлаштиришнинг синкретлиги (ара-
бонин ҳолатдалиги), ўхшашлик ва фарқланишнинг бола
лигида аке этиши туғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э. Дюркгейм (1858—1917) ўсиш
кишиларининг ҳис-туйғусини ўзлаштириш эканини, шу
билан, идрок қилинган ташқи фикрлар ва эмоциялар
боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, бола таж-
риба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгалла-
шини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса,
тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради.
Э. Дюркгеймнинг фикрича, бола тақлид қилиш қоби-
лияти билан туғналади.

Француз психологи П. Жане (1857—1947) психик
ривожланишнинг биологик ва ижтимоий муносабатлар
муаммоси билан шуғулланди.

Унинг назариясига биноан инсон психикаси ижти-
моий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат
ўртасидаги турли алоқалар системасининг шакллани-
ши инсоннинг ўсишини белгилайди. У алоқа деб, хатти-
ҳаракатини тушунади. Бу эса кишининг атроф муҳитга
шахс муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта.
П. Жаненинг фикрича, энг қимматли, аҳамиятли, иж-
тимоий ҳаракат ҳамкорликдаги фаолиятда ўз ифодаси-
ни топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривож-
ланишининг принципи ҳисобланади. П. Жане ўз тадқи-
қотларида психиканинг тўрт даражаси: а) мотор реак-
циясининг ўсиши; б) перцептив ҳаракатнинг ўсиши;
в) шахсий-ижтимоий ҳаракатнинг ўсиши (ўзининг ҳа-
ракатини бошқа кишиларга мослаштириш); г) интел-
лектуал содда хатти-ҳаракатнинг ўсиши (нутқ ва та-
факкурнинг ривожланиши) мавжуд эканлигини асос-
лаган.

Швейцариялик психолог Ж. Пиаже (1896—1980)
инсоннинг камол топишини бир неча даврларга ажра-
тиб ўрганишни тавсия қилади:

1. Бола — ташқи муҳит — маълумотларни қайта иш-
лаш.

2. Тафаккур: а) ижтимоий давргача; б) ижтимоий
давр.

3. Интеллект: а) сенсомотор — 2 ёшгача; б) опера-
ционал давргача — 2—7 (8); в) яққол операция дав-
ри — 7 (8)—11 (12) ёшгача; г) расман (формал) опе-
рация даври — 11 (12)—15 ёшгача.

АҚШлик психолог Дж. Брунер (1915) шахснинг таркиб топини билан таълим ўртасида иккиёқлама даража мавжудлигини айтиб, инсоннинг камолот сари йитишини билим олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашуви жараянини тизлаштиради, деб ўқтиради.

Шу тариқа ёш психологияси фани қатор ривожланиш босқичларидан ўтиб, бугунги даражасига эришди. Унинг ривожланишига Ўрта Осиё алломалари, рус ва чет эллар психологлари муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Юқорида айтилган назариялар, амалий ва илмий маълумотлар, тадқиқотчилар яратган методикалар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

2. Ёш даврларини табақалаш назариялари

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўлиши қатор мустақил назариялар мавжуд, улар инсон шахсини тадқиқ қилишга ҳар хил нуқтан назардан ёндашади ва муаммонинг моҳиятини турлича ёритади. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психо-аналитик, бихевиористик назарияларни қиритиш мумкин.

Қуйида мазкур назариялар ва уларнинг айрим намоёндалари ифодалаган ёш даврларини табақалаш принципларини кўриб чиқамиз.

Биогенетик назарияда инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган, қолган жараёнларнинг ривожланиши ихтиёрий бўлиб, ана шу омил билан ўзаро боғлиқдир. Мазкур назарияга биноан, ривожлантиришнинг бош мақсади биологик детерминантларга (аниқловчиларга) қаратилади ва улардан ижтимоий психологик ҳусусиятлар келиб чиқади.

Ривожланиш жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида талқин қилинади.

Биогенетик қонуни Ф. Мюллер ва Э. Геккел кашф қилган. Биогенетик қонуни органининг ривожланиши назариясини таълиқ қилишда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ унда органининг индивидуал ва тарихий ривожланиши муносабатларини тушунтиришда қўпол хатоларга йўл қўйилган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал ривожланиши (онтогенез) бутун инсониятнинг тарихий риво-

жннинг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди.

Немис психологи В. Штерннинг фикрича, чақалоқ (яни туғилган бола) ҳали одам ҳисобланмайди, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир; олти ойликдан ошгач, у психик ривож жихатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида оддий одам ҳолига келади, беш ёшларида ибтидоий гала ҳолидаги одамлар даражасига етади, мактабга кирганидан бошлаб ибтидоий даври бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида унинг онги ўрта аср кишилари даражасига, ниҳоят, етуклик даври (16—18 ёшлари)дагина ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

С. Холл «рекапитуляция қонуни»ни (филогенезни қисқача такрорлашни) психологик ўсишнинг бош қонуни деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенез филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинича, гўдаклик ҳайвонларга хос ривожланиш палласидан бошқа нарса эмас. Болалак эса асосий машғулоти овчилик ва балиқчилик бўлган қадимги кишиларнинг даврига айнан мос келади. 8—12 ёшлардаги ўсиш даври ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолотга тенгдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12—13 ёшдан) бошланиб етуклик давригача (22—25 ёшгача) давом этиб, романтизмга баробардир. С. Холлнинг талқинича, бу даврлар «бўрон ва тазйиқлар», ички ва ташқи низолар (зиддиятлар)дан иборат бўлиб, одамда «индивидуаллик туйғуси» вужудга келади. Ёш даврларини табақалашнинг бу тури ўз навбатида танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтайди, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлашни ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис «конституцион психологияси» (инсоннинг тана тузилишига асосланган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э. Кречмер шахс (психологияси) типологиясининг негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларини) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишнинг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э. Кречмер одамларни иккита катта топфага: циклоид (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта беқарор) ва шизоид (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) ларга ажратади. Бу

таъминоти ёки даирлари хусусиятларига ҳам татбиқ этиб, ўмирлар циклонд хусусиятли, ўспиринлар эса шиконд хусусиятлилигини таъкидлайди. Лекин инсоннинг амол топишида биологик шартланган сифатлар жамиятига оид ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, шунинг билан инсоннинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига биноан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намоёндалари — америкалик психологлар А. Гезелл ва С. Холл ривожланишнинг биологик моделига таяниб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгилаш цикллари ўзаро алмашилиб туради, деган хулосага келдилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлардан келиб чиқади, биринчи навбатда, жинсий (сексуал) майлга боғлиқдир. Бундай биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши социогенетик назариядир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг структураси, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, атрофдаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунирилади. Ижтимоийлашиш назариясига кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Ҳарбининг энг муҳим назарияларидан бири — роллар назариясидир. Бу назарияга кўра жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракатнинг барқарор усуллари мажмуасини яратади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган маҳсул роллар унинг хулқ-атворида, бошқалар билан муносабатида сезиларли из қолдиради.

АҚШда индивидуал тажриба ва билимларни ўзлаштириш (кўпинчи) назарияси кенг тарқалган. Мазкур назарияга биноан, шахснинг ҳаёти ва воқеликка муносабати, кўникмаларни эгаллашиш ва билимларни ўзлаштириш қўзғатувчининг барқарорлигига боғлиқдир.

Қ. Левин тавсия қилган «фазовий зарурат майдони» назарияси ўз даврида муҳим аҳамият касб этган. Қ. Ле-

нин назариниенга кўра, шахснинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мақсад (ният) билан бошқарилиб туради, бу кучлар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналган бўладилар.

Юқорида ифодаланган ҳар бир назария шахснинг нағимоний хулқини ўзгалар учун ёпиқ ёки махфий муҳитининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бунда у одам хоҳиши ёки хоҳламзслигидан қатъи назар, мазкур шаронгга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган қоидага амал қилади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг нағимоний-тарихий, объектив шарт-шаронглари мутлақо эътиборга олинмаган.

Психологияда психогенетик ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик ва социогенетик омилларнинг қимматини қамситмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишнинг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Мазкур ёндашишнинг учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мўмкин ва бу йўналишлар ўз моҳияти, кечини ва маҳсули жиҳатидан кескин фарқланади.

Психиканинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан бошқа) таркибий қисмлари: эмоция, майл ёрдамида шахснинг хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика, дейилади. Бу назариянинг йирик намояндаларидан бири америкалик психолог Э. Эриксондир. У инсоннинг умрини ўзига хос бетакрор хусусиятларга молик 8 та даврга ажратади.

Биринчи давр — гўдакликда ташқи дунёга онгсиз «ишонч» туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббатини, ғамхўрлигини ва жонқуярлигиндир. Агар гўдакда ишончнинг негизи пайдо бўлмай, борлиққа ишончсизлик ҳисси туғилса, вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик вужудга келиши шубҳасиздир.

Иккинчи давр — илк болаликда ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки, аксинча, уларнинг тескариси — уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши унга ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, бўлғуси шахс хусусиятларидан тартиб ва интизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғуларини таркиб топишига замин ҳозирлайди.

Учинчи давр — ўйин ёши деб аталади ва унга 5—7

Бола бодолар киради. Бу даврда ташаббус туйғуси, баъдабар ишларни амалга ошириш, бажариш майли тартиб топади. Мабодо боладаги хоҳиш-истакни рўёбга чиқариш йўли тўсиб қўйилса, бунинг учун у ўзини андодор деб ҳисоблайди. Мазкур даврда давра, яъни туғуқ ўқишларга, тенгқурлари билан мулоқотга қирқинчи муҳим аҳамият касб этади: бола турли роллар бажариб кўришига, унинг ҳаёлоти ўсишига имкон яратган. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғила бошлайди.

Тўртинчи давр — мактаб ёши боладаги асосий ўзгаришлар: кўзлаган маъсадига эришиш учун интилиш, улашбуронлик ва тиришқоқлик билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Бу ёш даврининг салбий жиҳатлари (идеялари) ҳам бўлиб, улар ижобий ҳислатлари етарли бўлмаслиги, онг ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмаслиги, муаммоларни ҳал қилишда ақл-заковат даражасининг пастлиги, билимларни ўзлаштиришдаги қолоқлик ва ҳоказолардир. Худди шу даврда шахсининг меҳнатга муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр — ўспиринлик бетакрор ҳислати, ўзига ҳослиги, бошқа одамлардан кескин фарқланиши билан характерланади. Шунингдек, ўспиринлик шахс сифатида позитивлиги муайян ролни удаламаслик, қатъийлик сифатида сифатларни салбий сифатларга ҳам эгадир. Мазкур даврининг энг муҳим хусусияти «ролининг кечиктиришнинг ўзгариши ҳисобланади. У ижтимоий ҳаётда бажараётган ролларнинг кўлами кенгайди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имкониятига эга бўлмайди. Шунингдек, ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, ҳолоқ. Эриксон ўспиринларда ўзини ўзи ўзлаштиришнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда баъқий интича ҳис қилиш, психосексуал қилиқни, натоғон (касалик қўзғатувчи) жараёнларни ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини баён қилади.

Олтинчи давр — ёшлик бошқа жинсга психологик интим яқинлашуш қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Бунда айниқса, жинсий майл алоҳида ўрни тутади. Бундан ташқари, ёшлик танҳоликни ёқтириш ва одамовилик каби ёқимсиз хусусият билан ҳам фарқланади.

Еттинчи давр — етуқлик даврида ҳаётини фаолиятининг барча соҳаларида (меҳнатда, ижодиётда, ғамхўр-

ақла, нуш қолдиришда, тажриба узатиш ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси узлуксиз ҳамроҳ бўлади ва энг нуш ниятларнинг амалга ошишида туртки вази-фасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси салбий хусусият сифа-тида ҳукм суриши ҳам мумкин.

Сиккидинчи давр, яъни қариллик инсон сифатида ўз бурчини уддалай олганлигидан, турмушнинг кенг ўм-ровчанлигидан қаноатланиш туйғулари билан характер-ланади. Салбий хусусият сифатида эса ҳаёт фаолияти-дан ноумидлилик, кўнгил совиш туйғуларини айтиш мумкин. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлиш ҳар бир ҳолатга шахсий ва умумий нуқтаи назардан қараи бу ёшдаги одамларга хос энг муҳим жиҳатлар-дир.

Э. Шпрангер «Ўспиринлик даври психологияси» ном-ли асарида бу даврга 13—19 ёшли қизларни, 14—22 ёшли йигитларни киритишни тавсия қилади. Унингча, бу ёш даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар: а) шахсий «Мен»ни кашф қилиш; б) рефлексиянинг ўсиши; в) ўзи-нинг индивидуаллигини англаш ва шахсий хусусият-ларини эътироф қилиш; г) ҳаётини энг режаларининг пайдо бўлиши; д) ўз шахсий турмушини онгли ҳолда қуришга интилиш ва ҳоказолардир. 14—17 ёшларда ижудга келадиган ниқироз ўсмирларда ўзларига кат-таликнинг болаларча муносабати доирасидан қутулиш туйғуси пайдо бўлишидан иборатдир. 17—21 ёшлилар-нинг яна бир хусусияти уларда тенгқурларидан «аж-раланиш» ниқироzi ва танҳолик истагининг пайдо бўли-шидир. Бу ҳолат тарихий шарт-шароитлардан келиб чиқади.

Э. Шпрангер, К. Бюлер, А. Маслоу ва бошқалар психологик назариянинг йирик намояндалари ҳисоб-ланидилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж. Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мум-кин.

Ж. Пиаженнинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг давлари ҳақидаги таъли-мотини ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий функция-лари уюшқоқлик ва мослашиш, кўникишдан иборат бўлиб, ақл-идрокнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф интеллектни қуйидаги ривожланиш давр-ларига ажратади: 1) сенсомотор интеллекти (туғилиш-

давр 2 ёшгача); 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан 7 ёшгача); 3) конкрет операциялар даври (7—8 ёшдан 11—12 ёшгача); 4) формал (рас-
сий) операциялар даври.

Ж. Пиаженинг ғояларини давом эттирган психолог-ларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назариячилар-га қўйиш мумкин. Бу йўналишнинг намояндалари Ж. Вейсберг, Д. Бромлей, Дж. Биррер, А. Валлон, Г. Гримм ва бошқалардан иборатдир.

А. Валлон (Франция) нуқтаи назарича ёш давр-лари қуйидаги босқичларга ажратилади: 1) ҳомила-нинг она қориндаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври — туғилгандан 6 ойликкача; 3) эмоционал (ҳис-туйғу) даври — 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (янароқ билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври — 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври — 3 ёшдан 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври — 6 ёш-дан 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик дав-ри — 12 ёшдан 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Р. Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия системасининг принцип-ларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бош-қачароқ ёндашиб ва уни бошқача талқин этиб, инсон-нинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажра-тишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич — боланинг туғилганидан 3 ёш-гача даври.

2. Иккинчи босқич — 3 ёшдан 6 ёшгача.

3. Учинчи босқич — 6 ёшдан 9 ёшгача.

4. Тўртинчи босқич — 9 ёшдан 12 ёшгача.

5. Бешинчи босқич — 12 ёшдан 15 ёшгача.

6. Олтинчи босқич — 15 ёшдан 18 ёшгача.

Ёш даврларига ажратилишдан кўринадики, Р. Заззо инсон ривожланишининг босқичларига шахс сифатида таркиб топиш, такомилланиш назариясидан келиб чи-қиб ёндашган шахс шаклланиш палласининг юқори нуқтаси, яъни ижтимоийланиш билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг туғилганидан умрининг охиригача психологик такомил-ланиш, ўзгариш, ривожланиш хусусиятлари ва қо-нуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бер-майди.

Г. Гримм онтогенезда инсоннинг камолотини қуйи-даги даврларга ажратишни лозим топади: 1) чақалоқ-лик — туғилгандан 10 кунликкача; 2) гўдаклик — 10

қулиндан 1 ёшгача; 3) илк болалик — 1 ёшдан 2 ёшгача; 4) биринчи болалик — 3 ёшдан 7 ёшгача; 5) иккинчи болалик — 8 ёшдан 12 ёшгача; 6) ўсмирлик — 13 ёшдан 16 ёшгача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшгача қизлар; 7) ўспиринлик — 17 ёшдан то 21 ёшгача йиғилар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар; 8) етуклик — биринчи босқич: 22 ёшдан 35 ёшгача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар; иккинчи босқич: 36 ёшдан 60 ёшгача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар; 9) кексалик (ёш қайтиши) — 61 ёшдан 75 ёшгача эркаклар, 55 ёшдан 75 ёшгача аёллар; 10) қарилик — 76 ёшдан 90 ёшгача (жинсий тафовут йўқ); 11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан юқориси.

Дж. Биррен ёш даврларини қуйидагича тасаввур этади: 1) гўдаклик — туғилгандан 2 ёшгача; 2) мактабгача — 2 ёшдан 5 ёшгача; 3) болалик 5 ёшдан 12 ёшгача; 4) ўспиринлик даври — 12 ёшдан 17 ёшгача; 5) илк етуклик — 17 ёшдан 20 ёшгача; 6) етуклик — 20 ёшдан 50 ёшгача; 7) етукликнинг охири — 50 ёшдан 75 ёшгача; 8) қарилик — 76 ёшдан юқориси.

Д. Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда ёш даврларининг ўзи ҳам давр ва босқичларга ажратилган: **биринчи давр** — она қориндаги муддатни ўз ичига олади (зигота — эмбрион — ҳомила — туғилиш), **иккинчи давр** (болалик): а) гўдаклик — туғилгандан 18 ойликгача; б) мактабгача босқичдан олдинги — 19 ойликдан 5 ёшгача; в) мактаб болалиги — 5 ёшдан 11—13 ёшгача; **учинчи давр** (ўспиринлик) — 1) илк ўспиринлик — 11 ёшдан 15 ёшгача; 2) ўспиринлик — 15 ёшдан 21 ёшгача; **тўртинчи давр** (етуклик) — 1) илк етуклик — 21 ёшдан 25 ёшгача; 2) ўрта етуклик — 25 ёшдан 40 ёшгача; 3) етукликнинг сўнгги босқичи — 40 ёшдан 55 ёшгача; **бешинчи давр** (қарилик) — 1) истеъфо босқичи — 55 ёшдан 65 ёшгача; 2) қарилик босқичи — 65 ёшдан 75 ёшгача; 3) энг кексалик — 76 ёшдан юқориси.

Биз чет эл психологиясидаги ёш даврларини табақалашнинг йўналишлари ва назарияларига қисқача тўхталиб ўтдик. Улардан кўриниб турибдики, бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л. С. Виготский, П. П. Блонский, Б. Г. Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди, шу

Асосдан табақаланиш келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтани назардан ўтказиб кескин фарқланади. Ҳозир ёш давларининг табақаланиш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларининг муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л. С. Виготский психологларнинг ёш давларининг табақаланиш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиликларга таяниб ёш давларининг қуйидаги босқичларга ажратади:

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдақлик даври — 2 ойликдан 1 ёшгача.
Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври — 1 ёшдан 3 ёшгача.
3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр — 3 ёшдан 7 ёшгача.
7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври — 8 ёшдан 12 ёшгача.
13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври — 14 ёшдан 18 ёшгача.
17 ёшдаги инқироз.

Олим ўз асарларида ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур илмий таърифлай олган. Энг муҳим психик янгиликлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ бу мулоҳазаларида анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам учрайди. Умуман Л. С. Виготскийнинг ёш давларининг табақаланиш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар роли теориясидаги мулоҳазалари ва олға сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабига мосдир.

Л. С. Виготскийнинг шогирди Л. И. Божович инсоннинг камол топишини ёш давларига бўлишда мотивларини асос қилиб олди, шунинг учун бу бўлишни мотивацион ёндашиш, деб аташ мумкин. Л. И. Божовичнинг мулоҳазасига кўра ёш давлари қуйидаги босқичлардан иборат:

Биринчи босқич — чақалоқлик; туғилгандан 1 ёшгача; иккинчи босқич — мотивацион тасаввур: 1 ёшдан 3 ёшгача; учинчи босқич — «Мен»ни англаш даври: 3 ёшдан 7 ёшгача; тўртинчи босқич — ижтимоий жонзотликни англаш даври; 7 ёшдан 11 ёшгача; бешинчи босқич — а) ўзининг ўзи англаш даври: 12 ёшдан 14 ёш-

гачи; 6) ўз ўринини белгилаш (топиш) даври: 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л. И. Божович ҳар бир босқични психологик тавсиялашда унда намоён бўладиган ўзгаришларни, бу ўзгаришларнинг сабаблари, омиллари, манбалари, турткилари, механизмларини ҳам баён қилади.

Д. Б. Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А. Н. Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор устунлик қилиши мумкинлигига асосланган. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил қилади.

Д. Б. Эльконин ёш давларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1) гўдақлик даври — туғилгандан 1 ёшгача; асосий фаолият — бевосита эмоционал мулоқот;

2) илк болалик даври — 1 ёшдан 3 ёшгача; асосий фаолият — предмет билан нозик ҳаракатлар қилиш;

3) мактабгача давр — 3 ёшдан 7 ёшгача; асосий фаолият — ролли ўйинлар;

4) кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 10 ёшгача; асосий фаолият — ўқш.

5) кичик ўсмирлик даври — 10 ёшдан 15 ёшгача; асосий фаолият — шахснинг интим мулоқоти;

6) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври — 16 ёшдан 17 ёшгача; асосий фаолият — ўқш, касб танлаш.

Д. Б. Эльконин таснифини, кўпчилик психологлар маъқуллашига қарамай, унда айрим мунозарали жиҳатлар ҳам бор. Умуман эса Д. Б. Элькониннинг маъқур назарияси психология фашида, айниқса ёш давларни психологиясида муҳим ўрин тутди.

Болалар психологияси фанининг йирик намоёниси А. А. Люблинская инсон камолотини ёш давларига ажратишда педагогик психология, фаолият нуқтан назаридан унга ёндашиб, қуйидаги давларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври — туғилгандан бир ойликкача.

2. Кичик мактабгача давр — 1 ойликдан 1 ёшгача.

3. Мактабгача тарбиядан олдинги давр — 1 ёшдан 3 ёшгача.

4. Мактабгача тарбия даври — 3 ёшдан 7 ёшгача.

5. Кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 11 (12) ёшгача.

6. Ўрта мактаб ёши даври (ўсмирлик) — 13 ёшдан 18 ёшгача.

7. Катта мактаб ёши даври — 15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси П. А. Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилганидан 10 кунликкача).

2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача).

3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача).

4. Боғчагача ёши (3 ёшдан 5 ёшгача).

5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача).

6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача).

7. Ўсмирлик (11 ёшдан то 15 ёшгача).

8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15—18 ёш).

Ҳар иккала тасниф ҳам пухталигидан, уларга қандай нуқтан назардан ёндашилганидан қатъи назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади. Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қариллик давларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги психологиянинг йирик вакили А. В. Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига социал-психологик нуқтан назардан ёндашиб, ёш давларининг ўзига хос таснифини яратди. А. В. Петровскайгача психологлар шахснинг бир текис камол топишини ўрганган бўлсалар, у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қондаларга мувофиқ) ва асоциал (акселижтимоий) босқичлари ҳам бўлиши мумкинлигини исботлаб беришга ҳаракат қилади: шахснинг камол топиши учта макрофазадан иборатлигини қайд этиб, биринчиси — болалик даврига тўғри келишини, унда ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптаци) рўй беришини; иккинчиси — ўсмирларга хос индивидуаллашиш; учинчиси — ўспиринликда, яъни етуликка интилиш даврида ўзига хос ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари пайдо бўлишини баён қилади, шахснинг шаклланиши қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) — туғилганидан 3 ёшгача.

2. Бошқа даври — 3 ёшдан 7 ёшгача.

3. Кичик мактаб ёши даври — 7 ёшдан 11 ёшгача.

4. Урта мактаб ёши (ўсмирлик) даври — 11 ёшдан то 15 ёшгача.

5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври — 15 ёшдан 17 ёшгача.

А. В. Петровскийнинг таснифи мукаммал бўлса-да, камолотнинг оралиқ босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қондаларга мувофиқми ёки аксилижтимоийми, барибир, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши аҳтимолдан холи эмас. Лекин бу ғояни чуқур ифодалаб бериш жоиз.

Д. И. Фельдштейн таснифи ҳам шахсга ижтимоий ёндашувга асосланган бўлса-да, А. В. Петровский таснифидан кескин фарқ қилади. Унинг фикрича, инсон шахс сифатида шаклланишда иккита катта босқичдан ўтади, улардан бири — «Мен жамият билан» нуқтаи назардан иборат бўлиб, қуйидаги ёш паллаларини қамраб олади: 1) илк болалик — 1 ёшдан 3 ёшгача; 2) кичик мактаб ёши даври — 6 ёшдан 9 ёшгача; 3) катта мактаб ёши даври — 15 ёшдан 17 ёшгача.

Шахс камолотидаги иккинчи нуқтаи назар — «Мен ва жамият» деб номланиб, қуйидаги ёш босқичларидан иборат. 1) гўдаклик — туғилганидан 1 ёшгача; 2) мактабгача давр — 3 ёшдан 6 ёшгача; 3) ўсмирлик — 10 ёшдан 15 ёшгача.

Д. И. Фельдштейн бошқа tadқиқотчилардан фарқи равишда ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади: биринчи босқич (10—11 ёш) ўзига муносабатини кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан якунланади. Иккинчи босқич (12—13 ёш) бир томондан ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан ўзига салбий муносабатда бўлишдир. Учинчи босқич (14—15 ёш) тазкорлик, ўзини-ўзи баҳолашга мойиллик билан фарқланади.

Болаларда «Мен жамият билан» нуқтаи назари илк болалик, кичик мактаб ёши, катта мактаб ёши давларида фаол ва кенг тус олади, фаолиятнинг амалий-предметли жиҳатлари жадал ўсиш жараёнида бўлади. Уларда «Мен ва жамият» нуқтаи назари вужудга келиши мактабгача ва ўсмирлик давларига тўғри келиб, уларнинг ижтимоий хатти-ҳаракат нормаларини, қондаларини ўзлаштиришлари ва бошқа шахслар билан

муносабат ўриштирилари, ўзаро мулоқотга киришишлари билан ифодаланади. Ана шу мураккаб ижтимоий-психологик ҳаракатларга асосланган Д. И. Фельдштейн боланинг ижтимоий ўсишдаги жамиятга муносабатини асосий (бош) ва оралиқ муносабатларга ажратади. Болани жамиятга муносабатининг шаклланиши ижтимоийлашуви, индивидуаллашуви таркибий қисмларини ағдариш ва бир даврдан иккинчи даврга ўтиш орқали амалга ошади. Асосий (бош) муносабат— инсоннинг камол топишида кескин силжиш нуқталари пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришлари вужудга келиши ва янги ҳислатлар таркиб топишининг маҳсулидир.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Д. И. Фельдштейннинг ёш даврларига ажратиш назарияси онтогенездаги барча психологик ҳолат ва фазилатларни ифодалаш имкониятига эга эмас, аммо у таълим-тарбиянинг сифатини оширишга ижобий таъсир кўрсатиши билан амалий аҳамият касб этади.

Умуман психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса бўлиб қўшилди, амалий ва назарий муаммоларни ҳал қилишда кенг қўлланмоқда. Аммо ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назарияни яратиш зарурати туғилди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

МАҚТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Чақалоқлик даврининг психологик хусусиятлари

Боланинг она қорнидаги ўсиш даври онанинг организмга узвий боғлиқ ҳолда кечади. Чақалоқнинг барча ҳаётий функциялари— овқатланиш, нафас олиш, нафас чиқариш, ҳаво ҳароратининг ўзгаришига ва атмосферадаги моддалар алмашинувига мослашиш ва ҳоказолар онанинг организми орқали амалга ошади.

Чақалоқнинг туғилиши сифат ўзгариш дақиқаси, ижтимоий ривожланишнинг янги кўрinishи бошланган нуқта эканлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир.

Шунинг учун туғилиш табиатнинг чақалоқ органи-
зини кучли ларзага келтирувчи муъжизасидир. Бунда
она қориндаги барқарор муҳитда яшаган жонзот фал-
қулодда янги шароитга, сон-саноксиз хосса ва хусу-
сиятларга эга бўлган қўзғовчилар доирасига тушади.
Аввал чақалоқ организмнинг она организмдан аж-
ралиши содир бўлиб; ижтимоий-табiiй шароитларга
мослашуви бошланади. Унинг мурғак организмда туб
ўзгаришлар рўй беради, унинг янги шароитларга кў-
никиш даври курашлар остида ўтади. Чақалоқ орга-
низм миқдор ва сифат ўзгаришларига, ташқи олам-
нинг қаршилигига, таъсирига, таъинқига дуч келади;
фазо, вақт ва ҳаракат муаммолари мутлақо бошқача
тарзда унинг бош мия катта ярим шарлари пўстиди
акс эта бошлайди.

Чақалоқда она организми билан анатомик, морфо-
логик ва констатацион боғлиқлик даври тугаган бўл-
са-да, бироқ у дастлабки дақиқалардан бошлабоқ мус-
тақил яшай олмайди, онага физиологик жиҳатдан то-
белигача қолаверади. Чақалоқ яшаш учун организми
талаб қиладиган овқат, оқсиллар мазкур ўсиш палла-
сида она сути орқали бориб туради. Бола онанинг қор-
нида муътадил ҳароратда, озиқ етарли даражадаги
шароитда, ҳатто, организмнинг функционал ҳолати ҳам
она организмга бевосита боғлиқ ҳолда яшаган бўлса,
туғилиши биланоқ бирданига янги, мураккаб, қийин
шароитга тушиб қолади.

Туғилган чақалоқ ҳаво бўшлиғи ва ҳавонинг боси-
мига дуч келиши сабабли табiiй талабга кўра унинг
нафас олиши ва нафас чиқариши ўзгаради. Салқин
ҳаво оқимига тушиши билан ҳароратнинг таъсирига
мослашиш учун ҳаракат қиладди. Унда овқатланиш
усули ва воситаси ҳам ўзгаради, яъни планцөитар озиқ-
ланиш (она организмдан бевосита қонга моддалар
сўрилиши)дан орал озиқланиш (овқат оғиз бўшлиғи
орқали меъда-ичакка бориши)га ўтади.

Чақалоқ ҳайвонларнинг болаларига қараганда ҳи-
мояга муҳтожроқ, ночорроқ бўлиб туғилади: Туғилиш
арафасида унда наслий йўл билан мустаҳкамланган
айрим механизмлар, шартсиз рефлекслар пайдо бўла-
дими, булар янги ҳаёт шароитига мослашишни бир
мунча енгиллаштиради.

Чақалоқ туғилганда унинг овқатланиш рефлекслари
маълум даражада шаклланган: асосан, сўриш, эмиш
рефлекслари ўз вазифасини адо этишга тайёр бўлади.

Чақалоқнинг лабига ва тилининг шилимшиқ пардасига бирор қўзғатувчи тегиши билан унда ихтиёрсиз равишда бўлак ажрала бошлайди. Она кўкрагининг эмишида унинг бошқа ҳар қандай ҳаракатлари секинлашади ёки мутлақо тўхтайдди. Психологлар М. П. Денисова ва Н. Д. Фигуринлар чақалоқлардаги мазкур жараёнини чуқур тадқиқ қилиб «овқатга йўналиш» реакцияси деб атадилар. И. П. Павлов таъбирича, бунда шартсиз рефлекслар вужудга келиб, у гидроқ қилинадиган нарсани гидроқ қилувчи органни қўзғатувчи энг қулай йўналишида акс этади. Натижада эмиш механизмининг таъбиридаги хатти-ҳаракатлар қисман ёки бутунлай тормолланади.

Чақалоқнинг янги шароитда яшашини таъминловчи асосий омил туғилишда унда вужудга келган табиий механизмлардир. У ташқи шароит ва муҳитга мосланиш имконини берадиган, нисбатан етилган нерв системаси билан туғилади. Туғилганидан бошлаб мазкур рефлекслар организмда қон айланиши, нафас олиш ҳамда нафас чиқаришни таъминлайди.

Биринчи кунданоқ кучли қўзғатувчиларга нисбатан бўлиб қисниш, пирпиратиш, унинг қорачиғини кенгайтириш ёки торайтириш механизмлари ишлай бошлайди. Бу рефлексларни ҳимоя рефлекслари дейилади.

Чақалоқда ҳимоя рефлексларидан ташқари, қўзғатувчилар билан алоқа ўрнатилганга хизмат қиладиган рефлекслар ҳам бўлади. Буларни ориентир рефлекслари деб аталади. Чақалоқларни кузатишларда икки-уч кунлик бола хонага қўёш нури тушиши билан боинини ёруғлик томонга буриши, чақалоқ хонага аста кириб келаётган нур манбаини ҳам сезиши яққол кўрилади.

Юқорида айтилган рефлекслардан ташқари, болада бир нечта туғма табиий рефлекслар ҳам учрайди: эмиш рефлексини оғзига тушган нарсани сўришда ўз ифодасини топса, қўл кафтига бирор нарсанинг тегиши ушлаш, чинг солиш реакциясини вужудга келтиради. Ўзидан нарсани итариш, узоқлаштириш рефлексини мавжудлигини кўрсатади ва бу ҳол томонга қандайдир жисм тегиши билан уни ўзидан узоқлаштиришда намоён бўлади.

Психолог В. С. Мухинанинг фикрича, чақалоқда туғилганига қадар ҳам шартсиз рефлекслар бўлиши, унга ҳомилалик пайтидаёқ ўз қўлини сўриш имконини беради.

Шарқ алломаларининг фикрича, чақалоқда туғма реакцияларнинг бошқа гуруҳи ҳам мавжуд бўлиб, бешик тебратилганда чақалоқнинг йиғидан тўхташиб, ихтиёрсиз ҳаракати секинлашуви шундан далолат беради. Қадим замонлардан бери бешик, сўргич ва ҳоказолардан чақалоқни юпатишининг, унинг ихтиёрсиз ҳаракатини тўхтатишининг, диққатини овқатга ва фавқуллодда ҳолатга тушлашининг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади.

Қатор туғма-табiiй реакциялар чақалоқ ҳаёти учун жуда муҳимдир. Ана шу шартсиз рефлекслар туфайли у янги, ўнғайсиз шароитга кўникиб боради ва ўз яшаш тарзини мавжуд йўналишга уйғунлаштиради. Унинг янги муҳитда овқатланиши ва нафас олиши ана шу рефлексларнинг бевосита функцияси ҳисобланади. Бола туғилганича ундаги барча жараёнлар онанинг организмидан орқали амалга ошган бўлса, туғилганидан кейин мутлақо бошқача тарзда амалга оша бошлайди. Масалан, ўпка билан нафас олиш, ораль (оғиз, ичак, ошқозон каби биологик органлар орқали) овқатланиш вужудга келади. Бунинг психологияда рефлексор мослашини деб аталади.

Мускул системасининг иштирокида нафас олишининг ритмли ҳаракатлари амалга ошади. Бу жараён овқатланиш, эмиш (сўриш) рефлекслари ёрдамида вужудга келади. Чақалоқнинг туғма рефлекслари дастлабки пайтларда номутаносиб ишлаши сабабли у тез-тез қалқиб кетади, жисмонан дарров толиқади (тез уйқуга кетади ёки уйғонади). Чақалоқнинг бутун фаолияти, фаоллиги организмни озиқ билан таъминлашга, туғилганга йўналган бўлади. Организмнинг терморегуляцияси ҳам алоҳида аҳамият касб этиб, болани ўзгарувчан микромуҳитга тобора мослаштириб боради.

Чақалоқлик даври инсоннинг камол топишида ҳулқ-атворнинг туғма-инстинктив кўринишлари: нафас олиш, овқатланиш, ҳароратдан таъсирланиш ва ҳоказолар соф ҳолда намоён бўлиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур органик (моддий) эҳтиёжлар чақалоқ учун психик ўсишининг негизги вазифасини ўғай олмайди, ammo улар биргаликда индивиднинг яшашини таъминлайди.

Психологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, қатор туғма рефлекслар боланинг ўсишига тўғридан-тўғри таъсир этмаса ҳам, унинг табiiй-биологик эҳтиёжларини қондиришда иштирок қилади. Буларга

ативистик, тирмашиш, судралиш, эмаклаш каби наслий рефлекслар киради ва айрим рефлекслар (тирмашиш, чанг солиш) борган сари сусайиб боради. Чақалоқда ўнаниш, ўзини тутиш рефлексларининг пайдо бўлиши ўнга фазода тўғри ҳаракат қилишга имкон яратади. Том маънодаги судралиш — боланинг нарсаларга қўл чўшилишидан бошлаб, олдинга интилишида кўринади. Бу жараён кейинчароқ янада тараққий эта бошлайди.

Тутилишга яқин чақалоқда қулоқ ва кўз механизмлари ўз вазифасини ўташга тайёр бўлади. Бундан ташқари, унда қатор ҳимоя ва ориентир рефлекслари (ўта бруглинка қараш натижасида кўзни пирпиратиш, бошини олиб қочиш, буриш, кучли товушдан чўчиш кабилар) ҳам мавжуд бўлади. Аммо чақалоқда «кўриш» ва «эшитиш» аппаратлари орқали ўз диққатини бирор объектга тўплаш имкони бўлмайди. Чунки объектни тиниш, товушни ажратиш, сезиш имконияти болада кейинчалик вужудга келади.

Чақалоқ учун туғма механизмлар янги шаронтга мослашиш (кўникиш) учун кифоя қилмайди. Шу боисдан уни парваришда қўшимча тарбиявий тадбирлар қўлланмаса, чақалоқ ўсишдан орқада қолиши мумкин.

Чақалоқ она қорнидаги яшаш шаронтидан атмосферада ҳаёт кечиришга ўтган дастлабки пайтларда унинг уйқу ва уйқусизлик ҳолатлари ўртасида кескин чегара бўлмайди.

Туғилган чақалоқнинг вазни тез камая боради. Бунинг сабаби ундан суюқлик моддасининг чиқиб кетиши, назисизлик ҳолатидан атмосфера босимига, қуёш нурига, турли хусусиятли моддалар таъсирига, ўзгарувчан ҳаво ҳароратига мослашиш даврида кўп куч-қувват сарфланишидир. Бу даврнинг кечишида чақалоқларнинг ҳам индивидуал, ҳам жисмоний таффовуслари кўзга ташланади. Орадан кўп вақт ўтмай чақалоқ вазнининг камайиши табиий равишда тўхтайди ва унинг янги муҳитга мослашиши бошланади. Киндик тушиш даври организмда кескин ўзгаришлар юз бериш палласи ҳисобланиб, мурғак организмнинг мустақил вивадитанидан далолат беради. Чақалоқнинг олдинги вазнига етиш даври ҳаётининг биринчи ўн кунлигига тўғри келади.

Чақалоқ организмнинг анатомик-физиологик, морфологик тузилиши бўйича бошқа ёшдаги одамларникидан фарқи кам ривожлангани, заифлиги, иш қоби-

динининг кучсизлигидир. Унинг суяк системаси, пай-мускуллари ва тоғай тўқималарининг ўсиши катта ёш-деги кишилариникидан ҳам суръат, ҳам сифат жиҳат-дан фарқланади. Чақалоқдаги мускулларнинг тако-миллашшини ҳаракат негизини вужудга келтиради; шу билан бирга ҳар бир биологик органнинг мустақил ҳаракати ва фаолиятини таъминлашга хизмат қилади. Болада бўйин мускулларининг ўсиши бўйинни тутиш-га олиб келса, тана мускулларининг ривожланиши катталар ёрдамида ағанаш имконини, қўл ва оёқ мус-кулларининг етилиши эса жисмоний ҳаракат қилиши, жисмларга қўл чўзиш учун шаронт яратади.

Чақалоқнинг анатомик-физиологик тузилишини таҳлил қилсак, унинг суяк системасида оҳак моддаси ва ҳар хил тузлар етишмаслигининг гувоҳи бўламиз. Шу сабабли суяк функциясини кўпроқ тоғай тўқима-лари бажаради. Бош суяклари боланинг икки ойлиги-да ўзаро қўшилиб кетади. Бош суякнинг пешона ва тепа қисмлари ўртасида **лиқилдоқ** деб аталадиган қа-лин парда ва тери билан қопланган оралиқ мавжуд бўлади. У бола бир ёшдан ошганидан кейин суяк би-лан қопланиб боради, лекин у ҳақиқий суяк бўлмайди.

Чақалоқ нерв системасининг юксак даражада ри-вожланган қисми, яъни бош миё катта ярим шарлари ташқи кўриниши билан катта одамникига айнан ўх-шаса ҳам, аслида ундан кўп фарқ қилади. Одамларни ўзаро қиёсласак, ажойиб манзарани кўрамиз: миёнинг оғирлиги чақалоқ танасининг саккиздан бир ва катта одамларда эса қирқдан бир қисмини ташкил этади. Чақалоқларда бош гавдага нисбатан каттароқ кўрин-са-да, у ҳали жуда бўш, мукаммаллашмаган бўлади. Уларнинг организми жадал суръат билан ўсиш даври-дан ўтади. Бу даврда чақалоқнинг оғирлиги 3—5 кг бўлишига қарамай, миёсининг оғирлиги 300—350 граммни ташкил қилади, холос. Чақалоқнинг миёси хужайраларининг миқдори, «ариқчалар»нинг яққол кузга ташланмаслиги, нерв хужайралари тармоғи жи-ҳатдан катта одамларнинг миёсидан фарқ қилади.

Юқоридаги фикрларни исботлашга ҳаракат қилган психолог Е. А. Аркиннинг таъкидлашича, бола туғи-лишга ҳаракат қилаётган пайтда унинг миёсини бир хил кулнинг масса ташкил этади, унинг нерв толала-рида миёнин қобиғи бўлмайди.

Чақалоқда нерв толалари бир-биридан ажралма-гани сабабли, ташқаридан келган қўзғатувчилар му-

нинг қисмга йўналган бўлса-да, бошқа марказларга ҳам таъсир қилаверади. Шу сабабдан бўлса керак, унинг бош миёя ярим шарлари қобинида аниқ, мустақил ва барқарор қўзғалиш ўчоқлари вужудга келмайди. Чақалоқ ташқи қўзғатувчилар таъсирига ихтиёрсиз равишда қўл-оёқлари ва бошининг тартибсиз ҳаракатлантирилиши билан жавоб беради. Катта ёшли кишиларнинг биллини жараёнлари, ҳис-туйғулари, психик ҳолатлари ва ўзинга хос типологик хусусиятларининг ядора қилинишида нерв системасининг юксак даражада ривожланган қисмлари етакчи роль ўйнаса, чақалоқнинг ҳаётний фаоллигида бу вазифани бош миёя қобинининг остки марказлари бажаради. Бош миёя ярим шарларининг дурустроқ ривожланган бўлимлари чақалоқ учун энг зарур жараёнлар: нафас олиниш ва нафас чиқарилиш, эмиш, ютиниш, қон айланиши, сийдик чиқарилиш ва ҳоказоларни бошқариб туради. Мазкур нерв тоалари чақалоқнинг янашиси учун етарли миқдорда миелли қобинига ўралган бўлади.

Чақалоқ бошқа ёш давридаги одамларга қараганда кучсиз, заиф, ожиз кўринса-да, баъзи жиҳатлари билан катталардан устунлик қилади. Е. А. Аркинининг фикрича, чақалоқлик даврининг кучли жиҳатлари кўпинча унинг ўсиш қувватида ўз ифодасини топади. У ҳар ойда икки см дан ўсади, унинг оғирлиги ҳар кун 1,6—2 граммдан ортиб боради. Унинг шиддатли суръат билан ўсиши кўпроқ индивиднинг вегетатив нерв системаси, ички секреция (буёқ, қалқон ости ва устун) безларининг фаоллигига бевосита боғлиқдир. Шунинг алоҳида татқиқлаши керакки, ички секреция безлари нисбатан чиқарган махсус гормонлар қонга сўрилиб, организмнинг жисмоний ўсишининг белгилайди. Чақалоқнинг тизг жадид суръат билан ўсиши шу даврининг ўзинга хос хусусияти бўлиб, унинг ўсишига таъсир этувчи омиллар овқат, соф ҳаво, қуёш нури, нафас олиниш, парвариши ва ҳоказолардир.

Одатда чақалоқнинг нерв фаоллиги шартсиз ва шартли рефлекслар таъсирида вужудга келади. Шартсиз тугма рефлекслар боланинг туғилиши арафасида етарли даражада етилиши сабабли унда қон айланиши, нафас олиниш, овқат ҳазм қилиниш, сийдик чиқарилиш сингари энг муҳим вегетатив функциялар амалга ошади. Масалан, қорин оч чақалоқнинг лабига бирор нарса тегилиши билан унда эмиш ҳаракати вужудга келиб,

еўлакларни оқа бошлайди. Бу овқатланишнинг шартсиз рефлекс дейилади.

Чақалоқ туғилиш арафасида унинг бош миёна катта ярим шарларининг оғирлиги, ҳажми ва функционал жиҳати старлича ривожланмаган бўлса ҳам, у мавжуд шартсиз рефлекслар негизда атроф-муҳит ва бошқалар билан муносабатга киришниш имкониятини берадиган оддий шартли рефлекслар ҳосил қила олади. Масалан, ҳид, ёруғлик, ҳаракат қўзғатувчиларининг таъсири натижасида оддий шартли рефлекслар вужудга келиши мумкин.

Чақалоқ ҳаётининг дастлабки кунларидан бошлаб ташқи муҳит билан муносабатга киришниш, алоқа боғлаш жараёнида унга мустақил ҳаёт кечириш имкониятлари туғилади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, чақалоқ ҳаётининг ilk даврида ундаги рефлекслар кучсиз, заиф ва беқарор бўлади. Чунки кучли ташқи қўзғатувчилар таъсирида рефлекслар тез издан чиқадилар ва қайта тикланиш имконияти тобора камаёди.

Чақалоқнинг асосий хусусиятларидан бири унинг инсон зотига хос барча хулқ-атвор шаклларини ва авлодларнинг тажрибаларини ўзлаштириш имкониятига эгаллигидир. Туғма рефлекслар чақалоқ ҳаётидаги етакчилик ролини аста-секин йўқота боради. Кундалик тартиб ва тарбиянинг ўзига хос шароитида эҳтиёжнинг бошқа кўринишлари, жумладан, таассурот олиш, таъсирланиш, ҳаракат, мулоқот каби шакллари вужудга келади. Моҳияти ва мақсади жиҳатидан янги эҳтиёжлар замирида психик ривожланиш амалга ошадилар.

Болада таассурот олиш эҳтиёжи пайдо бўлиши биланоқ, ориентир рефлекс билан алоқа ўрнатади, ҳиссий билиш органларининг тайёрилик даражасига мувофиқ мавжуд маълумотларни қабул қилади ва шу жараёнида ўзи ҳам ривожланади. Чақалоқнинг кўрув ва эшитув аппарати дастлабки кунданоқ ишга тушса ҳам, улар ҳали етилмаган бўлади. Шу сабабли кўриш сезгисини ёруғлик, эшитиш сезгисини эса қаттиқ товуш вужудга келтиради. Бола ҳаракатдаги жисмларини кузатишга интилса ҳам, аслида қимирламай турган нарсаларга кўпроқ диққатини тўплайди. Унинг руҳий дунёсида кўрув ва эшитув аппаратларига мос равишда диққатининг муайян объектга тўпланиши жараёни аста-секин вужудга келади.

Чақалоқнинг сезги органлари унинг ҳаракатига қараганда дурустроқ ривожланган бўлади. Масалан, чақалоқ аччиқни шириндан, иссиқни совуқдан, ҳўлни кўруқдан фарқлай олади. Унинг ҳид билиш органлари жуда заиф бўлишига қарамай, бурнинг ёқимсиз ҳидли модда яқинлаштирилса, безовталанади. Болада тери туюш, ҳароратни ҳис қилиш, сезиш, оғирликни фаҳмлиш, таъм билиш сезгилари ҳам етарли даражада ривожланган бўлади.

Чақалоқда жисмларни, одамларни, атроф-муҳитни катталар каби яхлит ва аниқ идрок қилиш имконияти бўлмайди. Чунки идрок қилиш инсоннинг бошқа психик жараёнлари (хотира, тасаввур, тафаккур), руҳий ҳолатлари (ҳис-туйғу, ўнғайсизланиш) ва ўзига хос психологик хусусиятлари билан узвий боғлиқликда амалга ошади. Шунинг учун чақалоқда мазкур имконият ўта чекланган бўлиб, сезги органлари оддий акс эттириш имкониятига эга.

Ўнг тугилган болада кучли ёруғликни акс эттириш имкони бўлади ва у ёруғликдан турли даражада ва шаклда таъсирланади, ҳатто, кўзларини юмиб олади. Кўриш механизмлари ҳали ўсиб улгурмагани сабабли тинч ҳолатдаги ёки ҳаракатдаги жисмни идрок қила бўлмайди. Гоҳо ўн куплик чақалоқ ҳаракатдаги жисмга янгоҳ ташлагандек кўринса-да, аслида унга бир неча секунд термилишдан нари ўтмайди.

Чақалоқда эшитиш сезгиси заиф ривожланган бўлган ҳам, у ҳали ўш эшитишга мослашмаган кучли қўзғатувчиларни (товуш, қичқириқни) акс эттира олади, бироқ товуш келатган объектни аниқ тона олмайди.

Кўриш ва эшитиш органларининг муайян объектга яқинлиги обдақўл ва бошининг ҳаракатида, боланинг қўрқанишидан тўғрисида кўринади.

Чақалоқдаги муҳим хусусиятлардан яна бири кўриш ва эшитиш таъминат ҳаракатланишидан илдамроқ инстинктивдир. Чақалоқда кўриш ва эшитиш аппаратуралари фантатикнинг ўзини таниқ қўзғатувчилардан таъсирланишининг таъминлашувида ва бош миyaning инстинктивлигида намойи бўлади. Чақалоқ миясининг оғирлиги катталар миясининг чорак қисмига тенгдир. Чақалоқнинг пери ҳужайралари катталардаги ҳужайраларга ўхшаса ҳам, заифлиги билан улардан фарқланади. Шунга қарамай, бола организмнинг тайёрилик

даражаси шартли рефлекслар пайдо бўлиши учун мутлақо етарли бўлади.

Чақалоқ ташқи олам билан алоқада бўлишининг маркази ролини бош миё катта ярим шарларининг юксак даражада ривожланган қисмлари бажаради. Миё тобора такомиллашувининг ўзи чақалоқдаги ҳиссий билиш органларининг ривожланишини таъминлай олмайди. Бу органлар бола олаётган таассуротлар натижасида ривожланади. Аслида таассуротларсиз миёнинг ўзи ўзини мумкин эмас. Миёнинг ривожланишида ташқи оламдан келадиган қўзғатувчилар ва сигналларни қабул қилувчи ҳиссий билиш органлари анализаторларининг кўп ишлаши муҳим роль ўйнайди. Илмий манбаларда ифодаланганидек, чақалоқ сенсор тўсиққа тушиб қолса, ташқи таассуротларнинг етишмаслиги сабабли ўсишдан вақтинча орқада қолади. Аксинча таассуротнинг миёга кўпроқ келиб тушиши ориентир рефлексларининг ривожини тезлаштиради. Кўрув ва эшитув аппаратини объектларга йўналтириш вужудга келади, натижада инсоний сифатлар, жараёнлар шаклланади. Кўрув ва эшитув органлари орқали тўпланадиган таассуротлар манбаи ҳамда нерв системасининг мунтазам ўсишини таъминлаш вазифасини катта ёшдаги одамлар бажаради.

Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисовнинг таъкидлашича, боланинг бир ойликкача давридаги тетиклик ҳолати (уйғоқлиги) кўриш ва эшитишга йўналган шартсиз рефлекслар туфайли фаоллашиб боради; товуш таъсирига берилиш 2—3 ҳафталикда вужудга келади. Шунинг учун бола сурнай садосига қулоқ солади па йнғидан ёки ҳаракатдан тўхтайдди. Бир ойлик бўлгач унда ориентир рефлeksi намоён бўлади (И. П. Павлов). Шу сабабдан чақалоқ гаплашаётган одамга тикилади ва ихтиёрсиз хатти-ҳаракатдан ўзини тийиб туради.

Бола объектни кўриш ва товушни эшитиш учун диққатини тўплайдиган бўлгач ҳаракатининг фаоллашувида анча ўзгаришлар рўй беради. Одатда унинг ҳаракати ихтиёрсиз ва тартибсиз равишда амалги оиниб, жимсларга кўз югуртириш, бошини бурниш билан тугаса ҳам, ҳаракат ҳодисаси вазифасини бажаради: ўзида ҳулқининг содда кўринишини ифодалаб, болани воқелик, ташқи олам билан узвий боғлайди.

Д. Б. Эльконин фикрича, чақалоқ ҳаётининг учинчи ҳафтасида онанинг эмизишдаги ҳолатига мосланиш билан боғлиқ биринчи табиий шартли рефлекс вужудга

келади ва кейинчалик эса баъзи қўзғатувчиларга жавоб тариқасидаги алоҳида шартли рефлекслар ҳам пайдо бўлади.

Д. Б. Эльконин ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, ҳали чақалоқ психик ҳаётининг мазмун муаммоси узиш-кесил ҳал қилинмаган ва чақалоқнинг психик дунёсига чинакам, ҳақиқатга яқин, илмий-объектив қарашлар И. М. Сеченов асарларидагина учрайди. Психология фани ривожининг ундан кейинги даврида шу муаммога тааллуқли анча тадқиқотлар олиб борилган, қатор психологик қонуниятлар ва механизмлар янада чиқилганки, булар тўғрисида ёш психологияси ва педагогик психология хрестоматиясида бой материал берилган.

4. Ҳис-туйғунинг ўсиши (жонланиш).

Чақалоқнинг ҳаёти қичқирқ садоси билан бошланади ва бу кўпинча шартсиз рефлектор хусусиятидан келиб чиқади. Дастлабки қичқирқ товуш чиқариш оралиги қисилишининг бевосита маҳсули сифатида, организмнинг табиий эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Қисилиш аввал нафас олиш рефлексини ҳам бошқаради. Шунга қарамай, мутахассис олимларнинг фикрича, биринчи қичқирқ — нохуш ҳис-туйғунинг намоён бўлишидир. Қисилиш танглик (зўриқиш) туйғусини вужудга келишидир. Шунинг учун чақалоқдаги мускул реакцияси билан эмоционал муносабатни фарқлаш анча қийин. Қичқирқ нохуш кечинма ва сезгичларга жавоб тариқасида вужудга келиб, иссиққа, оғрикка ва намликка қаршилиқ вазифасини бажаради. Чақалоқни тўғри тарбиялаш жараёнида қичқирқ эмоционал кечинмаларнинг яна бир тури йиғлашга айланади. Йиғлаш бола жисмоний оғриқни, руҳий қайғуни, изтиробни табиий акс эттиришининг манбаи бўлади, ташқи олам билан алоқа ўрнатишнинг энг зарур воситаси сифатида чақалоқнинг ҳаёт фаолиятида алоҳида аҳамият касб этади. У нохуш ҳис-туйғуларнинг акс эттириб қолмай, табиий эҳтиёжларин қондириш механизми сифатида хизмат қилиши мумкин.

Бола бир ойга тўлгач ўзини парвариш қилаётган одамга яқинлашган, талпинадиган бўлади ва бунинг нисбати тариқасида унинг кишилар орасида «ўз» кифосини таниши ва ажратишини айтиш мумкин.

Маъкур психологик ҳолатни Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисовалар «жонланиш» деб атаганлар. Бу даврда боланинг психик дунёсида тетиклик, ҳис-туйғусида эса

атроф-муҳитдан таъсирланиш ўз аксини топади. Уларнинг фикрича, боланинг катта ёшдаги одамларга у муносабатини билдириши унинг бундан кейинги ўсишини белгиловчи босқич вазифасини ўтайди.

«Жонланиш» боланинг катталар билан ўзига ҳос равишда муносабатга киришининг янги шакли сифатида вужудга келади. Лекин ташқи қўзғатувчининг қитиқлашига жавоб тариқасида паноҳ бўладиган «жонланиш»нинг табиати ҳали очилгани йўқ. Эҳтимол бу ҳолат боланинг катталар билан мулоқотининг маҳсул кўриниши ва овқатланиш рефлексининг мустаҳкамланиши билан боғлиқдир, у балки болада ижобий ҳис-туйғуларни қўзғатиш омилидир. Баъзан болада ўзини парвартиш қилувчи шахснинг муомаласи туфайли эмоционал ҳаракатлар вужудга келади, натижада унинг қўл ва оёқлари ҳаракати илдам ва тез амалга ошади. Бу жараён интилиш, илтижо, талпиниш каби ташқи ифодага эга бўлган ички психик кечинмаларда ўз аксини топади.

Психолог Е. К. Каверина боланинг ташқи таъсирга жавоб билдиришини тадқиқ қилиб, унда одамлар ва жисмларга муносабат бир хиллигини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсоннинг афт-ангорига қараб ижобий ҳис-туйғулар уйғониши кейинчалик вужудга келади. Таъсирга берилиш ва таъсирланишнинг мазкур шакли бола билан катталар ўртасидаги алоқанинг бошланғич кўриниши ҳисобланади. Шахслараро алоқанинг бу шакли чақалоқлик даврининг тугаши ва илк болаликнинг бошланишидан далолат беради.

Чақалоқда пайдо бўладиган ижобий ҳис-туйғуларнинг оддий табиий эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ. Чунки психик дунёдаги ўзгаришларни ўрганган М. Ю. Кистяковскаянинг уқтиришича, уйқусизликдан қийналиш ва очлик уйғотувчи қўзғатувчиларни бартараф қилиш салбий кечинма ва ҳис-туйғунинг пасайтиради. Боланинг катталар билан ижобий муносабатда бўлиши замирида табассум, кулги, илдам ҳаракат, товуш чиқариш бўлса ҳам, буларнинг табиий-органик эҳтиёжларни қондириш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аксинча, ижобий эмоционал ҳолат янги ижтимоий эҳтиёжнинг кўрсаткичи бўлиб, бола катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришининг мотиви ва имконияти ролини бажаради.

Психолог М. И. Лисина ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, мазкур ёш даврида бола кўз қарашла-

ри, ихтиёрсиз ҳаракатлари, шарпага жавоби, тамша-
нинг орқали катталар билан алоқа боғлайди. Кўп
март такрорланиш натижасида шартли рефлекс шак-
лида вужудга келган ана шу жараёнлар мулоқотга
айланади. Чақалоқнинг янги шаронт ва муҳитга мос-
лаштиришдан келиб чиқувчи бу ҳолат кўникиш кўрини-
шида мулоқот вазифасини ўтай бошлайди. Бироқ бу
мулоқот новербал равишда (сўзлар ишлатилмай)
шароитга ошади, содда шаклдаги, тор кўламли шахслар-
га муносабатни акс эттиради.

Катта ёшдаги одамларнинг чақалоқ билан муло-
қотда бўлиши унга ўйинчоқ кўрсатиши, термулиши,
қизиқлиши унда ташқи таъсирга жавоб рефлексларини
фаолиятлантиради.

Психолог Д. Б. Эльконин назариясига кўра чақа-
лоқнинг даврдан илк болалик, гўдаклик даврига ўтиш-
нинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир. Булар:

1. Кўз ва қулоқ ёрдамида диққатни муайян объект-
га қаратиш (тўплаш)нинг пайдо бўлиши, бола ҳаракат
фаолиятининг қайта қурилиши бошлангани, алоҳида
жавоб бўлувчи ҳаракатнинг хулқ ҳодисасига айлани-
ши.

2. Сиртдан идрок қилинувчи барча объектларга
(субъектларга) йўналган алоҳида қўзғатувчига нис-
батан шартли рефлекслар ҳосил бўлиши.

3. Катта ёшдаги одамларга (онасига ва яқин киши-
ларга) нисбатан эмоционал реакциялар (ҳис-туйғулар,
кечиммалар) янги эҳтиёж пайдо бўлишининг кўрсатки-
чи эканлиги.

4. Боланинг (чақалоқнинг) катталар билан муло-
қотда бўлиш эҳтиёжи унинг кейинги психик ўсиши
поясидан ташкил этиши ва ҳасказолар.

2. Гўдаклик даврining психологик хусусиятлари Гўдак ва мулоқот

Гўдакнинг ҳаётини фаолияти ва тақдири уни қурша-
ган, тарваришлайдиган катта ёшдагиларга бевосита
боғлиқ бўлиб, унинг барча эҳтиёж ва талаблари фақат
шулар томонидан қондирилади. Психологик иборалар
билан айтсак, катталар боланинг фазодаги ўринини ўз-
ламли ўзгартириши, алмаштириши натижасида унда
кўриш, эшитиш, тери туюш, ҳароратни сезиш, таъм
билан каби сезгилар ривожланади (такомиллашади).
Катталар гўдак учун яратган объектив ва субъектив

шарт-шаронглар унинг ўсишини белгиловчи муҳим туртки вазифасини ўтайди. Атроф-муҳитнинг хусусият ва хоссаларини катталар гўдакнинг психик дунёсига сингдирадилар. Шиқилдоқлар шакли, ранги ҳар хил ўйинчоқлар ва ҳоказоларни боланинг диққатига ҳавола қилиш унда жисмлар тўғрисида тасаввур образларини яратади, гўдакнинг ҳиссий билиш органлари эса уларни акс эттиради. Ўзаро мулоқот жараёнида, жисмларни ушлашга ўргатиш, машқлар натижасида гўдак «таниш» жисмларга талпинадиган, уларга қўл чўзадиган бўла бошлайди, унда ранг ва шаклни фарқлаш имконияти туғилади.

Таъсир ўтказишнинг кейинги мураккаброқ босқичида бола катталар ёрдами билан ўтириш, ўринда думалаш, тик туриш, овқатланиш қуролларидан тўғри фойдаланишни, узлуксиз ва мазмунли ҳаракатларни амалга оширишни ўрганади. Шунинг учун акс эттириш қайси босқичдалигидан қатъи назар, бевосита йўл билан амалга ошади. Умуман, гўдаклик даврининг дастлабки босқичида олам, барча ашёлар, жисмлар тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, тимсоллар ва ҳоказолар боланинг катталар билан ҳамкорликдаги фаол янги маҳсули сифатида маънавий бойликка айланиб, унинг бош миёна ярим шарлари пўстлоғи остида ўз изларини қолдиради. Мазкур даврининг аксарият босқичларида гўдакда билим ва тажрибаларни эгаллаш, ўқув, кўникма ва малакаларни мустақил ўзлаштириш имкони бўлмайди.

Гўдаклик даврининг хусусиятларини ўрганган Л. С. Виготский «Гўдаклик даври» номли асарида боланинг воқеликка муносабати дастлаб ижтимоий муносабатдек туюлишини, ана шу жиҳатдан уни ижтимоий жонзот дейиш мумкинлигини ўқтирди.

Д. Б. Элькониннинг фикрича, катта ёшдаги одамлар гўдакни қуршаган воқеликнинг марказий сиймоси, муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, унинг ҳар қандай эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ муаммолар учун таянч нуқтаси вазифасини бажарадилар. Гўдак табиий-биологик жиҳатдан онадан ажралган бўлса ҳам, аслида у билан ижтимоий боғлиқлигича қолади.

Гўдакнинг бир ёшгача давридаги психологик хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар маъжуд. Шулар орасида Н. Л. Фигурин, М. П. Денисова, М. Ю. Кистяковская, А. Валлон, Д. Б. Эльконин, Е. А.

Аркин, С. Фаянс, Ш. Бюлер, Ф. И. Фрадкиналарнинг асарлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

С. Фаянс тажрибасида гўдакка чиройли ва жозибадор ўйинчоқлар 9 см масофадан кўрсатилганда у бутун вужуди билан уларга интилган кейинчалик орадиқ 60 см бўлганида боланинг интилиши, қўл чўзиши, сустлашган, ва ниҳоят, улар 100 см дан кўрсатилганда болада интилиши, чўзилиши, ихтиёрсиз ҳаракати мутлақо сўнган. У ўйинчоқ билан бир қаторда турган катти кишига ҳам ана шундай бефарқ қараган. Масофа киччалик қисқарса, боланинг унга интилиши, қизиқиши шунчалик кучайиб боришини кузатиш мумкин.

Юқоридаги тажриба материаллари асосида, шундай хулоса чиқариш мумкин: катталар гўдак қатнашаётган фаолиятни жонлантирадилар. Гўдакни қўшаб турган жисмлар борган сари унинг интиқошнинг ўзига тўғри, мафтун қилиб, қўзғатувчи вазифасини бажариб, боланинг қийдириш, мўлжал олиш, чамалаш фаолиятини кучайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқотчи А. В. Ярмоленко ярим ёшлик гўдакларда жозибали нарсаларнинг ўзаро қиёсий таснифини тадқиқ қилган. Муаллиф олган маълумотларга қараганда, гўдак беҳисоб жисмлар орасида инсонни (катта ёшли одамларни) тобора аниқроқ, равшанроқ ажрата бошлаган. Шу билан бирга ҳаракатсиз кўрув қўзғатувчисига диққатни тўплаш 26 секунддан 37 секундгача, ҳаракат қилмаётган одамга боланинг тикилиши 34 секунддан 111 секундгача, ҳаракатдаги кўрув қўзғатувчисига қараши, 41 секунддан 78 секундгача, ҳаракатдаги инсонга эътибор бериши 49 секунддан 186 секундгача ортган. Тажрибада гўдакнинг ҳаракатланаётган одамга диққатни тўплаб турниш тўрт маротаба ортгани аниқланган.

Бизнингча, гўдак жонсиз нарсаларга қараганда одамга диққатини барқарорроқ қаратиши унинг катталарга муносабати ўзгарганидан эмас, балки улар билан алоқага киришганда суст рецептор ўрнини фаолроқ рецептор эгаллаганидандир. Гўдакда фазовий таъсирнинг бойишида жисмларни идрок қилишдаги фарқлашнинг такомиллашуви муҳим воєнта ҳисобланади. Ҳаёт тажрибаси ортиб бориши, машқлар натижасида жисмларнинг аломат ва белгиларини фарқлаш уқув пайдо бўлади.

Француз психологи Анри Валлон гўдакда ишти-

мой таъсирланиш ортиб боришини атрофлича тадқиқ қилган олимдир. Унинг таъкидлашича, ярим ёшли болада бошқа одамлардан фарқли равишда жавоб реакцияси (таъсири) ўзининг юқори босқичига кўтариллади. Бола олти ойлигида бошқа кишиларнинг имо-ишорасиз таъсирига жавоб бериши (таъсирланиши) 50 фонзини ташкил қилади, етти ойлигида эса айнан шу реакция 20 фонзга камаяди, аммо имо-ишора орқали мулоқот 41 фонзга ортади; етти-саккиз ойликда бошқа кишиларга талпиниш, табассум қилиш биринчи ярим йилликдагидан тўрт марта кўпдир.

М. Ю. Кистяковская бир ёшгача болаларда катталар билан мулоқотга киришишнинг мураккаблашиб боришини ўрганиб, болалар психологияси фани учун энг зарур материаллар тўплаган ва уларни атрофлича изоҳлаган. Олимнинг фикрича, 3 ойликдан 6 ойликгача болада катта ёшдаги одамлар билан тайлаб муносабатда бўлиш вужудга келади. Уч ойлик гўдак бегоналар орасидаги туққан онасини ажрата олса, ярим ёшдан бошлаб эса бегоналар ичидаги қариндошларини ҳам фарқлай билади. М. Ю. Кистяковскаянинг маълумотига кўра, 3—4 ойлик гўдак унга юзланган, эркалатган, мулоқотга киришган ҳар қандай одамга табассум қилади ёки эркаланади, 5—6 ойликда у муомала қилаётган нотаниш шахсга бир оз тикилади, кейин ё кулимсирайди ёки ундан юзини ўгиради, ҳатто, қўрқиб йиғлаб юборади. Болада ўзини парвариш қилаётган, боқаётган яқин кишиларга боғланиб қолиш содир бўлади. Ана шу сабабли онаси ёки энагасини кўрсатқ қийқириб қаршилайди, талпинади, қўл-оёғини ихтиёрсиз тигирчилатади. У ярим ёшга тўлганида атрофидаги яқин кишилар қатори қариндош-уруғларига, ҳатто, қўни-қўшиниларга ҳам боғланиб (ўрганиб) қўнқиб қолади. Тахминан 8—9 ойлигидан катталар билан дастлабки ўйин фаолиятини бошлайди.

Ўйин фаолиятидаги табассум, жонланиш, шодлик туйғулари аввал фақат катталар иштирокида намойиш бўлади, вақт ўтиши билан ўйиннинг ўзи болага қўйонч бағишлайди. Гўдак бир ёшга яқинлашган сари катталарнинг хатти-ҳаракатларини изчил кузатишдан ташқари, унда аста-секин уларнинг фаолиятида иштирок этиш туйғуси, истаги пайдо бўлади, кейинчалик уларга кўмак бериш иштиғи туғилади. Натижада бола индивидуал фаолият туридан ҳамкорликдаги

фаолиятга ҳам ўта бошлайди. Маълумки, ҳамкорликдаги фаолият мулоқот кўламини кенгайтиришга ёрдам беради.

Тадқиқотчилардан Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисова гўдакнинг бир ёшгача давридаги психик ўсишини ўрганганлар. Олинган маълумотларидан келиб чиқиб бир ёшгача кулги инсон чехраси ва товушидан таъсирланиш асосида вужудга келишини таъкидлаганлар. Боланинг бошини буриб қараши асосан инсоннинг товушига жавоб реакцияси тарзида намоён бўлади, у кейинчалик бошқа товушлардан таъсирланишда ҳам кўринади.

Болада қўрқув ҳисси кишиларни таниш ва нотанишга, қариндош ва бегонага ажратиш, ниқобни фарқлаш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун ижтимоий тажриба ва кўникмаларни ўзлаштиришда, бирор ҳолатни яққол акс эттиришда гўдак катталарга тақдид қилади. Тақдидчанлик боланинг ижтимоийлишувига кенг имкониятлар яратади ва уни фаолиятининг янада такомиллашувига туртки бўлади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикр-мулоҳазаларини умумлаштирсак, қимматли умумпсихологик фикрларни муайян тартибда, изчил жойлаштириш мумкин бўлади. Биринчидан, мазкур ёш даврида бола билан уни парвариш қилаётган катталар ўртасида яқин ва инебатган барқарор алоқа ўрнатилади. Иккинчидан, гўдак қатнашадиган ҳар қандай фавқулоддий ҳолат ва муиммоли вазиятда катталар марказий сўймога айланадилар. Учинчидан, гўдаклик даврининг охирида ҳамкорликдаги ўзини фаолияти индивидуал ўзини фаолиятига айланади.

Шунинг қилиб, гўдаклик даврида катталар билан бола алоқага киришни эҳтиёжи тутилади ва бу алоқа нутқ давригача мулоқотнинг ўзинга хос янги шакли сифатида боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди. Бир ёшгача даврада пайдо бўлган эҳтиёжнинг тобора чуқурашуви билан нутқ давригача мулоқот чекланганлигининг намунабосиблиги бир ёшдаги инқирозни келтириб чиқаради. Вужудга келган қарама-қаршилик ўз оқимини нутқ орқали мулоқот даврида топади ва бола ўсишининг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтаётганини ифодалайди. Гўдакнинг нутқ фаолияти такомиллашган сайин мулоқотнинг мазмуни бойиб, кўлами кенгайиб боради. Натижада ҳақиқий маънодаги шахс-

лараро муносабат вужудга келади, гўдакнинг шахсга айланиши ва ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратади. Мазкур даврда гўдакнинг ўсишини таъминловчи объектив ва субъектив шароитлар яратилиши — боланинг фаоллиги ортиши учун психологик негиз бўлади.

Л. И. Божович олиб борган тадқиқотнинг натижаси туғилиш даврига келганда боланинг миёя пўстлоғи фаолият кўрсата бошласа-да, аслида у на анатомик ва на функционал жиҳатдан ривожланган бўлишини кўрсатди. Ваҳоланки, унинг психик дунёсида вужудга келадиган эҳтиёжларининг кучи, давомийлиги, барқарорлиги ана шу ривожланишга боғлиқдир. Шундай экан, органларнинг ривожланиши гўдакнинг функционал ҳолатига алоқадорлиги сабабли бош миёянинг ривожланиши ҳам унга янги қўзғатувчиларнинг таъсир қилишига ва бу таъсирнинг бош миёя катта ярим шарлари пўстлоғида фаолият уйғотишига боғлиқдир. Бош миёя марказлари эса жадаллашган ориентировка фаолиятининг кучлилиги туфайли функционал жиҳатдан ривожланади.

Моҳир тадқиқотчи Н. М. Аскариннинг фикрича, катта ёшдаги одамнинг табассуми ёки ёқимли овозидан бошқа ҳеч қандай қўзғатувчи гўдакда шунчалик қувонч ва шодлик ҳис-туйғусини вужудга келтира олмайди. Шу сабабли қувонч туйғусини уйғотиш ва мустаҳкамлаш учун тарбиячилар гўдак билан тез-тез мулоқотда бўлиши, ёқимли оҳангда, самимий суҳбатлашиб туриши лозим.

Ҳаракатнинг психологик хусусиятлари ва механизмларини қатор тажрибалар асосида ўрганган олимлардан Д. Б. Элькониннинг ишонч билан таъкидлашича 2—3 ҳафталик гўдакда кўз конвергенцияси вужудга келса ҳам, ўз нигоҳини турли жисмларга қаратиб туриш жараёни жуда қийин кечади, ҳаётининг 3—5 ҳафталарида эса унинг нигоҳи оз фурсат бўлса-да, муайян объектга тўплана бошлайди. 4—5 ҳафталик гўдакда 1—1,5 метр наридаги жисмларни кузатиш кўникмаси ҳосил бўлади. Икки ойлик бола 2—4 метр узоқликдаги нарсани кузатишни ўрганади, у уч ойлигида 4—7 метр ораликдаги жисмларни ҳам пайқай олади, ниҳоят, 6—10 ҳафталик гўдак ҳатто, айланаётган предметларнинг ҳаракатини идрок қилиш имкониятига эга бўлади. Кейинчалик ҳиссий органлари-

нинг кўз билан турли функционал алоқалар ўрнатиши қарор топади. Гўдак турт ойлигида унинг жисмга тиқилиши ва уни томоша қилиши нисбатан барқарор бўлади.

Юқоридаги фикрларга қарамай, мазкур ёшдаги болаларда қўл ҳаракати ҳали бенхтиёр хусусиятга эга бўлиб, жисмларини мақсадга мувофиқ ҳаракатлантиришдан анча узоқдир. Гўдак 4 ойлигида бошлаб нарсаларга қўлини йўналтиради, аста-секин унда пайпаслаш учун намоён бўла бошлайди, 5—6 ойлигида предметни ушлаш ва уни ўзига тортиб олиш (қўлдан юзлаб олиш) кўникмалари шаклланади. Ҳаракат ва тегин туғилган органлари сифатида қўш вазифани ўтовчи кўриш қобилияти бир маромда ривожланишдан биринчи келинади. Бола 6 ойлигида унда ўтириш, туриш, эмаслаш, юриш, гапириш кўникмалари шаклланади.

Юқоридаги ҳолларнинг моддий асосини ўрганган Н. М. Шчелованов 2 ойлик болада бош миёя ярим шарлари нўстлогини ўз функциясини бошлашини, бу ҳол барча гидрок қилиш органларида, жумладан, эшитув, кўрув аппаратларида шартли рефлекслар пайдо бўлгандан далолат беришини уқтиради. Олимнинг фикрича, эшитиш, кўришнинг юксак анализаторлари, ҳаттоки, уларнинг кортикал бўлимлари ривожланганидан кейин болада ҳаракат ва ҳаракат ҳодисаси ривожланади.

Д. Б. Эльконин ўз тадқиқотларидан кўзининг ривожланиши 4 ойлик гўдакда айрим ҳаракатларни ва ҳаракатлантирувчи объектларни кузатиш имконини яратиб, деган хулоса чиқаради. Мазкур ёш даврида предметнинг ҳаракати кўз ҳаракатини вужудга келтиради. Унинг ривожланиши қўл билан пайпаслаш ҳаракати пайдо бўлиши билан бошланади.

Гўдакнинг ҳаракати ўз қўлини силаш ва ушлаб кўришдан бошланиб, чойшаб ва кўрпачаларни пайпаслашга бериб етади. Одатда, бола қўлини узоқ вақт кўрпача ва чойшаб устида ҳаракатлантиради. Ташқи таъсирга жавоб сифатида пайдо бўлган психик жаррафининг мазмунини қўлининг предмет кетидан эмас, балки предмет бўлаб ҳаракат қилишдан иборатдир.

Д. Б. Эльконин ва В. С. Мухиналарнинг фикрича, болада 5 ойлигидан жисмларини ушлаш ҳаракати бошланади: унда предметни пайпаслаш учун қўлини узатиш ва узатилган қўлларини кўздан кечириш ёки тек-

шириш вужудга келади. Бунда ушлаб олиш содир бўлмаса-да, ушлашга интилиш бўлади; ваҳоланки, гўдакнинг қўл бармоқлари нарсани ушлаб туриш имконига эга бўлмайди.

Гўдак бир неча марта натижасиз ҳаракат оқибатида кафт ва бармоқларини яқинлаштириб, шундай қўлай ҳолат яратадики, қўлнинг учи жисмга тегиши биланоқ уни ушлаб олади. Қўл ушлаш ҳаракатининг вужудга келиши ҳам гўдаклик даврининг муҳим ривожланиш палласи ҳисобланади. Чунки қўл билан ушлаш ҳаракати, биринчидан, кўриш ҳаракатини мувофиқлаштирса, иккинчидан, мазкур психологик ҳолат биринчи йўналтирилган ҳаракатни ифодалайди, учинчидан, жисмларни ушлашга интилишнинг ўзи предмет билан турли ҳаракатларни бажариш (манипуляция)-нинг энг қўлай шартидир.

Кўпгина психологларнинг фикрича, олти ойлик гўдак ётган жойидан туриб ўтиришга ҳаракат қилади. Чунки бунда предметни тутиб турган қўлнинг ҳаракатини кузатиш имкони туғилади, ўтирганда қўл ҳаракатлари билан кўрув идрок майдони ўзаро мутаносиблашади. 7 ойликдан болада предметни идрок қилиш ва ушлаб олиш ҳаракати ўртасида узвий алоқа вужудга келади. Масалан, бола ўйинчоқни кўриши биланоқ уни олиш учун қўлини чўзади.

Н. Л. Фигурин ва М. П. Денисоваларнинг фикрича, ярим ёшгача даврида гўдакда жисмларга такрорий интилишнинг пайдо бўлиши ҳаракатнинг ривожини янги босқичга кўтаради. Муаллифлар мазкур ҳолатни чуқурроқ ўрганиш мақсадида синалувчилар ҳар хил рангли ва ҳажмли куб, цилиндр, призма каби геометрик жисмларни кўрсатишган. Ҳар қайси жисм болада фолл ориентир (чамалаш, мўлжал) рефлексини вужудга келтирган: бола аввал жисмни кўздан кечирган, кейин уни қўлига олган, у билан машғул бўлган, сўнгра унга узоқ термулган, қайтадан ушлаб кўрган, у қўлидан бу қўлига бир неча марта олиб ўйнаган. Жисм 15—25 дақиқа гўдакнинг қўлида турган, олиган ва ундан фарқли яна битта жисм билан қўшиб, гўдакнинг олдига қўйилган. Тажрибада бола таниш жисмга мутлақо эътибор қилмай, фақат «янги»сига талпиниб туради. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, «янгилик» аломати бола учун муҳим аҳамият касб этгани сабабли унда ориентир рефлекс борган сари

фаолланиб борган. Шунинг учун «янги»лик аломатининг қўзғатувчилик хусусияти боланинг фаолиятида учрайдиган такрорий ва узлуксиз ҳаракат механизмларини тушунишга, гидроқ қўлинаётган нарсаларга фаол ҳа яогуртириш ва предмет билан турли ҳаракатларни бажаришнинг психологик моҳиятини очишга киммет қилади.

Кейинчалик, яъни гўдақ иккита жисмдан фойдаланиш, улар билан машғул бўлиши натижасида унда мазкур предметлар билан функционал ҳаракатларни амалга ошириш содир бўлади. Предмет билан функционал ҳаракатни амалга оширишда, биринчидан, шу ҳаракатлар предмет билан муносабат ўрнатишни талаб қилади, иккинчидан, мазкур ҳаракатдан фойдаланиш жараёнида гўдақнинг қўл ишлари кўлами кенгайди.

Р. М. Абрамович — Лехтман гўдақнинг бир ёшгача даврида предметлар билан ҳаракат қилишини ўрганиб, уларнинг олтита ривожланиш босқичидан иборат эканлигини айтади. Булар: а) фаол сергаклик (тетиклик) — 2 ҳафта оқидан 4—5 ҳафталиккача; б) сенсор фаоллик — 1,5 ойликдан 2,5—3 ойликкача; в) ҳаракатолди — 2,5—3 ойликдан 4—4,5 ойликкача; г) содда «сермахсул» ҳаракат — 4 ойликдан 7 ойликкача; д) ўзаро боғланган (уйғун) ҳаракат — 7 ойликдан 10 ойликкача; е) функционал ҳаракат — 10—11 ойликдан 12—13 ойликкача даражага етади. Муаллиф ҳар бир босқичининг ўзига хос хусусиятларини ҳам схематик, ҳам текстуал шартли рафинишган.

Бир ёшгача болаларда таъсирланишнинг энг муҳим жиҳатлари пайдо бўлиши ва шаклланиши жараёнининг ривожланиши схемасини Н. Л. Фигурин ва М. И. Денисова тавдидлар. Бунинг учун улар таъсирланишнинг 34 та қўринишини танилаб: таъсирланиш мавжуд эмаслиги, таъсирланиш намоён бўлиши, узил-кесил таъсирланиш шаклланиши босқичларига психологик таъриф берганлар.

Предметнинг хусусиятига қараб бола ҳаракатидаги таъсирланишларни М. Ю. Кистяковская, Д. Б. Эльконин, П. А. Аркин, В. С. Мухина, Н. А. Менчинская ва бошқалар, рецензор фаолият механизмларни И. П. Павлов ва унинг шогирдлари Ф. Р. Дунаевский ва бошқалар ўрганишган. Уларнинг талқинича, эмаклаш — гўдақнинг фазода мустақил ҳолда ўрин алмаштириши,

ҳаракат қилишнинг дастлабки кўринишидир. Мустақил юриш — гўдакнинг инсонларга хос йўсинда фазода силжиш, жойидан қўзғалишни амалга ошириш учун муайян даражада тайёргарликни тақозо қилувчи ҳаракатларнинг янги кўринишидир.

Шундай қилиб, гўдакнинг жисмлар билан бевосита амалий алоқага киришуви ва улар ёрдамида ҳаракатланиши нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб бориши, улар билан муносабатини янада кенгайтириши учун имкоқ яратади.

Ҳаётининг иккинчи ярим йилида боланинг предметлар билан ҳар хил ҳаракатларни амалга оширишдаги илдамлиги, ориентирлаш фаолиятининг мураккаблашуви, фазода ўрин алмаштиришининг янги шакллари вужудга келиши уни катта ёшдаги одамларга бевосита боғлаб қўяди.

Гўдак ўсишининг мураккаблиги унинг хилма-хил фаолияти ўзаро боғланганидир. Шунинг учун катта ёшдаги одамлар бу даврда гўдакнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Шундагина уларнинг бола психик дунёсига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиши бола бош миёна катта ярим шарлари пўстининг фаолиятини такомиллаштирадиган.

Гўдак ҳаётининг дастлабки ойларида бошлаб, ўзин фаолияти унинг ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ва гўдакда кўриб ва эшитиб идрок қилиш ўқувини ўстиради, жисмларнинг ранги, шакли, катта-кичиклигини ажрата олиш қобилиятини ривожлантиради. Ўзин фаолияти гўдакнинг борлиқни билишида ва уни акс эттиришида муҳим роль ўйнайди.

3. Гўдакда мулоқот кўламининг кенгайиши ва нутқнинг вужудга келиши

Олдинги саҳифаларда баён қилинганидек, гўдакнинг катталар билан узвий боғлиқлиги мажбурий мулоқотга киришини тақозо қилади. Шахслараро алоқа ўриатиш зарурати болада новербал, нутқсиз мулоқотнинг махсус шакли пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг йлоҳида таъкидлаш керакки, организмнинг ташқи ва ички қўзғатувчиларга жавоби «жонланиш»ни келтириб чиқаради. Мулоқотнинг энг оддий кўриниши-

лари кейинчалик бошқа мураккаброқ кўринишларининг вужудга келишига пухта замин яратди.

Катта бишди кишилар товунига тақлид қилиш, гўдақнинг қуршаб турган одамлар путқини гидрок қилиш том маънодаги путқ фаолиятини таркиб топтиради. Мулоқотнинг сўнгги турлари гўдак ҳаётининг иккинчи ярим йилида кўзга ташланади. Унинг ўзини наразаринлашган, одамларга яқин табассум, қувонч ва ишқилик туйғуси билан боқини фақат хуш кечинмалериядан эмас, балки ички механизмларини ифодаловчи, муайян даражада таъкил топган ижобий таъсирланганини ақс эттирувчи мулоқотдан ҳам иборатдир. Катта бишди одамлардан таъсирланиш ҳис-туйғуси гўдақнинг ҳаёти ва фаолиятида бир неча йўналишда қарор товиб боради. Улардан биттаси қувонч ёки табассум туйғусида; катталарга бутун вужуд билан таланишиш, тикилиб туриш, ҳаракатларини кузатиш, қўлини улатиш, бошини қўзғатувчи келган томоёга бўрини, унга ақс токувлар чиқариш ёки гугулашиш ақс кўриниши. Таъсирланиш ҳис-туйғуси «жонлан» маммуаси билангина эмас, балки унинг алоҳида таркибий қисмлари (товуш, ҳаҳра ва ҳоҳлолар) таъсирда ҳам вужудга келади. Таъсирланиш туйғуси кейинчалик талловчанлик ҳусусиятини касб этиб, фақат эйрим (яқин, тугишган) кишиларга ишбатаниш ҳосил бўлади.

Олинги бўликларда таъкилланганидек, таъсирланиш туйғуси ақс умумий ҳусусиятга эга бўлади, кейинчалик (4-5 ойлик пайтларда) кишиларни таниш ва бегонага аиратиш билан яқинланади. Яъни танишлар гўдакда чуқур ижобий кечинмалар ҳосил қилса, бегоналар қувонч ва табассум ҳисларини бутунлай тўқатишга ҳам олиб келади. Таниш киши пенлик жараён сифатида олинги психикасида алоҳида аҳамият касб этади. Шу бонсдан катта ёшдаги одамлар гўдак учун дастлабки таниш жараёнини объектга айландилар ва мулоқот давомида ижобий таъсирланиш туйғусини пайдо қилувчи қўзғатувчи ва-зифасини ўтайдилар.

Ишонга қаратилган таъсирланиш туйғуси вақт ўтиши билан турли жисмларга ҳам кўчади. Катталар қўлидаги масалан, ўйинчоқ гўдакда қувонч ва жонланиш ҳиссини уйғотади, жисмларнинг бола нигоҳини ўзига жалб этиш ҳусусияти ҳам катталар ёрдамида

руёбга чиқади. Гўдак ярим ёшида улар билан мулоқотга киришиш жараёни икки хил хусусият касб этади. Аввал мулоқот бир томонлама, фақат таъсир ўтказиш билан чегараланса, энди тескари муносабат (гўдакнинг уларга жавоби тариқасида) ҳам вужудга келади. Чунончи, бола катталарнинг кийимини тортиқилайди, уларга қичқиради, ҳатто, ҳиқиллайди ва ҳоказо. Мазкур психик ҳолат боланинг катталар билан мулоқоти ривожланишининг юқорироқ босқичига кўтарилганидан далолат беради. Гўдакнинг катта одамларга қўядиган талаблари (гарчи қатъий оҳангда, сўз билан ифодаланмаса-да) бевосита ёрдамга муҳтожлигини билдириш (масалан, қўлини ўйинчоқ қисиб олса, қўйлаги илиниб қолса, коптоғи думалаб кетса, чарчаса ва бошқа ҳоллар рўй берса, бошқаларни чақирувчи сигнал) вазифасини бажарса, кейинчалик шунчаки чақириш воситасига айланади ва бу ҳол мулоқотга эҳтиёждан, унинг нисбатан тақчиллигидан келиб чиқади. Шунингдек, бола ўйин фаолиятида қийинчиликларга учраса, ўйин қовушмаса ҳам мазкур чақириқ воситасидан фойдаланади.

Бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида катталар нутқини идрок қилиши ва уни тушуниши жадал суръат билан ўсаверади. Чунки она ёки тарбиячи уни парваришлаш ва тарбиялаш жараёнида ҳар бир ҳаракатни тушунчалар, сўз бирикмалари, атамалар билан бирга амалга оширади, ҳаракат билан предметнинг узвий боғлиқлигини ёритишга тиришади. Маълумки, ҳар қайси предмет ва воқеа ўз номи билан ифодаланади, натижада бола учун онанинг ёки тарбиячинининг (мураббиянинг) нутқини тушуниш ва илғаб олиш бирмунча енгиллашади. Буларнинг барчаси бола билан катта ёшли одамлар ўртасида узлуксиз ҳамкорлик вужудга келишини тақозо қилади. Боланинг ҳамкорликдаги (ота-она, энага, мураббия ёки туғишганлари шитирокидаги) ўйин фаолияти ҳам, ҳис-туйғуга берилиши ҳам нутқ ва нутқ фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқ бўлади.

Олимпиа Г. Л. Розенгарт-Пупко боланинг нутқини тушуниши (идрок қилиши) жараёнини ўрганиб, кўрув идрокни ва предметларга кўз югуртириш, уларнинг номларини тушуниш ривожланишига ёрдам беради, дея хулоса чиқаради. Тадқиқотчилардан З. И. Барбанова гўдакнинг нутқини идрок қилишини текшириб,

қулаган турли анализаторларнинг ролга баҳо беради. Унинг маълумотларига қараганда, қўзгатувчи 10 марта намоён бўлишида кўрув анализаторларининг йўналиши 86 фоиз болада сақланган, эшитув анализаторининг ҳа 80 фоиз сигналчиларда йўқола бошлаган. Қўзгатувчининг 30 марта таъсир кўрсатиши натижа-силда кўрув анализаторини таъсирланиш ориентиров-киси 18 фоиз болада сўнгган, эшитув анализатори худ-ди шу даража умуман батамом сўниб бўлган.

Д. Ҳ. Ўзгалининг кулагасига кўра, нутқни тушуниш нўмунага қилинишининг асосий шартлари қуйидагилар-дан иборат: а) умумий ҳолатдаги предметни ажрата-лиши; б) предметга диққат қўйиб оранин тўплаш; в) фав-қуловла ҳолатга қараб аниқланадиган ҳис-туйғунинг маълумлиги ва бошқалар.

Ўзгалилар нутқни тушуниш кўрув идрокининг за-мирида нўмунага қилади. Болини ўзгалилар нутқини ту-шунишига ўргатишда янги адам бирор ўлиноқдан таъсирланишини ҳисла қиладиган қўзгатувчинини уйғо-тади. Бунақа ўли жиес ак расмларга болининг диққа-тини жалаб этади бин унинг қўлидаги охуд стол усти-даги объектларни кўрсатиб «Сурнай қани?», «Катта яндоца қани», «Контон қани, автомобил-чи?» каби саволлар билан мувожабат қилади.

Каттақарининг бола билан машғулотларин бир неча марта тақрорлашни натижасида талаффуз қилинаётган сўз билан предмет узний боғланиши ва бу боғланиш бир неча босқичларда намоён бўлади. Дастаппал кат-таларининг саноли болада ҳеч қандай таъсирланиш туйғусини қўзғатмабди, ҳатто, гўдак ўша предметга ҳис ҳам боқмайди. Иккинчи босқичда болада саволга ижобатан сўз ҳаракетланиши ҳосил бўлади ва у пред-мет турган томонга диққатини йўналтиради. Нутқни идрок қилинишининг учинчи босқичида гўдак учун жисм-лене моҳияти ва мазмунини муҳим аҳамият касб эт-майди, балки берилаётган саволнинг интонацияси, ритми, темпи, мантиқий ургуи бош мезон, асосий туртки аниқласини бажаради. Ўзгалилар нутқини тушу-нишининг охириги босқичида гўдак предметни аниқлатув-чи сўз билан предметни ўзаро боғлаш имкониятига эга бўлади, натижада бошқа жойлардан ҳам шу пред-метни топиши учун ижодий изланишга ҳаракат қилади. Нутқни идрок қилиш ва тушунишнинг охириги босқичи гўдакнинг 9—10 ойлигидан бошланади ва уни ўзгалилар

нутқини тушунишининг илк шакли ва кўриниши деб аталади.

Тадқиқотчи Ф. И. Фрадкина катталарнинг гўдакка қаратилган нутқидан қуйидаги таъсирланиш ҳолатларини кўриш мумкинлигини аниқлаган: 1) номи айтилган предметга жавоб тариқасида бурилиб қараш (7—8 ойликда); 2) турмуш тажрибасида эгалланган ҳаракатларни катталар эслатиши биланоқ бажаришга интилиш (7—8 ойликда); 3) катталарнинг нутқ орқали кўрсатмаси бўйича оддий топшириқларни бажариш (9—10 ойликда); 4) нутқ орқали кўрсатма бўйича зарур предметни танлаб олиш (10—11 ойликда); 5) «Мумкин эмас» деган тақиқловчи сўз таъсирида ҳаракатини тўхтатиш (12 ойликда) ва ҳоказо.

Гўдакда ўзгалар нутқини идрок қилиш ва унга жавоб беришга интилиш, хусусан қўзғатувчига жавобан у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш мураккаблашиб бораверади. Булар унинг ақлий имкониятлари даражасига (тийраклигига, тўқирлигига) бевосита боғлиқ бўлиб, бола улардан таъсирланиш натижасида нарсаларга нингоҳ ташлайди, уни ушлаб олиш учун қўл чўзади, унга эмаклаб боради. Тушуниш вужудга келадиган жараёнда фавқулодда ҳолатга қараб таъсирланишининг ўзи ҳам мураккаблашиб боради. Дастлаб таъсирланиш бирор жисмга нисбатан пайдо бўлади, кейинчалик бирор жисмни бошқа объектлар билан ёнма-ён турган жойидан танлаб олиш бирмунча қийинчилик билан кўчади. Тушунишнинг ривожланиш босқичлари кўрув идроки билан нутқ ўртасидаги ўзига хос муносабат тариқасида намоён бўлади. Шунинг учун тушуниш, яъни нутқни идрок қилиш гўдакни ориентирлаш фаолияти негизига вужудга келиб, кўрув ориентирини шаклида ифодаланadi. Тушунишнинг ўзи ҳам кўрув ориентирининг ўсишида янги босқич ҳисобланиб, ҳаракатнинг сўз билан бошқарув босқичига кўчганлигини билдиради.

Д. Б. Эльконин фикрича, бир ёшгача бола психикаси ўсишининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) катталар нутқини тушуниш ҳамда дастлабки сўзларни мустақил талаффуз қилиш; 2) предметлар билан хилма-хил ҳаракатларни уйғунлаштириб, иш-ҳаракатини бажариш; 3) юришга уринишнинг рўй бериши; 4) хатти-ҳаракатини сўз билан бошқара олиш; 5) сўз билан гўдакнинг идрок қилиш фаолиятини бошқариш ва ҳоказолар.

Ишдан қайтган кунлар, бир кунгача гўдак эгаллаган энг қизиқарлиқ ҳаётнинг пайдо бўлади ва у боладаги ижтимоий ҳаётнинг, нуқулги келишида ва унинг шу ҳаётда қандай катта ўндоғи одамлар билан бевосита қўшилиши ҳақидаги 30 ифодасини топади. Шунинг билан одамлар билан қўшилиш мувофиқ хатти-ҳаракатлари билан қўшилиш ҳақида оширишда, билиш жаҳлининг ва одамлар билан қўшилиш мулоқотга эҳтиёж қўшилиш ҳақидаги қўшилиш хатти-ҳаракатлар билан мулоқотга қўшилиш ҳақидаги қўшилиш ҳақида.

[illegible]

Шунинг билан биргача даврини тутқача давр деб аташ одат бўлиб қолган. Бу давр мобайнида гўдак бош ичи ярим шарлари иккинчи сигналлар системаси фаолияти билан боғлиқ анчагина ишларни амалга оширади. Тутқин тушуниб идрок қилиш эса кун сайин ўсиб, такомилланиб боради.

Гўдак икки обили бўлунича бурдурлашни ўрганadi. Гўдурлашни ижобий ҳис-туғиу, бурдурлар қайфиятининг маҳсули сифатида бошланади. У аста-секин артикуляар апаратнинг такомиллашуви натижасида товушларни ўзаро фарқлай бошлайди. Юқорида айтилганларнинг

барчаси, бола амалга ошираётган нутқ фаолиятининг иншонаси туғилаётганини кўрсатади.

Гўдак ҳаётининг биринчи ярим йилида турли хусусиятларга эга анализаторлар ривожланиб, ориентирлаш реакцияси аниқроқ ифодалана бошлайди. Шартли рефлекслар кўламин тобора кўнгайиши натижасида воқеликка ҳиссий муносабат такомиллашади. Гўдак ҳаётининг иккинчи ярим йилида эса у катталарнинг имо-ишораларини тушуниб идрок қила бошлайди. Фаол нутқ аломатларининг вужудга келиши билан гўдаклик даври тугайди ва илк болалик ёш даври бошланади.

4. Илк болалик давридаги психик ўсиш

Инсон онтогенезида унинг 1 ёшдан 3 ёшгача ўсиш даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислати, атроф-муҳитга, ўзгаларга муносабат, хулқ-атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади. Буларнинг барчаси қарама-қаршиликлар кураши остида таркиб топади.

Боланинг юришга уриниши, турли нарсалар билан овуниши ва машғул бўлиш имкониятлари кенгайиши, унинг катталарга бевосита тобелиги, уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади. Бинобарин, унинг мустақил ҳаракат қилиши учун зарур шарт-шароитлар яратилади.

Р. Я. Абрамович-Лехтманнинг тадқиқотларида, ифодаланишича, бир ёшли ва бир ёшу икки ойлик болада турли нарсалар билан ҳаракат қилишнинг олдий тури жадал ривожланади. Бошқача айтганда, унда жисмлар билан муайян ҳаракатни амалга оширишнинг нисбатан барқарор усуллари шакллана боради. Шундай ҳаракатлар тобора ортади ва мураккабланади, уларнинг моҳияти борган сари чуқурлашади.

Д. Б. Эльконин фикрича, болаларда кенг кўламли ва кўп миқдордаги предметларни таниш, идрок қилиш, уларнинг хусусиятларини ўзлаштириш эҳтиёжининг ортиши катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш майли, туйғуси ва истагини кучайтиради. Шундай бўлса-ди, бу муаммо бола шахсий ўйини фаолиятини ташкил қилишда ҳали катталарнинг мададига ва ёрдамига муҳтожлигини кўрсатади.

[illegible]

хулқида жуда кам содир бўлиб, уни бундай шўхликларидан тез ва осон чалғитиш мумкин эди..»

Психологлардан Л. С. Виготский, П. П. Блонский ва уларнинг шогирдлари олиб борган ишлардан кўринадики, болада пайдо бўлган дастлабки сўз-ибора гудаклик давридан илк болалик даврига ўтишнинг энг муҳим жиҳати ва шарт ҳисобланади. Ҳаракат билан сўзнинг боғланиши боланинг мустақиллиги ва мустақил фаолиятини амалга ошириши учун зарур шароит яратади.

Иirik психологлар В. Штерн, К. Бюлер ва бошқаларнинг тадқиқотларида баён қилинишича: бола қўллайдиган дастлабки сўзлар иккита муҳим хусусиятга эгадир: биринчи хусусияти улар катталар нутқидаги сўзлардан фонетик жиҳатдан кескин фарқланишидир; иккинчи хусусияти эса ўзининг қамрови билан кўпмаъноли эканидир. Бошқача айтганда, мазкур сўзлар, иборалар маълум предметни эмас, балки қатор нарсаларнинг номини, ҳатто, гуруҳларини англатади.

Юқоридаги мулоҳазаларнинг далили сифатида Т. Е. Конникова тажрибасидан намуна келтирамиз. Олиманинг нуқтаназарича, катталар билан болалар мулоқотида ишлатиладиган сўзларнинг фарқлари турли манбага ва асосга боғлиқдир: а) болалар нутқида шундай сўзлар қўлланадики, улар ҳеч қачон катта одамларда шундай маънони билдирмайди (адига — баллиқ мойи, ика — шарф, гили-гилига — қалам); б) кўпинча бола нутқидаги сўзлар катталар сўзлашувининг маълум бўлагини эмас, балки унинг ўзагини ташкил қилади, холос («ис» — иссиқ, «ди» — келди); в) болалар катталар қўллайдиган сўзларни бўзиб талаффуз қилсалар-да, лекин предметнинг тимсолига асосланиб, уларнинг умумий фонетик ва ритмик жиҳатларини сақлайдилар («ти-ти» — соат, «па-па» — машина, «линг-линг» — радио, телевизор); г) тақлидий сўзлар («вов-вов» — ит, «му-му» — сигир, «ба-ба» — қўй қабилар).

Д. Б. Эльконин тажрибасида бир ёшу уч ойлик Галя учун «ака» деган тушунча (сунъий бўлса-да) ҳўл мевалар, конфет, қанд, золдир сингари нарсаларни англатган. Т. Е. Конникова тажрибасида эса ҳўлди шу ёшдаги Нонна «кх-кх» деганда мушук, соч, мўйинани атаган. Бу мисолларни психологик нуқтаназардан таҳлил қилсак, уларда умумпсихологик қону

Биланс на фирмата за 1988 г. е изготвен в съответствие с изискванията на Закона за фирмата и Закона за счетоводството.

[illegible]

Кўичилан совет ва чет эл психологлари боланинг
ичкида сўзлар пайдо бўлишининг хусусиятлари ҳамда
қонуниятларини ўргиндилар. Ани шундай тадқиқотчи-
лардан Т. П. Кавириковдир. Бола путида сўзлар пайдо
бўлишининг иккита муҳим хусусияти мавжудлигини
атади. Биринчи хусусият бола сўз билан боғлиқ нарс-
еларни ўради эмоционал бўсқларда идрок қилишида
ўз ифодасини тояди. Масалан, биринчидан, болалар
пути буюмини бир қанча нмда аташлари ҳамда кучли
ва ўради аломатлари билан кўришлари; иккинчидан,

бола муайян бир аёшни ҳар хил шароитда ҳар хил аташи. Бола нутқида янги сўзлар пайдо бўлишининг иккинчи хусусияти унинг мазкур вазиятга фаол ва дадил кириб боришидан иборатдир.

Бола дастлабки сўз ва атамаларни ўзлаштириши учун катталар унга қизиқарли йўл-йўриқ ва иш-ҳаракатларни кўрсатишлари лозим. Ҳаракатлар ва буюмларнинг янгилиги боланинг фаолиятини муайян йўналишга буриб юбориши мумкин, бунинг вужудга келган ички механизмлар тақозо этади. Махсус ўтказилган тажрибалар асосида сўзлар кўп маънолилиги бўйича бир нечта гуруҳга мансуб, дея хулоса чиқариш мумкин: 1) бирор вазифани бажаришига кўра яратилган сўзлар: «ф-ф-фу» — гугурт, печка, чироқ, шам, примус кабилар; 2) предметларнинг ёндошлик белгисига қараб номлаш: «ан-на» — деворга осилган жами нарсалар, қўшни хонадан эшитилган овозлар; 3) ташқи белгисига асосланиб номлаш: «кх-кх» — мушук, соч, мўйна, телпак, намат ва бошқалар; 4) предметларнинг товуш чиқаришига қараб яратилган сўзлар: «ля-ля» — телефон, пианино, радио, мусиқа асбоблари ва ҳоказолар.

Психология фанида тўпланган маълумотларга таяниб бир маъноли ва кўп маъноли сўзларнинг ҳосил бўлиши ўртасида кескин тафовут йўқ, дея хулоса чиқариш мумкин. Чунки бола учун, ҳар қандай сўзни ҳам талаффуз қилиш жуда қийиндир.

Д. Б. Элькониннинг фикрича, сўзларнинг ҳосил бўлиши ва боланинг нутқида айланиши, энг аввало сўзнинг маъносини тушуниб ва идрок қилишга бевосита боғлиқдир. Бунинг натижасида, биринчидан, боланинг луғат бойлиги кескин кўпаяди, иккинчидан, нутқида иккита сўздан иборат гап тузиш имконияти вужудга келади ва учинчидан, предметларнинг номига қаратилган саволлар туғилади. Мазкур жараён бир ярим ёшдан ошгандан сўнг бошланади ва болада катталар билан мулоқотнинг янги босқичи пайдо бўлганини билдиради. Нутқ орқали мана шу ёшдаги болаларга вазият ва ҳолатни эмас, балки предметларни англатувчи сўзлар ўргатилади. Ҳудаклик давридан илк болалик даврига ўтиш унинг фаолиятида ва катталар билан мулоқотида жиддий олға силжиш билан ажралиб туради. Ана шу силжиш болада атрофдаги одамлар ва нарсаларга табақали муносабатни шакл-

...тирани. Ҳақиқат бу муносабатлар фақат катталар билан ҳамкорликдаги фаолият орқали амалга ошади. Катталар билан ҳамкорликдаги ёки мустақил предметлар ҳаракатларини эгаллашдаги ютуқ ёки муваффақиятсизлик, омадсизлик ҳоллари болада турли ҳис-туғи ва кечинмаларни (қувонч, ташвиш, ачиниш, қайғурин, самимийлик, лоқайдлик ва ҳоказоларни) вужудга келтиради. Шахснинг фаоллиги, ҳаракатчанлиги, таниббузгорлиги, интилувчанлиги, билишга интилоқмандлиги, дадиллиги асосан юқоридаги омилларга унинг боғлиқдир ва бунга бефарқ қарамаслик керак.

5. Илк болалик даврида нутқнинг ўсиши. Ақлий ўсиш

Сўз билан предмет ўртасида ҳар хил боғланиш бўлади, лекин дастлабки тушуниш вужудга келган вақтда боғлиқдир. Агар бола «копток» сўзи бошқа кўринишдаги коптоқларга ҳам дахлдорлигини тушуниб, «Копток қани?» деган саволга коптокнинг у ёки бу шаклини ҳам кўрсата олади. Янги предмет бола ўз тажрибасида учратган жисмга ўхшаса, танишдек туюлса, унинг ҳаракат билан уни билдирадиган сўзини ўзаро боғлаш бирмунча енгил кўчади. Шунга ўхшаш вазият боланинг турмуш тажрибасида қанчалик кўп учраса, янароқ қилинган предметлар кўлами ҳам шунчалик тез кенгайди ва боланинг лугат бойлигига қўшилади. Боланинг фаолиятида унга бериладиган саволларни тушуниш муҳим аҳамият касб этади ва унинг оддий ҳаракатларини амалга ошириш имкониятини яратди.

Таълиқотчи В. К. Каверинанинг тажрибасида тасдиқланганидек, боланинг предмет номини тушуниши қўлидаги тартибда аҳо этиши мумкин: а) бола энг аввал атрофидаги предметларнинг номларини; б) катта билан одамлар ва ўйинчоқларнинг номлари ва расмларини; в) одамларнинг гавдасининг тузилишини, унинг бўлаклари ва ҳоказоларни тушунади.

Тушунишнинг энг қулай (сензитив) даври бир билан бир ярим ёшгачадир. Бу даврда бола предмет ва жисмларнинг номларини енгил ўзлаштириб олади. Иккинчи ёшгача даврида катталар билан мулоқотга киришишда уй жиҳозлари ва бошқаларни ўрганади.

Е. К. Каверинанинг фикрича, болага бериладиган топириқлар, ҳаракат номлари ва уларни бажариш бўйича йўлланмаларни тушуниш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади: а) таъсирланишнинг йўқлиги ёки мутлақо нотўғри таъсирланиш; б) ҳаракатни тўғри ижро этиш; в) ҳаракатнинг мураккаблашуви ва бошқа кўринишларининг хусусиятлари. Боланинг катталар йўналтирувчи нутқини тушуниши хатти-ҳаракатларини амалга оширишда етакловчи вазифани ўтайди.

Катталар билан боланинг ҳамкорликдаги фаолиятида йўл-йўриқ моҳиятини тушуниш ўзига хос янги муносабатлар ўрнатишнинг энг муҳим шarti ҳисобланади. Шунинг учун икки ёшли болаларда катталар нутқини тушунишнинг ўсиши предметлар билан ҳаракатни амалга ошириш усулини эгаллашда алоҳида роль ўйнайди.

Бола уч ёшга қадам қўйганда, унда нутқни тушунишнинг кўлами кенгаяди, сифати эса юқори даражага кўтарилади. 2-3 ёшли бола катталарнинг амалий фаолиятни бажаришга доир нутқини тушунишдан ташқари, эртак, ҳикоя, шеър кабиларни тинглашнинг ҳам ёқтириши сабабли уларда баён қилинган фикрларни ҳам тушунишга интилади.

Бола 2 ёшга тулганда нутқининг ривожига янги давр бошланади. У она тилининг грамматик қонунларига мувофиқ гап тузишга ҳаракат қилади. Унинг нутқида қарийб барча сўз туркумлари, мураккаб боғловчисиз гаплар учрай бошлайди.

Бола 3 ёшга ўтганидан кейин фақат яқин кишилари билан эмас, балки бегоналар, тенгқурлари билан ҳам мулоқот кўлами кенгайиши натижасида унда тоғмаънодаги нутқ фаолияти вужудга келади. Болани катталарнинг нутқига, хатти-ҳаракатига қизиқиши кучаяди, ўзига дахлсиз фикр ва мулоҳазаларни тинглашга майли пайдо бўлади, шунингдек, унинг ўзи атроф муҳитда, катталар даврасида олган маълумотларни ақл боротлар бўйича бошқалар билан мулоқотга киришиши истаги туғилади.

Уч ёшли боланинг нутқи мулоқот қуроли вазифасини бажариб, амалий фаолият билан узвий боғланиш ҳолда рўёбга чиқади. Унда диалогик нутқ пайдо бўлади, чунки унинг ўзини қизиқтирган нарсалар ҳақида саволлар беришнинг ёки катталарнинг саволига жавоб қайтариш диалогик нутқни тақозо этади. Диалогик

бу вақтда рус тилининг грамматик тузилишини янада яқинлаштириш учун янги фикрлар ётади. Умуман, рус тилининг грамматик қатълари билан ҳамкорликда грамматикнинг янги таркибий қисми ҳисобланади.

II. Рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратиб, биринчи босқич — I ёш 3 ойликдан I ёш 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян давларга бўлиниб: а) бир сўздан тузилган гаплар (1.1.1); б) яна ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич — I ёш 10 ойликдан II ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча давларга ажратилиб: а) яна ва ундан ортиқ сўзларнинг шаклининг (1.1.2.3); б) грамматик алоқаларнинг (2.1.2.3); в) ёрдамчи сўзларнинг ўзлаштириш босқичи (3.1.2.3).

III. Рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратиб, биринчи босқич — I ёш 3 ойликдан I ёш 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян давларга бўлиниб: а) бир сўздан тузилган гаплар (1.1.1); б) яна ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич — I ёш 10 ойликдан II ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча давларга ажратилиб: а) яна ва ундан ортиқ сўзларнинг шаклининг (1.1.2.3); б) грамматик алоқаларнинг (2.1.2.3); в) ёрдамчи сўзларнинг ўзлаштириш босқичи (3.1.2.3).

IV. Рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратиб, биринчи босқич — I ёш 3 ойликдан I ёш 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян давларга бўлиниб: а) бир сўздан тузилган гаплар (1.1.1); б) яна ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич — I ёш 10 ойликдан II ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча давларга ажратилиб: а) яна ва ундан ортиқ сўзларнинг шаклининг (1.1.2.3); б) грамматик алоқаларнинг (2.1.2.3); в) ёрдамчи сўзларнинг ўзлаштириш босқичи (3.1.2.3).

V. Рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратиб, биринчи босқич — I ёш 3 ойликдан I ёш 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян давларга бўлиниб: а) бир сўздан тузилган гаплар (1.1.1); б) яна ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич — I ёш 10 ойликдан II ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча давларга ажратилиб: а) яна ва ундан ортиқ сўзларнинг шаклининг (1.1.2.3); б) грамматик алоқаларнинг (2.1.2.3); в) ёрдамчи сўзларнинг ўзлаштириш босқичи (3.1.2.3).

VI. Рус тилининг грамматик қурилишини ўрганиб, уни икки босқичга ажратиб, биринчи босқич — I ёш 3 ойликдан I ёш 10 ойликкача. Бу босқич ҳам муайян давларга бўлиниб: а) бир сўздан тузилган гаплар (1.1.1); б) яна ва ундан ортиқ сўздан тузилган гаплар. Иккинчи босқич — I ёш 10 ойликдан II ёшгача. Бу босқич ҳам бир неча давларга ажратилиб: а) яна ва ундан ортиқ сўзларнинг шаклининг (1.1.2.3); б) грамматик алоқаларнинг (2.1.2.3); в) ёрдамчи сўзларнинг ўзлаштириш босқичи (3.1.2.3).

Шундай қилиб; юқоридаги мулоҳазалар асосида

умумий бир хулосага келиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, икки ёшга тулган бола тилнинг барча товушларини фонетик жиҳатдан идрок қилиш асосида нутқни тушуниш имкониятига эга бўлади.

Илк болалик даврида ҳаракатларнинг шаклланиши ориентировка фаолияти хусусияти ўзгариши билан узвий боғлиқдир. Бола у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш учун аввал предмет билан танишади: унга кўз югуртиради, қўлига олади ва ҳоказо. Болани предметларнинг шакли, ранги, вазни билан таништиришда катталар амалга ошириш мўлжалланган ҳаракатнинг моҳиятини тушунтирадилар ва ҳаракатни қай йўсинда бажаришни ўргатадилар: Болани «Олиб кел», «Жойига қўй», «Расм чиз», «Ушлаб тур» каби сўз бирикмаларидан иборат топшириқнинг моҳияти билан таништириб, кейин унга ҳаракатни бажариш йўллари («Қаламни мана бундай ушла», «Аввал қўлингга ол», «Олдин ўнг қўлинг билан тут», «Қошиқни бундай ушлаб оғзингга олиб бор» деб) кўрсатилади. Шунинг учун ҳам болада предметли ҳаракатни ўстириш мураккаб жараёндир.

Илк болалик амалий ҳаракат тафаккури вужудга келадиган давр ҳисобланиб, қўл операциялари турли нарсалар ва қурилмалар билан алмашинади. Бола ижтимоий қуроллардан фойдаланиш усуллариини ўзлаштириши натижасида унда предметли ҳаракат кўникмаси шаклланади. Жисмлар билан турли ҳаракатларни ўзлаштиришда улардаги муҳим ва ўзгармас аломатларни ажратиш кўникмаси ҳосил бўлади, натижада умумлаштириш ва умумий тушунчаларини ўзлаштириш жараёни рўй беради. Янги шаронгди предметли ҳаракатдан фойдаланиш боланинг ақлий ўсишига ижобий таъсир қилади. Ўз хатти-ҳаракатининг катталарнинг ҳаракати билан солиштириш ва унинг ўхшаш жиҳатларини топиш боланинг ақлий ўсиши учун муҳим аҳамиятга эга. Ақлий ўсишни тўғри йўналтириш учун бола билан махсус режа асосида машғулотлар ўтказиш зарур.

Бу даврда болада «Мен ўзим» концепциясининг вужудга келиши шахсий фазилатлар шаклланишига олиб келади ва худди шу пайтларда бола шахс сифатида таркиб топа бошлайди. Болада шахсий ҳаракатлар пайдо бўлиши ўсишнинг янги даври бошланганини билдиради.

Мустақил бажариш учун вазифа

1. 2—3 ёшли болалар гуруҳида геометрик жисмлар ёрдамида ўтказиладиган машғулотларни кузатиб, гуруҳ тарбиясининг:

а) болаларга куб ва шарни қутича тешигига тушириш;

б) тишча ва уч қиррали призма «том»ни қутича тешикчаларига тушириш;

в) икки жисмларни тешикларга туширишда ўргатиш тежрибаларини ёритиб, ўз хулосаларингизни ёзиб беринг.

2. Қўлидаги саволларга жавоб топиб, мавзу бўйича саволларга тайёрланинг:

1) нук ёндаги болалар сенсор тарбиясининг зарурлиги;

2) сенсор тарбиянинг вазифалари;

3) сенсор тарбиянинг методлари;

4) нук ёндаги болаларнинг шаклни идрок қилиши;

5) болаларни нарсаларнинг шакли, ранги билан таъминлаш;

6) уларга турли геометрик жисмларни таққослаш-ни қандай ўргатиш керак?

7) болаларни шакли икки хил нарсалар: қўзиқорин, ағаччалар, биброқчалар, кубчалар намунасига қараб танловга қандай ўргатамиз?

6. Мақтабгача ёндаги болалар ўсишининг умумий шарт-шароитлари

Ҳа ёндаги болаларга тўғри тарбия бериш, таъсир ўтказиш, уларнинг ҳаракатларини мақсадга мувофиқ йўналтириш орқали уларда мустақил ҳолда овқатланиш, кийиниш, ювиниш, ўз ўринини йиғиштириш кўникмаларини тартиб топширишга, айрим топшириқ ва вазифаларни пухта бажариш маҳакасини шакллантиришга эришиш мумкин. Мазкур ёш хусусиятларини тадқиқ қилган Н. М. Шчелованов, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, боланинг уч ёшгача ўсишида эришган ютуқлари унинг хулқ-атворини, билиш жараёнларини сифат жиҳатдан анча ўзгартириб юборади. Шунга қарамай, боланинг ўсишига катталарнинг таъсири,

роли етакчилигича қолаверади, лекин аста-секин ўсиб бориши мустақилроқ бўлишини таъминлайди. Аммо мактабгача ёшдаги мустақиллик кўпинча боланинг амалий фаолиятда унча кучли бўлмаган шахсий имконияти доирасида катталар ёрдамисиз ҳаракат қилишида, нисбатан оз бўлса-да, тобеликдан қутулиш туйғусида намоён бўлади.

Боланинг мустақиллиги фақат унинг жисмоний ва ақлий имкониятида, кучи етадиган жараёнга нисбатан ўз муносабатини катталарнинг кўмагисиз амалга оширишида эмас, балки ўзининг куч-қуввати, қурби етмайдиган, муайян амалий кўникмаларини эгаллай олмаган турмуш муаммоларини ҳал этишида ҳам кўринади. Мазкур психологик ҳолатнинг ўзига хос жиҳатлари Эльза Келлер, Н. А. Менчинская ва В. С. Мухиналарнинг мамлакатимизда ва чет элларда машҳур она кундаликларида ёритилган ва батафсил таҳлил қилинган.

Мактабгача ёшга қадар болаларнинг психологик хусусиятлари юзасидан мулоҳаза юритишда кимнинг илмий тадқиқоти ва асарини бўлишидан қатъи назар, унда вужудга келадиган хоҳиш, истак ҳамда ниятнинг қондирилиши индивидни парваришlashга (тарбияlashга) қарор қилган катталар томонидан амалга оширилади ва бошқарилади. Мана шу ёш даврида намоён бўладиган тарбия жараёнидаги айрим қийинчиликларнинг ташқи ва ички аломатлари (белгилари) ҳам психологик тадқиқотларда ва илмий-психологик адабиётларда кўп марта таъкидланган бўлиб, биринчи навбатда ўжарлик, негативизм, қайсарлик, инжиқлик катталарнинг болалар назарида обрўсизланиши ва қадрсизланиши каби иллатлар билан боғлиқдир. Қатор илмий-психологик манбаларда айтилишича, шу ёшдаги болаларнинг ҳис-туйғулари ва иродасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади ва буларнинг ҳаммаси боладаги худбинлик, ўзига бино қўйиш, аксилижтимоий майл, уриниш, қайсарлик, рашик кабиларда яққол аке этади.

Н. А. Менчинская, В. С. Мухиналарнинг оқидона мулоҳазаларига қараганда, болалардаги инжиқликларнинг бош омилни атрофдаги одамларнинг улар шахсига адолатсиз, потўғри, менсимай муносабатда бўлишини иборатдир.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганган А. Н. Голубеванинг фикрича, ноқулай шароитда болага тарбиявий таъсир кўрсатиши

унда ўжарлиқни пайдо қилади. Шунингдек, бу ёшдаги болаларнинг ўжарлиғи доимий бўлмайди, масалан, ўз тенгдошларига нисбатан ўжарлик қилиш аҳён-аҳёндагина рўй беради, улар асосан катта ёшдаги одамларга, шунда ҳам муайян тарбиячига ёки онла аъзоларининг бирортасига ўжарлик қиладилар. А. Н. Голубева болалардаги ўжарлик барқарор эмаслиғи сабабларнинг олдини олиш мумкинлигини уқтиради. А. П. Лариннинг тадқиқотида эса ноқулай ва номақбул тарбиянинг шарт-шароитларда қайсарлик жуда эрта, ҳатто уч ёшда ҳам пайдо бўлиши ифодаланган. Дастлаб ўжарлик баъзи-баъзида рўй беради, лекин у ҳеч қачон катта катта ёшдаги кишиларга қаратилган бўлмайди, бинабарин, унинг объекти алоҳида шахс ҳисобланади. Бола характерининг бу сифати муҳитнинг нотўғри таъсири таъсири оқибатида бирор даражада барқарорланса, кейинчалик кўнчиликка қаратилган, умумлашган ҳолатга кира бошлайди. Ўжарлик бир гуруҳ одамларга йўналганлигини ҳам учратиш мумкин. А. П. Ларин тушлаган маълумотлар ўжарлиқнинг асосий сабаблари — боланинг мустақиллигини чеклаб қўйиш, эркинлик туйғуси ва ташаббусини сўндириш ва унинг онг ҳиссиётини (аглаш суръатини) камситишдан иборатлигини кўрсатади.

Мавжур омиллар боланинг катталарга муносабати истиқомини ташкил қилади ва унинг психик ўсиши давомида муайян даражада ўзгариб боради. Уларнинг ўзгариши катталарнинг боллага у эришган камолот босқичини ҳисобга олиб, оқилона муносабатда бўлишига боғлиқ. Агар мактабгача даврда болани тегинчлик муносабатда бўлишмаса, унда ўжарлик нужудга келиши мумкин.

Бола куракда муайян шароитнинг таъсири билан пайдо бўлган ўжарлик ва психик қилиқлар мавжудлиғи, унинг психикасида жиндий ўзгариш рўй берганини, энди боллага унинг ҳозирги ўсиш даражасини ҳисобга олиб, муносабатда бўлиш зарурлигини билдиради. Боланинг психикасида нужудга келадиған инқирознинг сабаблари: 1) катталар боланинг жисмоний ва ақлий имкониятини; 2) хоҳиш ва истагини мустақил ҳолда турмушда қарор топтиришга иштирокини; 3) айрим курага ташланган қийинчиликларни бартараф қилишга иштирокини; 4) ўз ҳолича иш тутишни чеклашларидир.

Катталар боланинг раъйига, мустақиллигига қарши турмасдан, мумкин қадар истагига, иштирокига ёрдам

берсалар, унинг шахсийи шакллантириш жараёнидаги қийинчилик ўз-ўзидан барҳам топади, низо ёки ихтилофнинг олди олинади.

Оила ва боғчада шахслараро муносабатлар илмий асосга қурилиб, оқилона қоидага суянилса ва педагогик одоб (назокат) донрасидан четга чиқилмаса, юқориди айтилган зиддиятлар юзага келиши мумкин эмас.

Ўжарлик, қайсарлик, катталарга итоатсизликнинг вужудга келиши — боланинг катталарга қарамликдан қутулишга уриниш ва кичик мактабгача ёш давридан мактабгача даврга ўтишнинг ташқи ифодасидир. Мустақилликка интилиш мазкур ёш давридаги ўзгаришлар, янгиланишлар, яъни шахсий хатти-ҳаракатни «мен ўзим»ни англашнинг маҳсули тариқасида намойиш бўлади.

Д. Б. Эльконин фикрича, боланинг хоҳиши билан бу хоҳишнинг ҳаракатда ифодаланиши ўзаро мос тушмаслиги, катталар талабига сўзсиз итоаткорлик унинг истагини умумлаштиришга олиб келади, вояга етганлар талабига мос эмаслиги сабабли шунчаси хоҳиш қатъий шахсий хоҳиш даражасига ўсиб ўтади. Одатда «Мен хоҳлайман», «Ўзим бажараман» каби мустақилликка интилиш ҳаракатлари хоҳишнинг кучайишида ўз ифодасини топади. Ана шу тариқа бола психикасида хоҳишларнинг ўзаро узвий боғланиши, мотивлар ва уларнинг кураши юзага кела бошлайди.

К. М. Гуревич 3—4 ёшли болаларда мотивларнинг бирламчи тобелиги ва дастлабки иродавий ҳаракатнинг пайдо бўлишини тадқиқ қилган. Тадқиқотчи боланинг олдида жимжимадор ўйинчоқни олиш учун аввал ўзи ёқтирмаган ҳаракатни бажариш топширини қўйган. Бунинг учун тўрт қисмли тажриба инини амалга оширилган. Олинган маълумотлардан кўринадикки: а) мактабгача ёш даврида эзгу орзулар асосида ҳаракат қилиш имконияти туғилади; б) мазкур орзуларнинг сабаблари ўзаро тобелиги (боғлиқлиги) бевосита сабабларга қараганда эртароқ пайдо бўлади; в) бевосита гидроқ қилинадиган нарсаларга алоқадор хоҳишнинг бажарилишига қараганда, нарсанинг ўзига алоқадор хоҳишнинг бажарилиши муайян муддатга кечиктирилиш осонроқдир.

Шундай қилиб, хоҳиш-истакка тобе бўлмаслик ҳолатидан унга нисбатан дастлабки интилиш, хайрихоҳлиқ туйғусининг пайдо бўлиши айнан мактабгача ёшга

ттери келади. Бунинг замирида боланинг майли, нияти, истаги, истаги, тилаги ва хоҳишининг мазмуни ҳамда ҳушёрлигидаги кескин ўзгаришлар ётади.

Д. В. Элкониининг таъкидлашича, мазкур ўзгаришлар бевосита идрок қилинадиган буюмларга қаратилган хоҳишининг мантиқан мавҳумроқ буюмларга муносабатидаги хоҳишга айланишидир. Бунинг асосий сабаблари, бир томондан, болада оддий умумлаштириш усулининг пайдо бўлиши ҳисобланса, иккинчидан, унда нутқ фаолиятининг жадал суръатлар билан ривожланишидир. Шундан сўнг унинг фаолияти жозибадор, мафтункор, жимжимадор, ялтироқ нарсаларнинг ташқи алоқадорлигига ва уларни бевосита эгаллашга алоқадор бўлмай, балки мазкур нарсаларнинг тинчлиги, тасаввур образлари, келгусида шуларнинг ҳаммасини ўзлаштириш истаги асосига қурилади. Боланинг орзу-истаги доирасидаги ҳали фойдаланилмаган янги, яширин, аммо рўйга чиқадиган имкониятлар унинг катталар билан муносабатида, муомаласида, мулоқотида, ўзининг шахсий фаолиятида, ҳис-туйғусининг мазмуни ва ривожланишидаги кескин, муҳим ўзгаришлар учун зарур шарт-шаронглар сифатида хизмат қилади. Ундаги тасаввур билан узвий боғлиқ ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришда олдиндан таажжубланиш жараёнига кенг истифодалар яратади. Боладаги мавжуд ҳис-туйғулар хоҳишни қондиришини бевосита акс эттириш билан кифойланиб қолмайди, балки келгусида амалга ошириш мўлжалланган фаолиятнинг аҳамиятини ҳам ўзида мундарижлаштирилади. Шунинг учун боланинг қувончи билан қайғуси даражаси қандай мақсадни қўзлашга (амалга оширишга) йўналганида эмас, балки қайси ҳис-туйғуни (юшун) ривожлантиргани билан узвий боғлиқдир.

Боланинг хоҳиш ва истагидаги айрим ўзгаришлар, уларнинг тасаввурлар билан бирлашуви мактабгача ёшдаги субъектларда фаолиятнинг янги кўринишлари (ролан ўйинлар, ижодий, тасвирий ва конструктив фаолият, содда меҳнат фаолияти) кенг қўламда ривожланишига қўлай имконият яратувчи шарт-шаронг ҳисобланади. Бола ўзининг фаолиятида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги тасаввур образлардан амалий фойдаланиш билан чегараланиб қолмай, уларга нисбатан ўзининг шахсий эмоционал муносабати ҳам билдиради. Бу ҳол кўпинча уларнинг ижодий ўйинларида яққол кўзга ташланади. Ижодий ўйинларда

боланинг катталар фаолияти ҳақидаги, уларнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги тасаввурни акс этади, у ўзини катталар билан бирга ҳаракат қилаётгандек ҳис этади, ҳатто воқеликнинг бевосита қатнашчиси вазифасини ўтайди.

Ҳаракатга ундовчи хоҳиш-истак боланинг тасаввурни билан узвий боғлашиб, шунингдек, бевосита идрок қилиш мумкин бўлган вазият билан алоқага киришиб, янгидан янги хоҳиш-истакларни, келтириб чиқаради. Ҳатто, болани ўзи унча қизиқмайдиган фаолиятга ҳам ундаши ёки таниш фаолиятга янгича шакл ва мазмун бериб уни бажаришга йўналтириши мумкин. Психологик манбалардан маълумки, мазкур ёшдаги болаларни ўзлари хоҳламайдиган зерикарли фаолиятга (чунончи, ёзишга, расм чизишга, меҳнатга, ҳаракатли ўйинга) мажбур қилиш мумкин эмас. Улар ўзлари хоҳламаган машғулотларда жуда тез чарчайдилар. Шундай машғулотларга амалий жиҳатдан ёндашиб, яққоллик аломатлари киритилса, болалар ишга астойдил, бутун вужудлари билан киришиб кетади. Натижада уларда шу машғулотга ижодий муносабат вужудга келади.

Мазкур ёш давридаги болаларнинг катталар билан муносабатга киришувининг энг муҳим хусусиятларидан бири — уларнинг хоҳиш-истакларини бошқариш имконияти мавжудлигидир. Уларни катталарнинг эзгу ниятига қўшиқтириш, ота-оналар ва мураббиялар майлига бўйсундириш мумкинлигидир. Уларнинг бошқа ёш даврларидаги болалардан фарқи уларда нисбатан хотиржам, барқарорроқ ҳис-туйғулар мавжудлиги, уларнинг аффектив ҳолатлардан узоқроқлик, низоларга кам берилишидир. Бундай болаларда аффектив (жазавали) ҳолат юз бериши мумкин, лекин у вақтинчалик бўлиб, яққол ҳаракат билан эмас, балки тасаввур образлари динамикаси билан боғлиқ ҳолда содир бўлади.

Бевосита идрок қилинмайдиган ҳолатларга нисбатан ҳис-туйғу, мураккаб ички туғён ва кечинмаларнинг пайдо бўлиши, кейинчалик эмоционал ўсини учун энг қулай шарт-шароитлар яратади. Л. С. Виготскийнинг таъкидлашича, бола ўзини фаолиятида бемор сизгари йиғлайди, ўйиннинг иштирокчиси сифатида қувнайди. Шунинг учун унинг кечинмалари бемор тўғрисидаги тасаввур образларининг мажмуаси билан, уларнинг нисбатан рағбатлиги билан аниқланади. Бола танлаган роль ундаги мавжуд кечинмаларнинг амалий

ифодаси каби гавдаланади. Эртаклар тинглашда болада ҳаётимонлар тўғрисидаги дастлабки кечинмалар пайдо бўлади, болага эмоционал таъсир этиш имконияти туғилади, кечинмаларни акс эттириш эса тасаввур доирасида вужудга келади. Масалан: доктор — далайди, шофёр — ҳайдайди, сотувчи — мол сотади, учувчи — самолётни бошқаради, ўқитувчи — болаларга билим беради ва ҳоказо.

Д. Б. Эльконин, Е. А. Аркин, А. В. Запорожец ва бошқаларнинг исботлашича, мазкур шарт-шароитлар болада катталар ҳаётида фаол иштирок этиш туйғуси ва истагини вужудга келтиради. Бу ҳолда боланинг фаолияти катталар фаолиятидан фарқланади, унинг ҳаёт шароити кенгайди, шахсларо муносабат ва шахсий муносабатларнинг хусусияти ойдинлашади, унда катталарнинг кундалик ишларида фаол қатнашиш хоҳиш-истаги кучаяди.

Уч ёшли болаларнинг психологик хусусиятлари. Уч ёшда ҳаракатни мувофиқлаштириш жараёнининг такомиллашуви болага юрганида, бир жойда тик турганда мувозанатни сақлаш имконини яратади. Бунинг натижасида бола мустақил ҳолда турли ҳаракатларни амалга ошира бошлайди. Жисмоний жиҳатдан мустақилликка эришиш болада эркин, катталарнинг назоратсиз, ўз ҳолича қандайдир ишларни бажариш, умуман микро ва макро муҳитда шахс сифатида яшаш истagini туғдиради.

Хусусан болада иккинчи сигналлар системасининг пайдо бўлиши мазкур давр учун муҳим аҳамият касб этиб, у энг қулай (сензитив) ўсини босқичи вазифасини ўтайди. Иккинчи сигналлар системасининг пайдо бўлиши нутқ ва нутқ фаолиятининг ўсини билан бевосита алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тақозо қилади. Нутқ жараёнининг вужудга келиши психофизиологиянинг шартли рефлекслар қонунлари таъсирининг маҳсули (ҳосиласи) сифатида содир бўлади. Болада нутқ рефлекслари катталарга тақлид қилиш асосида ёки уларнинг кичкинтойлар билан узлуксиз мулоқотга киришуви орқали ҳосил бўлади ҳамда ота-оналар ва тарбиячиларнинг сўз ва атамаларни тўғри талаффуз қилишни ўргатишлари оқибатида жадал суръатлар билан такомиллашади.

Юқоридаги умумий хулосалар асосида айтиш мумкинки, уч ёшгача давр нутқ ва нутқ фаолиятини энг оқилона намоён қилиш ва тўғри, мақсадга мувофиқ

ривожлантириш босқичи ҳисобланади. Бинобарин, ҳар бир ёш даврининг ўзига хос қулай ўсиш паллалари, имкониятлари ва ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу нарса умумий психологик қонуниятларга суянган ҳолда талқин этилади, шу билан бирга етакчи фаолиятнинг роли инobatга олинади.

Боланинг тик юришга, одатланиши, фазовий қонуниятлар, ўзига хослик, борлиқдаги мавжудотларни тўғри идрок қилиш кабилар унда турли психологик сифатларни шакллантиради, шунингдек, мутлақо янги шахс хусусиятларни вужудга келтиради. Унда ҳаракат шакллариға нисбатан синчковлик уқуви кўпроқ ўсади, вақтни тасаввур қилиш, вақт ўлчовларига қизиқиш туйғуси уйғонади. Ўйин фаолиятида, тенгдошлари ва катталар билан бевосита мулоқотга киришишда вақтни, фазони ва ҳаракатни идрок қилиш малакаси такомиллашиб боради, мазкур психологик категориялар сифат жиҳатдан янги ривожланиш босқичига кўтарила бошлайди.

Мазкур даврда нутқ мазмунлироқ, нутқ фаолияти эса грамматик, морфологик ва синтаксистик нуқтаи назардан тўғри тузилишга эга бўла боради, боланинг бу борадаги фаоллиги мислсиз даражада ўзгаради. Атоқли психологлар ва ўзимизнинг кузатишларимизга қараганда, уч ёшли бола соат сайин бир нечтадан (она тили ёки бегона тилга доир) сўзларни ўзлаштиради ва ўзининг нутқ бойлигига айлантиради. Нутқ фаолиятининг ривожини ўзгалар нутқини оқилона идрок қилиш ва тушуниш имконини яратади, шахслараро муомала кўламинини янада кенгайтиради.

Шунга ўхшаш ўзгаришлар бола атроф-муҳит тўғрисидаги маълумотларни, ахборотларни, илмий билимлар ва ижтимоий кўникмаларни эгаллаши учун пухта замин ҳозирлайди. Натижада уч ёшлилар психикаси янгиликларни акс эттириш ва улардан таъсирланишдек мураккаб функцияни бажара бошлайди. Шулар сабабли бу ёшдаги болалар ўзининг кўрганларинини, эшитганларинини тез идрок қиладилар ва эслаб қоладилар, ҳатто уларни тушунишга интиладилар, улар ўз билимдонликларинини намойиш этишга, ўзларини шахс сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Ўзининг катталар орасидаги ўринини топиш истаги, ҳисси «Мен даври»ни вужудга келтиради. Боланинг янги эҳтиёж ва интилишлари катталар томонидан ғайритабиий қабул қилиниши улар ўртасида «англашилмовчилик»ни

милтириб чиқаради. Унда катталарнинг кўрсатмаси, тавсияси, илтимоси, буйруғи ва тазйиқига қаршилик кўрсатиш туйғуси пайдо бўлади. Шу тариқа шахсларда муносабатда зиддиятлар, ички низолар, психологик инқироз мамоён бўлади. Буларнинг барчаси «Мен даврининг ҳосиласи бўлиб, бола шахс сифатида шаклланишганидан далолат беради. Инқирознинг сабаблари ҳар хил бўлади.

Инқироз даврида боланинг катталарга қаршилик кўрсатиши ҳам турли кўринишларга эга бўлиб, улар ўткинчи психологик ҳолат ва ҳодисага ўхшайди. Лекин онла ва боғчада қийинчиликларни енгил жараёнида боланинг шахсига унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри ва оқилона ёндашиш уни инқироздан руҳан мутлақо соғлом олиб чиқиш имконини яратади. Қуйида ана шу қаршиликларнинг айрим кўринишлари ҳақида қисқача тўхталамиз.

Қўйчилик психологларнинг тадқиқотларидан ва ўзининг кузатишларимиздан маълумки, болалар мазкур инқироз даврида бир неча кўринишдаги қайсарлик ёнини босиб ўтадилар.

Ана шу кўринишларнинг биттаси биз назарда тутган даврга, яъни боланинг 3 ёшига тўғри келади. Шу даврда унинг руҳий дунёсида сифат ва миқдор жиҳатдан турли ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришлар унинг оламини ўзича кашф қилаётганига, психикаси маълумот ва ахборотлар билан соат сайин бойиб бораётганига боғлиқдир. Айни шу ёшда болада ўз проласига ишонч ҳисси туғилади, у ўзлигини англай бошлайди. Ўзлигини англаш қарама-қаршиликларни, қаршиликларни енгил билан амалга ошади.

Маълум бўлган бола баъзан ўзига айтилган сўзнинг маъинини тушунамаслиги, англаб етмаслиги, гоҳо ўзини ҳалдан ташқари берилиб кетиб, катталарнинг овозини эшитмай қолгани мумкин. Бундай пайтда болада ташқи таъсирга ёки қўзғатувчига эътибор берип қобилияти етишмаслиги, бунга унинг кўтаринки ёки гоҳи тушунки кайфияти ҳадақит бериши мумкин. Баъзан бола ўз ўйлари ва ички кечинмалари билан бандлиги сабабли унинг ташқи таъсирга жавоб қайтариши биров кечикиши ҳам мумкин. Ана шу жараёнга ўзгаларнинг психологик қонуниятга риоя қилмай қўполлик билан аралашуви ёқимтой, одобли болаларни ҳам даррон жаҳли қўзғайдиган, гап кўтара олмайдиган, нозик табиатли шахсларга айлантириб қўйиши мумкин. Бун-

да катталарнинг мулоқотдаги қўполлиги болада қайсарлиқнинг белгиларини яққол намоён эта бошлайди. У ҳар қандай таклифни, буйруқни, ҳатто, илтимосни ҳам рад қилади, ўзига берилган барча саволларга бир миломда «йўқ», «керакмас», «бермайман», «билмайман» деб жавоб қайтаверади. Катталар билан бола ўртасидаги муносабатнинг бузилиши туфайли унинг ҳатти-ҳаракатида ўжарлик иллати пайдо бўлади. Бунинг асосий сабаби болада ўзининг ички кечинмалари, ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳаракатларни мустақил бажариши нисбаи туғилиши, «мен» билан боғлиқ бутунлай янги нуқтан назарнинг вужудга келишидир.

Мазкур даврни инсон шахсини шакллантиришда энг мураккаб давр десак, хато қилмаган бўламиз. Шунга кўра катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, боғча тарбиячилари шу даврда болага ундаги ўзгаришларни, мураккаб ички кечинмаларнинг моҳиятини психологик инқирозни инobatга олган ҳолда муносабатда бўлсалар, нур устига нур бўлади. Юқорида айтганимиздек, бу даврда боланинг иродаси, иродавий сифати такомиллаша бошлайди, шахснинг мураккаб фазилатлари, характер хислатлари барқарорлашади. Бола ўзлигини англашининг ташқи ва ички белгилари яққол кўзга ташланади. «Ўзим» билан боғлиқ эзгу ният мустақилликка интилиш туйғусини вужудга келтиради, бинобарин, уларнинг таъсири туфайли унда ўз хулқ-атвори, «юриш-туриши» билан катталарнинг мақтови ва олқинини эшитиш иштиёқи туғилади. Шахснинг хулқини баҳолаш кейинчалик ўзини ўзи баҳолаш даражасига етади.

Катта ёшдаги одамлар, ота-оналар, тарбиячилар бундай ҳолларда ўзларини осойишта тутишлари, шароитга қараб болага биров ён беришлари, баъзан уларга айтганларини қилдиришлари, керакли пайтларда масалани очиқ қолдиришлари лозим, чунки шахсларро муносабатнинг баъзан муаммолигича қолиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Яхшиси асабийлик вазиятида боланинг диққатини бошқа нарсага (объектга) жалб қилиш, уни мушкул ҳолатдан чалғитиш маъқул. Шахсний кузатишларимизда аён бўлдики, мазкур ҳолат боланинг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир қилади, у ўзининг нозғу қилиқлари катталарга асло ёқмаётганини англайди, ниндан чуқур изтиробга тушади.

Шу даврда организмнинг тез сўрʼатлар билан ўсиши оқибатида бола шўх, сергайрат, тиниб-тинчимас,

ҳамма нарсага қизиқувчан, ҳаракатчан бўлиб қолади. Шунинг бу ўзгаришлар табиий эканлигини катталар яхши билишлари, ўзларининг кичкинтойларга муомала ва муносабатларини тубдан ўзгартиришлари лозим. Бинобарин, бола олдига қўйиладиган талаблар муайян даражада ва шароитга мувофиқ бўлиши керак. Амалий фаолиятда жисмоний ва руҳий ўзгаришларни ҳисобга олмаслик катталар билан болаларнинг ўзаро муносабатларида қатор қийинчиликларни вужудга келтиради: бола ота-оналар ва тарбиячиларнинг гапига қулоқ солмайдиган, топшириқларни бажармайдиган, қўрс, ҳеч нарсага кўнмайдиган бўлиб қолади. Бундай хатти-ҳаракатни келтириб чиқарувчи бош сабаб болаларнинг мустақилликка интилишини катталар тан олмаслигидир. Шунинг учун улар гоҳи катталардан ўринли хафа бўладилар, низоининг сабабини туғри пайқайдилар.

Айрим кишилар болага топшириқ берадилару, лекин унинг қай даражада бажарилиши билан қизиқмайдилар, бола қандай ютуққа эришганига эътибор бермайдилар. Бола ўзига катталарнинг менсимай, ҳурматсизлик билан муносабатда бўлаётганини дарров сезади. Шахслараро муносабатда вужудга келган англашилмовчилик ва гинахонлик ана шу ҳолатга оқилона баҳо берилгунича давом этади.

Эркаланни билан вужудга келадиган ўжарлик ҳам уч баълилар руҳий дунёсида кўп учрайди. Болага меъёридан зиёд меҳр-муҳаббат қўйиш, уни ҳаддан ташқари эркалатиш, ҳар қандай хоҳишини қондиравериш, талаб ва ҳўтнбжнни сўзсиз адо этиш ҳам унда эркалик ва ўжарликни пайло қилади. Шунингдек боланинг хулқ-атворини, қилган ишини мақтайвериш, уни ўринсиз таштайвериш ёки унга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш ҳам ўжарликни келтириб чиқаради. Болани эътиборсиз қолдириш, назорат қилмаслик, текширмаслик ҳам нозуш оқибатларга олиб келади. Масалан, эътиборсизлик болани қаттиқ изтиробга солади, унда танҳолик туйғусини, умидсизлик, бегонасираш ҳиссини вужудга келтиради. Булар эса болада катталарга нисбатан ички қарама-қаршиликни, ўзаро зиддиятни, низо иломатларини туғдиради. Кўп ҳолларда болаларни ўз майлига, ўз ҳолига ташлаб қўйилади, уларга жуда барвақт эркинлик, мустақиллик берилади, аммо бундай қилиш бола шахсини тезроқ такомиллаштиришга хизмат қилмайди. Ҳаёт ва фаолиятда ҳар бир боланинг олдига аниқ, яққол талаб ва топшириқлар қўймаслик,

унга ҳомийлик қилмаслик боланинг руҳиятига қаттиқ таъсир этади, у ўқинади ва ичидан куюнади. Ўзининг димоғини йўқлигини ҳис қилиш ҳам болада ўжарликни юзага келтиради. Бошқача айтганда, боланинг руҳий оламида катталарга нисбатан - пайдо бўлган гина-адонат уни ўжарликка етаклайди. Шахслараро муносабатда адолат қарор топгунича, зиддиятнинг бош сабабчиси ўз хулқига иқдор бўлгунича қарама-қаршилик давом этади.

Ўжарлик пайдо бўлган болага муомалада уни беҳуда ыркалатмаслик, мақтамаслик, унинг барча орзу-истакларини қондирмаслик керак. Хоҳ оилада, хоҳ боғчада ҳаммага бир хил, бир маромда эътибор бериш, болани ўз ҳолига ташлаб қўймаслик ўжарликнинг олдини олишга хизмат қилади.

Болаларда вужудга келадиган иллатлар — ўжарлик, қийиқлик, қайсарлик ва ҳоказоларнинг сабабини у камол топаётган муҳитдан, унга кўрсатилаётган тарбиявий таъсирдан, шароитдан, шахсни шакллантириш жараёнидаги камчиликлардан қидириш лозим. Энг муҳими, ота-оналар ҳам, тарбиячилар ҳам боладаги салбий руҳий ҳолат ўткинчи эканини билишлари, унинг сабабларини ҳаққоний аниқлашлари, бола билан умумий тил топишлари, унга нисбатан самимий муносабатда бўлишлари зарур.

Ҳаёт ва фаолиятда катталар боланинг шахсини ҳурмат қилишлари, унинг эҳтиёжлари билан ҳисоблашишлари, ҳис-туйғусини бошқариш имкониятларини аниқлашлари керак. Болани севиш, унинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, қизиқишларига эътибор бериш — ўжарликнинг олдини олишнинг муҳим шартидир.

Уч ёшли бола жамоат жойларида, кўпчилик орасида ўзини қай тарзда тутиши кераклигини билмайди. Шунинг учун буни катталар тушунтиришлари, амалий кўрсатмалар беришлари шарт. Бироқ бу иш ҳаракат билан узвий боғланмаса, кўзланган натижага эришни мумкин эмас. Ўзини фаолиятида бола шахсида хулқ ва одоб малакалари аста-секин шакллантирилади.

Уч ёшлилар шахсини шакллантиришда уларни бошлаган ишини охирига етказишга, қийинчиликларни енгишга, сабр-тоқатга, асабийлашмасликка, бардошлиликка, йинидан ўзини тийишга, ортқча хатти-ҳаракат қилмасликка ўргатиш жуда катта аҳамиятга эга. Болада ижобий ахлоқий кўникма ва малакалар, одатлар мустақил ишларни бажаришга интилишда вужудга ке-

да бошлайди. Шунинг учун катталар болани топшириқин қандай бажаришини назорат қилиб туришлари лозим. Умуман айтганда, болани ўз ҳолига ташлаб қўлини педагогик назокатга хилофдир.

Боланинг шахсий таркиб топишида катталарнинг ахлоқий ибрати алоҳида аҳамиятга моликдир. Лекин юксак фазилатларни, инсоний хислатларни шакллантиришида шунинг ўзигина етарли эмас, чунки бола ўзича фаол ҳаракат қилмаса, ҳамкорликдаги фаолиятда иштирок этмаса, унда ҳеч маҳал хулқ-атвор кўникмалари ҳосил бўлмайди. Маълумки, ўини фаолиятида ва мулоқотларда боланинг шахсий фазилатлари ҳамда характер хислатлари унинг нутқиға боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Боланинг нутқ фаолияти қанчалик равон ва бой бўлса, у она тилининг дурдоналаридан унумли фойдалана олса, унинг ўзаро фикр алмашиши ҳам шунчалик қулай ва осон амалға ошади. Қамолотнинг мазкур налласида эгоцентрик нутқ муҳим аҳамият касб этади. Ҳаракатли ва ролли (сюжетли ва мазмуни) ўйинлар (чунончи, «Миллиционер», «Сотувчи», «Шифокор», «Қорбобо» ва бошқалар) жараёнида амалий ҳатти-ҳаракат билан узвий боғлиқ ҳолда бола шахсида инсоний хислатлар таркиб топа боради. Ўини фаолияти ва турли ўйинлар болада продавий сифатларни такомиллантиришида, ҳис-туйғуни бошқаришида етакчи фаолият вазифани ўтайди.

Ролли ўйин — мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти. Ролли ўйин мазкур ёш давридаги болаларнинг энг муҳим фаолияти бўлиб, улар бундай ўйинда ўз катта оидаги одамларнинг барча вазифаларини ишларини амалда бевосита «бажарадилар». Шу боисдан ўйин фаолияти учун махсус яратиладиган шароитларда ижтимоий муҳит воқеалари, оиланин турмуш ҳодисалари, шахслараро муносабатларни умумлаштирган ҳолда акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Болалар катталарнинг турмуш тарзи, ҳис-туйғуси, ўзаро муомала ва мулоқотларининг ҳусусиятларини, ўзига ва ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабатини яққол воқелик тарзида ижро этиш учун турли ўйинчоқлардан, шунингдек, уларнинг вазифасини ўйинчи нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Аммо шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий ва маиший воқеликнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган ролли ўйин уларда бирданига эмас, балки турмуш тажрибасининг ортиши, тасаввур образларининг кенгайиши натижасида ву-

жудга келади ва моҳияти ва мазмуни жиҳатдан оддийдан мураккабга қараб такомиллашиб боради.

Иирик психологлар А. Валлон, Ж. Пиаже, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, Б. Г. Ананьев, Д. Б. Эльконин ва бошқаларнинг фикрича, гўдаклик даврида боланинг предметли фаолияти негизда ролли ўйин учун энг зарур шароитлар аста-секин вужудга кела бошлайди. Мазкур олимлар ва уларнинг шогирдлари туплаган маълумотларга асосланиб ролли ўйинни вужудга келтирувчи муҳим омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гўдаклик давридаги предмет билан уни ҳаракатлантириш орасидаги боғлиқлик ўз аҳамиятини йўқота боради, натижада предмет билан ҳаракат алоҳида ҳукм суриш имконияти туғилади ва бола уларни алоҳида умумлашган тарзда акс эттира бошлайди; 2) бола ҳақиқий ўйинчоқлар ўрнига уларнинг асл моҳиятини тўла акс эттиролмайдиган ясама ва беўхшов нусхаларидан кенг фойдаланади (фабрикада тайёрланган қўғирчоқ ёни автомобил ўрнига уйда ясаб берилган шундай нарсалар билан қапоатланиш); 3) боланинг ўз хатти-ҳаракатлари катталарнинг ишларидан фарқланишига интилиши, унда ўзига хос шахсий ҳаракат қўникмасининг пайдо бўлиши; 4) болада ўз хатти-ҳаракатини катталар фаолияти билан қиёслаш, ҳаракатларнинг моҳиятини мувофиқлаштириш ва айнан тузилиши жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириш истиагининг туғилиши; 5) бола катталарнинг ҳаёти ва фаолиятида учраб турадиган, одатдаги турмуш муаммоларини ўзида акс эттирувчи, маънавий ва маиший кўринишга эга бўлган ҳаёт жабҳасини ўз хатти-ҳаракатида изчил равишда тиклашга (уларнинг ролини бажаришга) уриниши.

Ролли ўйин фаолиятини вужудга келтирувчи энг зарур омиллардан бири — болада ўз хатти-ҳаракатини катталар хатти-ҳаракати билан солиштириш, ундан нуха олиш, айнан унга ўхшатиш туйғусининг мавжудлигидир. Худди шу сабабли катталар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари боланинг ҳам ташқи, ҳам ички ибрат намунаси бўлади, ва катталар унинг хулқ-атвори юриш-туришининг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланади.

Гўдаклик давридан мактабгача ёшга ўтган болаларнинг фаолияти катталар раҳбарлигидаги фаолиятдан мустақил ўз-ўзини назорат қилиш даражасига ўсиб ўтади. Бироқ, юқорида таъкидланган барча шароитлар ўзаро узвий боғланмаслиги сабабли ҳар қан-

дай ролли ўзининг негизги вазифасини ўтай олмайди ва шунга кўра маълум даражада ўзини фаолияти предметида билан тарафда ёшайди.

Ўзини фаолиятини такомиллаштирадиган шароитларни таъкид қилган Н. М. Азберианинг таъкидлашича, ўзини ўқитишдан вужудга келтирилади, бунинг учун камиди ўқитиш шароити мавжуд бўлиши керак: а) боланинг оғина ва уни қўриқай турган оқибатда турганидаги хилма-хил таъкидларлар тарқаб тушиши; б) ҳар хил кўринишдаги таъкидлар ва тарқилиш таъкид воситаларининг муайянлиги; в) боланинг катталар билан тез-тез муомала ва мулоқотга киришиши. Бунда катталарнинг болага болиқига таъкид кўрсатиш усулини ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўқитишда таъкид қилинган ишларнинг шарт-шароитларининг ўзи ролли ўқитиларни яратиб учун ҳали етарли эмас. Бунинг учун бола билан катталар ўртасидаги ҳар қандай таъкидлар таъкидларнинг доими, аниқ ҳолда, муайян ҳолда вужудга келтирилади. Бунда катталар болага ишларга таъкидларнинг таъкидлари, бола билан муайян таъкидлар таъкидларнинг таъкидлари мажбур этишлари маъқул. Шунинг ўзининг таъкидлар билан муайян таъкидлар фаолиятини таъкид қилиш ўқитиш шарт-шароитлари. Маънафатда билан бола аста-секин катталарнинг ҳаёти ва фаолияти дунёсига кириб боради, бола билан ҳаммувоқифатда фаолиятда ишлар бўлган ишлар ва таъкидлар, ишлар ва таъкидлар сари етакловчи руҳий таъкидлар ишлар таъкидлар даражасига таъкидлар катталарнинг руҳий таъкидлар кўчирилади. Бола бола билан ўзи муайян таъкидлар таъкидларнинг ҳаёти ва фаолиятига киришиш бўлларини тола бошлайди. У кейинчалик катта ишларнинг ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларида ва ишлараро муносабатларида таъкидлар таъкидлар кўрсатадиган бўлади. Шунинг учун ролли ўқитиш у катталар билан бола ўртасидаги ишлар муносабатлар асосида вужудга келади, деб ҳулоса чиқариш мумкин. Ролли ўқитиш вужудга келиши жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, катталарнинг ҳаёти ва фаолиятини қайта тиклаш ва таъкидлар билан бошқа нарса эмас, шунингдек, бу ўқитиш фаолияти ўқитиш мазмуни ва моҳияти билан ҳам ижтимоийдир. Ролли ўқитиш бола муайян фаолиятининг барқин таъкидлар ҳисобланиб, у ўқитиш мазмуни орқали катталарнинг ҳаёти билан яқиндан танишади.

Кичик мактабгача ёшдаги болаларнинг ролли ўқитиш

ларда фаолиятини, ана шу ўйин шароити ва предметли ҳаракатининг ўзаро муносабатини текширган Л. С. Сламина ролли ўйинларда кўпинча асосий эътибор ўйинчоқлар билан ҳаракат қилишга қаратилишини бунда ўйинчоқ ҳаракатининг хусусияти субъект учун етакчи фаолият вазифасини ўташини, бу жараёнда роль иккинчи даражали аломатга айланиб қолишини, аммо бола ўйинлар («Кубча», «Геометрик шакллар», «Тушки оққат тайёрлаш» каби таълимий мушғулотлар) да қандайдир вазифани бажаришини қайд қилади. Олиманинг ёзишича, роль ва ўйиннинг шарт-шароитлари боланинг ҳаракати учун фарқи йўқ нарсалар эмас, бола жисмларга ижтимоий мазмунни акс эттирувчи воқелик сифатида ёндашади.

Шундай қилиб, психологик адабиётлар таҳлилига таяниб мактабгача ёшдаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) бола одамларнинг фаолияти, уларнинг предметларга муносабати ва ўзаро муомаласига қизиқади; 2) болалар ролли ўйинда атрофдаги воқеликнинг энг ташқи ифодали, жўшқин ҳис-туйғули жиҳатларини акс эттиради; 3) ролли ўйинда бола катталар билан бир хил шароитда, ягона заминда яшаётганини ҳис этган ҳолда ўз истагини амалиётга татбиқ қилади; 4) катталарнинг ҳаёти ва фаолиятига кириш боланинг тасавури тинчсоллари тариқасида намоён бўлса ҳам, умуман унинг чинакам шахсий ҳаётида ўчмас из қолдиради.

Мактабгача ёш даврида ўйиннинг такомиллашуви. Психологияда қабул қилингандек, ролли ўйин фаолияти сюжет ва мазмундан ташкил топади. Одатда сюжет деганда, ўйин фаолиятида болалар акс эттирадиган воқеликнинг доираси тушунилади. Ўйин сюжети турли даврга, синфий хусусиятга, оилавий турмуш тарзига, географик ва ишлаб чиқариш шароитларига боғлиқ ҳолда яратилади. Бола муносабатга киришадиган воқелик доираси қанчалик тор, чекланган бўлса, ўйиннинг сюжети шунчалик хира ва бир хил эканлигини акс эттиради.

Ўйинларнинг сюжети хилма-хиллигига қарамай, уларни махсус гуруҳларга бириктириш имконияти мавжуддир. Масалан, йирик психолог Е. А. Аркин ўйинларнинг қуйидаги таснифини тавсия қилади: 1) ишлаб чиқаришга (техникага); саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, касб-ҳунарга оид ўйинлар; 2) маънвий ва иж-

тимоний сийсатга рўзгор: богча, мактаб, кундалик турмушта оид ўйинлар; 3) ҳарбий: уруш-уруш ўйинлари; 4) драмалаштирилган: кино, спектакль ва бошқаларга оид ўйинлар. Биз шу тасниф ҳақида Л. С. Вишневский, А. И. Леонтьев, Д. Б. Эльконин сингари психологларнинг танқидий мулоҳазаларига тўла қўшила-миз, chunki ҳарбий ва драмалаштирилган ўйинларни ҳам ижтимоий-сийсий гуруҳга киритиш мумкин. Биз-нингча, Д. Б. Элькониннинг таснифи маъқулдир. У кинтабгача ёшдаги болаларга хос ролли ўйинларнинг сийсатига кўра учта гуруҳга ажратишни тавсия қилади: 1) маиший мавзу сюжетига оид ўйинлар; 2) ишлаб чиқариш сюжетига тааллуқли ўйинлар; 3) ижтимоий-сийсий сюжетли ўйинлар. Муаллиф айрим ўйин тур-лари мактабгача ёшдаги болаларнинг барча бўғинла-рига мослағини, сюжетлар маишийдан ишлаб чиқа-ришга ҳараб ва ундан ижтимоий-сийсий воқеаларни акс эттиришга қараб ривожланишини алоҳида уқтира-ди. Унинг фикрича, ўйин сюжетидаги бундай изчиллик боланинг билим савияси, турмуш тажрибаси кенгайи-ши, унинг катта ёшдаги одамлар турмушига чуқурроқ кириб бориши билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, ўйин сюжетининг ўсиши турмушнинг тобора янги қиррала-рини акс эттириш билан чекланиб қолмай, муайян сюжетнинг ўзига хос бошқа кўринишлари билан бойи-ни баёблади ҳам амалга ошади.

Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш жараёнини тўғри ташкил қилиш орқали ўйин сюжетларининг кў-ламийи режали кенгайтириш мумкин. Болалар психо-логикиси фанида қатъий ифодаланганидек, бола богчага келганда унинг ўйин сюжети фақат оилавий тур-мушдаги воқеаларни акс эттирса, сайрларга олиб бо-риш, табиятни кузатиш натижасида ўйиннинг турлари кўнаиб боради: богча, ҳайвонот боғи, ошхона, поезд, дароҳад, сартарош, сотувчи каби ўйинлар қўшилади. Боланинг ёши улғай бориши билан ўйиннинг муддати ҳам улғайиб боради. Мазкур жараёнини тадқиқ қилган А. И. Усованинг маълумотига кўра, 3—4 ёшли бола-ларнинг ўйин фаолияти 10—15 дақиқа, 4—5 ёшли бо-ла-ларнинг ўйин фаолияти 40—50 дақиқа, катта мактаб-гача ёшдаги болаларнинг ўйин фаолияти бир неча соатгача кўзилиши мумкин. Ҳатто, бир турдаги ўйин-ларнинг сюжетлари бутун кун бўйи, қолаверса, ундан ҳам ортиқ вақт давом этади. Бу ҳол бола ўйин фао-лияти жараёнида ҳаёт-фаолиятнинг у ёки бу қиррасини,

муҳим жиҳатини алоҳида ифодалаб ижро этади, де-
янига ҳеч қандай асос бўла олмайди. Чунки психоло-
гия фанида ҳозиргача тўпланган илмий маълумотлар
бундай муаммоларга жавоб бера олмайди.

Д. Б. Эльконин ўз тадқиқотида ролли ўйиннинг
сюжети билан бир қаторда унинг мазмуни ҳам ман-
жуд эканлигини ёзади. Унинг фикрича, ўйинда бола
катталар фаолиятининг асосий жиҳати (томони)ни
аниқроқ акс эттириши ўйиннинг мазмунини ташкил
қилади.

Л. С. Славина тўплаган маълумотларга қараганда,
маиший турмушга алоқадор бир хил сюжетли ўйин,
мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятига қараб
(кичик, ўрта, катта) турлича йўсинда амалга оширил-
ган. Кичик мактабгача ёшдаги болалар бир хил ўйин-
чоқлар билан бир неча марта такрорий ёки ортиқча
ҳаракат қиладилар. Уларнинг ўйин мазмунини ўйинчоқ
билан бажариши катталарнинг ҳаракатларини такрор-
лашдир. Агар улар «Меҳмон-меҳмон» ўйнаётган бўл-
салар, барча ҳаракатларни (меҳмонни кутиб олиш, дас-
турхон ёзиш, ҳол-аҳвол сўраш ва ҳоказоларни) буюм-
лар билан изчил бажарадилар. Ҳаракатларни сўз би-
лан қисқартириш ҳоллари болалар фаолиятида кам
учрайди. Ўйиннинг мазмуни асосан ўйинчоқлар билан
бажариладиган ҳаракатларда ўз ифодасини топади,
ролни ижро этиш ҳамкорликда эмас, балки ёнма-ён,
бир-бирини тўлдиришдан анча йироқ тарзда амалга
ошади.

Катта мактабгача ёшдаги болаларда ўйин фаоли-
ти мутлақо бошқача ўтади, чунончи бир ҳаракат ик-
кинчи ҳаракат билан узлуксиз боғланиб кетади, баъзи
бир ҳаракатлар эса сўз ёрдамида қисқартирилади
(«келинг, хуш кўрдик» ҳаракат билан эмас, балки сўз
орқали ифодаланади) ва умумлаштирилади. Ролли
ўйин болаларнинг ҳамкорликдаги фаолияти маҳсули
тариқасида вужудга келади. Бу ёшда роль танлашда
иштирокчилар ўртасидаги низолар, тортишувлар кама-
йди, ролга ўзини лойиқ деб билиш ўзидаги манжуд
буюмлардан келиб чиқмайди (масалан, қалам — ўқигув-
чи, қайчи — тикувчи ролини олиш учун асос бўла ол-
майди), балки ўйиннинг мазмунидан, ҳамкорликдаги
фаолият нуқтан назаридан келиб чиқади. Натижада
улар кичик мактабгача ёшдагиларга ўхшаб ролни ал-
маштириши, бир буюмдан бошқасига бир образдан ик-
кинчисига ўтишдек беқарор ҳаракатлар қилмайдилар.

Ўрта мактабгача ёшдаги болаларда ролли тақсим-
ланган ёки уни ташлаш ўйини фаолиятига киришишдан
анча ilgari амалга оширилади, бунга шу гуруҳ бош-
лиги бевосита раҳбарлик қилади. Шунинг учун қим-
матли ролга муносиблиги узоқ тортишувларга сабаб
бўлади. Тортишувлар ва баҳслар катта ёшли одам-
ларнинг аралашуви натижасида адолатли ҳал қилина-
ди. Болалар ўртасидаги ва асар қаҳрамонларининг
бир-бирига муносабати ўйин фаолиятида бош масала-
га айланади. Улар амалга оширадиган хатти-ҳаракат-
лар умумлашган бўлса ҳам, ўйиннинг мазмуни (она ва
боя, паттачи ва йўловчи, сотувчи ва харидор, тарбия-
чи ва тарбияланувчи каби) шахслараро муносабатлар-
ни акс эттиришга кўчади.

Катта мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйини фао-
лияти негизида ва мазмунини улар ўз зиммасига олган
роллнинг моҳиятидан келиб чиқиб ўйиннинг барча қои-
даларига риоя қилиш ташкил этади. Тенгқурлар ора-
сидаги баҳс ва тортишувлар ўйини қоидалари ва талаб-
лари қанчалик тўғри бажарилаётгани ҳақида бўлади.

Ўйин мазмунининг ривожланиши боланинг катта-
лар ҳаёти ва фаолиятининг моҳиятига чуқурроқ кириб
боришида, атрофдаги воқеаларга муносабати ўзгари-
шида, интуитивдек, ўйин мазмуни ҳамда сюжети ижти-
моий шарт-шароит ва жамият аъзолари турмушининг
тобора тўғри акс эттиришида кўринади. Шунинг учун
болаларда ролли ўйини қобилиятининг ўсиши ўз-ўзича
юзига келмайди, балки катталарнинг, тарбиячиларнинг
таъбири натижаси; атроф-муҳит билан танишиш, сайр-
лар уюштириш, шахслараро муносабатларнинг моҳия-
тини тушуниш ва ҳоказолар натижасида амалга ошади.

А. И. Усованинг тадқиқотида таъкидланишича, рол-
ли ўйини шифтiroкчиларининг сифи ёш улғайишига қа-
раб, иккинчи тафовутларга биноан кенгайиб боради:
1) уч ёшли болалар 2—3 тадан гуруҳга бирлашиб,
3—5 дақиқа бирга ўйнай оладилар; 2) 4—5 ёшлилар
гуруҳи 2—5 шифтiroкчидан иборат бўлиб, уларнинг
ҳамкорликдаги фаолияти 40—50 дақиқа давом этади,
ўйин давомида қатнашчилар сони ортиб ҳам боради;
3) 6—7 ёшли болаларда ролли ўйинни гуруҳ ёки жа-
моа бўлиб бирга ўйнаш истаги вужудга келади, на-
тижада аввал роллар тақсимланади, ўйиннинг қоида-
лари ва шартлари тушунтирилади (ўйин давомида
болалар бир-бирларининг ҳаракатини қаттиқ назорат
қиладилар).

Қатор илмий тадқиқотларда исботланишича, ўйин-да тарбиявий таъсир жамоаси тўғри уюштирилса, болалар ҳаётида жуда мураккаб, назик психологик механизм пайдо бўлади ва шахслараро муносабат бошқачароқ тус олади. Болалар жамоасидаги ўзаро муносабатлар, мулоқотлар ўйиннинг мазмунини бойитади, сюжетнинг кўламини кенгайтиради, роллардаги ғоялар барқарорлашиб боради. Гуруҳ ва жамоа бўлиб ўйнаш орқали болаларда жамоа ҳаракати қоидалари, ахлоқ нормалари, ўзаро ёрдам кўникмалари ва бошқа умуминсоний қадрият, маънавият ва руҳиятнинг таркибий қисмлари шаклланади. Шунинг учун ўйин фаолиятида жамоа аъзоларининг қоидага мувофиқ ҳаракат қилишлари алоҳида аҳамият касб этади, ўйин давомида ролларни бажарувчилар ўзларининг алоқалари орқали бир-бирлари билан узвий боғланишларини, ўйинни муваффақият билан якунлаш, охирига етказиш учун биргаликдаги ҳаракат қанчалик зарурлигини англай бошлайдилар.

Д. Б. Эльконин ва унинг шогирдлари тўплаган маълумотларга, шахсий кузатишларимизга кўра, бола бирор ролни ўйнашни ўз зиммасига олишининг энг зарур шарти унда катталар фаолиятининг муҳим хусусият ва белгиларини аниқ ифодалаш уқувининг унда мавжуд бўлишидир. Ўйин фаолиятида бола ўз хатти-ҳаракатини реал ҳаракатлар мантиқига мослаштиради, ўйин талабларига тўла бўйсундиради. Бинобарин, у мазкур жараёнда воқеликдан узоқлашмайди, аксинча, унга янада яқинлашади, ўйиндан ташқари ҳолатда қурбн етмайдиган моҳият ичига чуқур кириб боради.

Д. Б. Эльконин ҳаракатли ўйиннинг қоидалари мазмунини ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб уларни беш гуруҳга ажратади: 1) ҳаракатга тақлид қилиш: тақлидий-процессуал ўйинлар; 2) муайян сюжетни драмлаштирилган ўйинлар; 3) сюжети оддий ўйинлар; 4) сюжетсиз қоидали ўйинлар; 5) аниқ мақсадга қаратилган машқлардан иборат спорт ўйинлари.

Болани ўйинга ундаган омил унинг катта ёшдаги одамларнинг борлиқ тўғрисидаги ва шахслараро муносабати ҳақидаги тасаввури ва уларни ўз шахсий фаолиятида синая кўриш натижасидир, шунингдек, жамоа бўлиб ўйнаётган тенгқурлари билан бевосита мулоқотга киришини иштиёқидир. Болалар психологияси фанида тутилган маълумотлар таҳлилига асосланиб, мазкур ёш даври бўйича қуйидаги хулосани чиқариш мумкин:

1) ўзини фаолиятида бола турли ҳаракатларни тўлалига қадар амалга оширишга, уларни бажариш усулларини ўргатишга имтиёқманда бўлади; 2) кейинчалик эса барча ҳатти ҳаракатларни умумлаштириб акс эттириши мумкин.

Бола ўзи борган ердаги нарсалар ва ўйинчоқлар билан номини ўзгартириш, яъни ном билан аташ енгилроқдир. Шунингдек, фақат яъни назиятда жисмлар номини ўзгартириш билан инфоляция қолмай, уларни ўзга номга ўзгартириш қўлдан имконияти ҳам вужудга келади. Ўзини жисмлар билан боғланишидан нарсалар билан боғлиқ бўлган ҳатти мумкин бўлиши назиятларни вужудга келтирилади.

Ўзини фаолиятида нарсалар билан ўзгартириш ўзини номини ўзгартириш билан мураккаб ҳолат ҳисобланади. Айниқса, ўзи билан предметнинг ўзаро муносабатидан уларга ўзини боғлиқ ҳаракатлар алоҳида аҳамиятга эришади.

Ўзгартиришга мумкин бўлган ҳолатда бўлиши мумкинлиги, яъни ўзини билан ҳатти ва фаолиятининг ўзини босувчи билан ўзаро муносабат ҳаракатини умумлаштириш ҳолати инфоляция билан боғлиқ ҳолат ҳисобланади. Шундай экан, ўзини фаолиятида бола ҳаракатининг ривожланиши ўзини маълумига кўра боғлиқдир. Чунки бола билан ҳатти ҳаракатини қўлдан яъни ва умумлаштириш бўлса, у нарсаларнинг фаолияти маълумини акс эттиришидан шунчалик инфоляция бўлади. Бинобарин, у одимларнинг нарсаларга ва бир бирига муносабатини амалда бажаришга ўзи ва шунинг учун нарсалар билан ҳаракат қўлдан яъни билан билан имтиёқ мумкин бўлади.

Ҳар қандай ўзинини ва ўзини фаолиятининг марка билан бола ҳатти билан билан фаолияти ва ўзаро муносабатини, мумкин бўлиши ўзга ҳос тарзда акс эттириши, тақрибдан имконияти турди. Шунга кўра ўзини имтиёқ аҳамияти қўлдан яъни, бола инсоният томонидан борлар даромдида яратилган қимматли билмлар, амаллар қўлдан яъни, малакалар ва одатларни ўрганишига имкон яратди, оқибатда уни шахсларо муносабатининг моҳиятига олиб кириди.

Бола билан психик ўсишида ўзининг аҳамияти

Ўзини психологлар ҳамда педагоглар ўзининг психологик масалалари билан бевоқифа шуғулланиб, ўзининг билан психик камол топтиришдаги аҳа-

минтига алоҳида тўхталиб ўтганлар. Маълумки, ўйин бола учун воқеликни акс эттиришдир. Бу воқелик болани қўриқиб турган воқеликдан анча қизиқарлидир. Ўйиннинг қизиқарлилиги уни англаб етишнинг осонлигидадир. Катталар ҳаётида фаолият, хизмат, юмуш қандай аҳамиятга эга бўлса, бола ҳаётида ўйин ҳам худди шундай аҳамият касб этиши мумкин.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган бой маълумотларга асосланиб, қуйидагича мулоҳаза юритиш мумкин. Масалан, энг содда психик жараёндан энг мураккаб психик жараёнгача ҳаммасининг энг муҳим жиҳатларини шакллантиришда ўйинлар катта роль ўйнайди.

Мактабгача ёшдаги болаларда ҳаракатнинг ўсишига ўйиннинг таъсири ҳақида гап борганида аввало шунини айтиш керакки, биринчидан, ўйинни ташкил қилишнинг ўзидек мазкур ёшдаги боланинг ҳаракатини ўстириш ва такомиллаштириш учун энг қулай шартшароит яратади. Иккинчидан, ўйиннинг бола ҳаракатига таъсир этишининг сабаби ва хусусияти шуки, ҳаракатнинг мураккаб кўникмаларини субъект айнан ўйин пайтида эмас, балки бевосита машғулот орқали ўзлаштиради. Учинчидан, ўйиннинг кейинчалик такомиллашуви барча жараёнлар учун энг қулай шартшароитларни вужудга келтиради. Шу боисдан ўйин фаолияти хатти-ҳаракатни амалга ошириш воситасидан боланинг фаоллигини таъминловчи мустақил мақсадга айланади. Негаки, у (ўйин) субъект (жонзот) онгининг дастлабки объекти даражасига ўсиб ўтади. Мактабгача ёшдаги бола муайян хусусиятга эга бўлган ролни танлайди, шу билан бирга у ёки бу персонажга хос қатъий юриш-туришни онгли равишда ижро этишга интилади. Шундай экан, ўйин мазкур бола учун энг зарур фаолиятга айлана боради ва янги шаклдаги ҳаракатларни, такомиллаштириш, уларни англаган ҳолда эсга тушириш эҳтимоли яққол воқеликка айлана бошлайди. Мазкур ҳаракатларни эгаллаш болада жисмоний машқларни онгли равишда бажариш имкониятини вужудга келтиради (А. В. Запорожец).

Боланинг ўйинлар шартшароитидан келиб чиқувчи онгли мақсади ҳаракатларни бажариш кезида ўз инфодасини топади ва унинг ўз олдига қўйган мақсади эсла олиб қолиш ва эсга тушириш жараёнларига айланади.

Болалар лаборатория шароитига нисбатан ўйинларда кўпроқ сўзаларни эслаб қолиш ва эсга тушириш им-

монитига ёга бўладилар, бу эса ихтиёрий хотира ху-
сусиятини чуқурроқ очишга ёрдам беради. Тажрибада
ирилган маълумотларни таҳлил қилиш қўйидагича
дулода чиқариш имконини берди: а) ўйинда бола томо-
надан маълум роль ташлаш ва уни ижро этиш жараёни
бир талай ахборотларни эслаб қолишни талаб қилади;
б) шу билан персонажнинг нутқ бойлигини эгаллаш,
катта ҳаракатини такрорлашдан иборат онгли мақсад
дулода олдинроқ пайдо бўлади ва осон амалга ошади.

Ўйин фақат билиш жараёнларини такомиллашти-
риб қолмай, боланинг хулқ-атворига ҳам ижобий таъ-
сир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болаларда ўз хул-
қини бошқариш кўникмаларини тарқиб топтиришга
боланинг психологик муаммони ўрганган З. В. Мануй-
лованинг фикрича, бирор мақсадга йўналтирилган
машғулотга нисбатан ўйинда хулқ кўникмаларини ол-
динроқ ва осонроқ эгаллаш мумкин. Айниқса, бу омил
мактабгача ёшдаги болаларда ёш даврининг хусусияти
ифодасида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Катта мак-
табгача ёшдаги болаларда ўз хулқини ўзи бошқариш
кўникмаси ўйин фаолиятида ҳам, бошқа шароитларда
ҳам қарийб бараварлашади. Баъзан улар айрим вази-
фаларда, масалан, мусобақа пайтида ўйиндагича қар-
ишда юқорида кўрсаткичга ҳам эришишлари ҳам
мумкин. Юқоридаги мулоҳазалар асосида умуман айт-
ганда, ўйин ва ўйин фаолияти болада ўз хулқини бош-
қариш кўникмаларини шакллантириш учун муҳим аҳа-
мийат касб этади.

Боланинг ақлий ўсиши тўғрисида фикр юритилган-
да, олдинги бобда қайд қилинганидек, шуни ҳам айтиш
керакки, нарсаларни янги ном билан аташда ёки ян-
гича номлаш ҳолатидан келиб чиқиб, субъект ўйин пай-
тида фаол ҳаракат қилишга ўринади. Чунки у моддий
нарсаларга асосланган ҳаракат режасидан тасаввур
қилинаётган, фикр юритилаётган жисмлар моҳиятини
яна эътирувчи ҳаракат режасига ўтади. Бола жисм-
ларнинг моддий шаклидан бирлашга ҳаёлий кўриниши-
га ўтишда унга таянч нуқтаси бўлиши керак, ваҳоланки
шундай таянч нуқтаси вазифасини ўтувчи нарс-
аларнинг аксариятидан ўйинда бевосита объект сифа-
тида фойдаланилади. Ўйин фаолиятида мазкур жисм-
лар қандайдир аломатларни акс эттирувчи сифатида
эмас, балки ана шу таянч нарсалар тўғрисида фикр-
лаш учун хизмат қилади, шунингдек, таянч нуқтаси
ҳаракатининг яққол нарса билан боғлиқ жиҳатини акс

эттиради. Юқорида айтилганидек, нарса билан ўйин ҳаракатларининг такомиллашуви ҳаракат шакли, хусусияти, босқичи кабиларни қисқартириш ва умумлаштириш ҳисобига амалга оширилади. Ўйин ҳаракатларининг қисқариши ва умумлашуви уларнинг ақлий кўринишдаги мантиқан изчил, йиғиқ шаклга ўтишининг асосини ташкил қилади.

Психолог Ж. Пиаже ўйинда жисмларга янги ном бериш омилга жиддий эътибор билан қараб, бу иш рамзий маъноли тафаккур шаклланишининг таянчи, деган хулосага келади. Лекин бу хулоса вазиятни акс эттиришининг бирдан-бир тўғри йўли эканлигини билдирмайди. Шунинг учун нарсанинг номини ўзгартириш билан болада тафаккур ва ақл-заковат ўсишини куттиш ҳам мантиққа мутлақо зиддир. Аслида нарсаларни қайта номлаш эмас, балки ўйин ҳаракатларининг хусусиятини ўзгартириш боланинг ақлий ўсишига сезиларли таъсир ўтказа олади. Дарҳақиқат, ўйин фаолиятида болаларда ҳаракатнинг янги кўриниши, яъни унинг фикрий, ақлий жиҳати намоён бўлади ва шунинг учун ўйин ҳаракатларини шакллантириш жараёнида болада фикрлаш фаолиятининг дастлабки кўриниши вужудга келади. Боланинг ақлий камол топишида ёки унинг умумий камолотида ўйиннинг муҳим аҳамият касб этиши худди мана шу далил орқали ўз ифодасини топади.

Бола ўйин фаолиятида мактаб таълимига тайёрланиб боради, шу билан, унда ақлий ҳаракатларнинг яққол шакллари таркиб топа бошлайди. Лекин ўйин фаолиятида боланинг ақлий ўсишини чуқурроқ изохлаб бериш ҳали етарли тажриба маълумотлари мавжуд эмас.

Ролли ўйин фақат алоҳида олинган психик жараён учун аҳамиятли эмас, балки болада шахсий хусусият ва ғайилатларни шакллантиришда ҳам зарурдир. Бинобарин, катта ёшдаги одамлар ролин танилаб, уни бажариш боланинг ҳис-туйғусини қўзғатувчилар билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки ўйин давомида болада ҳар хил хоҳиш ва истаклар туғила боради, булар бошқа нарсаларнинг ташқи аломатлари, ўзига ром этиши сабабли ҳамда боланинг ихтиёридан ташқари, тенгдошларининг таъсири остида туғилади.

ТУРТИНЧИ БОБ

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психикаси

Кичик мактаб ёши даврига 6—10 ёшли бошланғич (I—IV) синфларининг ўқувчилари ки­ради. Бола мактаб таълимига бoғ­чада тарбияланаётганида тайёрланади. Пун­да у мактабда ўқувчиларга қўйиладиган ҳар хил талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёр бўлади. Таълимга психологик тайёрлик деганда, боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан мактаб талабига му­носабатини назарда тутилади. У мактаб таълимига ав­вал психологик жиҳатдан тайёрланади. Бинобарин, унинг психикаси билим олишга етарли даражада ри­вожланади. Шу ёшдаги бола гидрокининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчан­лиги, дидошлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, хаё­лининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккури­нинг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан аж­ралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган бо­лада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли шарҳдор оўлади. Бола диққатининг хусусиятлари рол­ли ва сюжетли ўйинларда, расм чизини ва қурини-ясаш машғулотларида, дой ҳимда пластилинидан ўйинчоқлар тайёрлашда, ўқувлар нутқини гидроқ қилини ва тушу­ринишда, математик амалларини ечинишда, ҳикоя тинглаш ва тузинишда кўринишда. Бола ўз диққатини муайян об­ъектга йўнайтирини, тўлиш, тақсимлаш бўйича маълум даражада кўнанимага эга бўлиб, ўз диққатини бошқа­рини ва керакли пайтда тўлинишга интилади. Унинг хотираси қизикерли, ажойиб-гаройиб, кишини тааж­жубга соладиган маълумот ва ҳодисаларни пухта эсда олиб қилини, эсда сақлаш, эсга туширини имкониятига эга бўлади. Шу давргача бевосита катталар раҳбар­лигида у ёни бу ахборотларни ўлаштириб келган бўл­са, энди ўз хоҳиш-иродаси билан зарур маълумотлар тўлинишга, ўз олдига линқ мақсад ва вазифа қўйишга ҳаракат қилади. Боланинг ани шу фаоллиги хотираси­нинг муайян даражада ривожланганини билдиради. У

шеър, ҳикоя ва эртакларни эсда қолдириш учун кўп такрорлаш, ёд олишнинг энг қулай йўл ва усуллари-
дан фойдаланиш таълим жараёнида унга жуда қўл
келади. Биринчи синф ўқувчиси кўпинча яққол образ-
ли хотирага суяниб билиш фаолиятини ташкил этса
ҳам, бу иш хотиранинг бошқа турларини инкор қил-
майди, аксинча, таълим сўз—мантиқ хотирасини тақозо
этади. Сўз—мантиқ хотирасининг мавжудлиги маъноси-
ни тушуниб эсда олиб қолиш жараёнининг самарадор-
лиги ортишига кенг имконият яратади. Тажрибадан
маълумки, бола маъносиз сўзлардан кўра маънодор ту-
шуинчаларни бирмунча тез ва мустаҳкам эслаб қолиш
хусусиятига эга. Унинг нутқи мактаб таълимига тайёр-
гарлик босқинчида катталар билан мулоқотга киришиш,
кишиларнинг фикрини ўқиб олиш ва тўғри идрок қи-
лиш даражасида, нутқининг тузилиши эса грамматика
қондаларига мос, мантиқан изчил, ифодали, миқдор ва
кўлам жиҳатдан фикр алмашишга етарли бўлади. У
эшитган ва кўрганлари тўғрисидаги маълумотларни
тушуна олади. Ўзидаги ахборотларни муайян тартибда
баён қила билади, ақлий фаолият операцияларидан
ўринли фойдаланади (уларни таққослайди, ойдинлаш-
тиради, гуруҳларга ажратади, умумлаштиради, ҳукм
ва ҳулоса чиқаришга ҳаракат қилади).

Ириқ психологларнинг тадқиқотлари оқилона таш-
кил қилинган таълим жараёни мазкур ёшдаги бола-
ларнинг тафаккурини жадал ривожлантиради. Масалан,
улар лингвистика, физика, математикага доир ил-
мий тушуинчаларни ўзлаштирадилар, соддароқ масала-
лар тузадилар, енгилроқ машқларни бажара оладилар,
ижодий ва маҳсулдор фикр юритишга интиладилар.

Олти ёшли боланинг психик тайёрлиги тўғрисида
гапирилганида кўпинча муайян режа асосида, тартиб-
ли, кўп қиррали мақсадга йўналтирилган, ўзаро манти-
қий боғлиқ, изчил бошланғич таълимга замин вазифа-
сини ўтовчи психик ўсиш даражасини назарда тутамиз.
Шунингдек, таълим учун психик ўсиш даражасидан
ташқари, бола турмуши ва фаолиятининг тафовутлари,
шароитлари, ўзига хослиги, унинг сиҳат-саломатлиги,
усулий жиҳатдан тайёргарлиги, оддий кўникмаларни
ўзлаштиргани каби омилларни ҳисобга олиш мақсадга
мувофиқдир. Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси бола-
нинг мактаб таълимига психологик жиҳатдан тайёр-
лигининг объектив томонларини ифодалайди.

Бола мактаб таълимига психологик тайёрланишнинг субъектив томони ҳам мавжуддир. Унинг мактабда ўқини хоҳиши, интилиши, катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш истаги мазкур тайёргарлик билан узвий боғлиқдир. Болада шу даврга келиб, ўқиш, билан олиш ҳақида тўғри тасаввур шаклланади. У мактаб жамоаси аъзоларининг масъулиятли вазифаларини англайди ва уларга итоат қилишга, уларнинг кўрсатмаларини бажаришга мойил бўлади. Лекин болалар ҳаммаси бир хил эмаслиги сабабли улар ўртасида муҳим фарқлар вужудга келади. Баъзи бола мактабга бутун вужуди билан талпинади, ўқишга қанча вақт қолганигини узлуксиз санайди, ўқув ашёларини олдинроқ тайёрлаб қўйишга ҳаракат қилади. Бошқа бир бола эса мактабдан қатъий воз кечишгача бориб етади. Ўқишга салбий муносабат кўпинча катталарнинг қўрқатиллари оқибатида вужудга келади. Шунингдек, ака ва оналарнинг мактабдаги «қийин кечинма ва вазиятлар» тўғрисидаги гаплари, уйда болаларни кўпроқ дарс тайёрлашга мажбур қилиш ҳам ўқишга салбий муносабат уйғотади. Ўқишга салбий муносабатдаги болалар таълим муҳитига киришишга қийналадилар, қатор руҳий ўсишларга дуч келадилар.

Мактабда таълим-тарбия ишларини ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатомик-физиологик хусусиятлари, жисмоний камолот даражасини ҳисобга олиш муваффақият гаровидир.

Болаларнинг сниф ўқувчиси биологик жиҳатдан нисбатан уйғун ўсади, унинг бўйи ва оғирлиги, ўлкаси-нинг ҳаво-и муносиби ривожланади. Бироқ, боланинг суяклари (кўнрақ қафаси, тоғ, қўл суяклари), умуртқа поғонасида ҳали торабеймон тўқималар учрайди, бу эса унинг суяк тизими тақвиятланиб бўлмаганини кўрсатади. Юрак мускуллари тез ўсади, қон томирларининг диаметри етти каттароқ бўлади, мианинг оғирлиги бошланғич снифларда 1250—1400 граммни ташкил этади. Миа афетининг аналитик-синтетик фаолияти такомилланибди, қўлғилиш билан тормозланиш ўртасидаги муносабат уларгади, лекин қўзғалиш нисбатан устунликка эга бўлади. Шунинг учун боланинг тўғри ўсишга таъминлик қилиш, толиқшининг олдини олиш, ўқини ва дам олиш режимида қатъий риоя этиш зарур.

Мактаб таълими ўқувчининг турмуш тарзини, ижтимоий мавқеини, сниф жамоаси ва оила муҳитидаги аҳволини ўзгарттиради, унинг асосий вазифаси ўқишдан,

билим олиш, куникма ва малакаларни эгаллаш, табиат ва жамият тўғрисидаги қонуниятларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб қолади. Таълим муайян даражада уюш-қоқлик, интилиш, иродавий зўр бериш, фаоллик ва мақсадга мувофиқ фаолиятни талаб қилади. Ихтиёр-сиз хатти-ҳаракат ўрнини англашилган, режалли, ақ-лий меҳнат эгаллай бошлайди. Ўқувчи доимо тенгдош-лари билан бирга муайян синф жамоасида бўлади. Демак, унинг олдида ҳамма вақт синф жамоасининг манфаатини ҳимоя қилиш, шахсий истакларини умум-жамоа интилишига бўйсундириш, ўзаро ёрдам, ўзаро талабчанлик, ижтимоий жавобгарлик ва бурч ҳисла-рини эгаллаш вазифаси туради. Таълим жараёнида эса ўқувчи олдида қўйиладиган талаблар тобора кў-пайиб ва мураккаблашиб бораверади.

Ўқишнинг дастлабки куниданоқ кичик мактаб ёши-даги боланинг ўсишини ҳаракатга келтирадиган тур-ли зиддият, қарама-қаршиликлар, ички ихтилофлар вужудга келади. Ана шулар замирида боладаги пси-хик камолотнинг даражаси ва ижобий ҳислатлар би-лан талаблар ўртасидаги қарама-қаршиликлар ётади. Талабларнинг тобора ортиши боланинг психик жиҳат-дан тўхтовсиз ўсишини тақозо этади ва шу берк зан-жирнинг узлуксиз ҳаракати натижасида нисонинг ка-молоти амалга ошади.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг муҳим хусусиятла-ридан бири унда ўзига хос эҳтиёжлар мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳияти билан муайян билим, кў-никма ва малакаларни эгаллашга, теварак-атрофдаги воқеликни ўзлаштиришга қаратилмай, балки фақат ўқувчилик истагини акс эттиришдан иборатдир. Шу эҳтиёжлар ўз портфелига, дарс тайёрлаш бурчагига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш истаги, катталардек ҳақ куни мактабга қатнаш туйғуси ётади, холос. Бун-дан ташқари, билимлар кундаги шодиёна айём, ўқув-чилик сафига қабул пайти, мактаб маъмурияти ва ўқи-тувчиларининг унга билдирган самимий тилаклари, юқори синф ўқувчиларининг табриклари боланинг ҳис-туйғусига ижобий таъсир этади. Синфдаги ўртоқ-лари билан қаторлашиб саф тортиб юришлар, бирга-лашиб ўйнаш, ошхонага бориш, ўқитувчининг ўнгилари ҳам болани ўзига ром этади. Умуман кичик мактаб ёшидаги бола ўқишнинг туб моҳияти ва вазифасини тушуниб етмайди, балки ҳамма мактабга боришни керак деб тушунади. Аммо у катталарнинг кўрсатмаларини

ишда қилиб тиришқоқлик билан машғулотларга киришни кутади.

Орадан маълум вақт ўтгач шодиёна лаҳзаларнинг таъсирига камайиши билан мактабнинг ташқи белгилари ўз аҳамиятини йўқота боради ва ўқишнинг кундалик ақлий меҳнат (иродавий зўр бериш, ёқтирмаган эерса билан шуғулланиш, диққатни тақсимлаш ўз хулқини идора қилиш) эканлигини англайди. Шундай ақлий меҳнат кўникмасига эга бўлмаса, унинг ўқишдан кўнгли совийди, унда умидсизлик ҳисси вужудга келади. Ўқитувчи эса бундай ҳолнинг олдини олиш учун болага таълимнинг ўйиндан фарқи, қизиқарлилиги ҳақида маълумотлар бериши ва уни шу фаолиятга тайёрлаши керак.

Биринчи синф ўқувчисига ўқиш фаолиятининг айнан ўзига қизиқиш кўзга ташланади. Махсус тадқиқотларда болалар билан кераксиз машқлар ўтказилган ва уларга олдиндан бу машқлар кейинчалик керак бўлмаслиги айтилган, лекин болалар уларни бажонидил бажаришга киришганлар. Ўқувчи шахсий фаолиятда беришга дастлабки яхши натижа уни бошқа натижаларни амалга оширишга ундайди. Унинг ўқиш фаолиятидаги биринчи меҳнат маҳсули шодлик ва қувонч ҳис-туйғуларни келтириб чиқаради. Масалан, айрим ўқувчилар унга бу матинни бир неча марта ўқишга ҳаракат қилади. Ўқиш фаолиятига қизиқиши, унинг мазмунига ҳам қизиқишини вужудга келтиради, билим олиш эҳтиёжини тўлдирди ва ўқиш мотивларини таркиб топтиради.

Таълимнинг мазмунига, билимни амалга оширишга қизиқиши ўқувчининг ўз ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий боғлиқдир. Бу ҳис ўқитувчининг рағбатлантириши билан намоён бўлади ва ўқувчида самаралироқ ишлаш мўйли, истаги, иштиёқини шакллантиради. Болада пайдо бўлган фахрланиш, ўз кучига ишонч ҳислари билимларни ўзлаштириш ва миячаларни мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Рағбатлантириш ва жаволаш меъёрида бўлсагина, уларнинг тарбиявий таъсири ортади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар фаолиятини баҳолаш унда ўқишга ижобий муносабатни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Маълумки, мактабларда болаларни огзаки баҳолаш одат тусига кириб қолган, чунки биринчи синф ўқувчиси ана шу баҳо таъсирида ўз фаолиятини кучайтиради, ижодий изла-

нишга ҳаракат қилади. Ҳатто, ўқувчи дастлабки пайтларда «яхши» ёки «ёмон» баҳонинг фарқига ҳам бормайди, кўпроқ нечта баҳо олгани қизиқтиради. Ўқитувчининг рағбатлантириши унинг учун энг муҳим роль ўйнайди.

Кўпчилик мутахассис олимлар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни баҳолаш салбий оқибатларга олиб келади, деб ҳисобламоқдалар. Маълумки, фақат баҳо учун ўқиш билимнинг ижтимоий аҳамиятини пасайтириши мумкин. Шунга кўра билимни текширишнинг бошқа усулларини топиш ҳамда қўллаш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Негаки, баҳолашнинг бола камфоти учун аҳамиятини мутлақо инкор қилиш ҳам тўғри эмас. Баҳодан маслаҳат, йўлланма, тавсия, кўрсатма сифатида фойдаланиш маъқул.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг муҳим хусусиятларидан бири улардаги ўқитувчи шахсига ишонч ҳисси ва юксак эҳтиромдир. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг болага тарбиявий таъсир кўрсатиш имконияти жуда каттадир. Бола ўқитувчини ақлу идрок соҳибиги, тийрак, сезгир, меҳрибон, ҳатто, донишманд инсон деб билади. Ўқитувчи сиймосида ўзининг эзгу нияти, орауистаги, ажойиб ҳис-туйғуларини рўёбга чиқарувчи муқтабар шахсни кўради. Ўқитувчининг обрўси олдида ота-оналар, oilанинг бошқа аъзолари, қариндош-уруғлар, таниш-билишларининг нуфузи кескин пасаяди. Шу сабабли болалар ўқитувчининг ҳар бир сўзини қонуни сифатида қабул қиладилар.

Бола психик жиҳатдан ўсиш патижасида ушунга ўқитувчи мавқеига муносабати ўзгаради, чунки унда онгли хатти-ҳаракат эҳтиёжи туғилади. Ўқувчида бир талай муаммолар, саволлар вужудга келади. У ҳаётда ҳамма нарса ўзи ўйлагандек осон эмаслигини тушуни бошлайди. Мазкур саволларга шахсан ўзи жавоб топишга интилади, шу саволларни бошқа одамларга ҳам беради.

Таълим жараёнида ўқитувчи ўзининг обрўсидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланиб, ўқувчиларда уюшқоқлик, меҳнатсеварлик, ўқинишга ижтимоий муносабат, ўз диққатини бошқариш, ҳулкини идора этиш, ўзини тута билиш, қийинчиликларни енгини каби фазилатларни шакллантириш лозим. Бунинг учун ҳар томонлама таъсир кўрсатиш усулларини қўллаш керак.

2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар билиш жараёнларининг ўзига хослиги

Мақсадга мувофиқ ўқиш фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақл-идроки, сезгирлиги, кузатувчанлиги, ўқувлилиги, эсда олиб қолиш, эсга тушириш имкониятларини ривожлантириш учун муҳим шарт-шароитлар яратади, болаларда ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларини шакллантиради. Бундан ташқари, мазкур таълим жараёнида уларнинг билимлари муаммо кенгайди, билишга қизиқишлари ортади, ижодий қиланиш қобилияти ривожланади, уларда тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, маҳсулдорлиги ортади, ақлнинг имкониятини ишга солиш вужудга келади, ўқув фанларига ижобий муносабат, қатъий шуғулланиш инияти, жамоатчилик олдида масъулиятни ҳис қилиш, билим олишнинг ижтимоий аҳамиятини англаш туйғулари таркиб топади.

Қуйида мазкур ёшдаги ўқувчилардаги сезги, идрок, хотира, тафаккур каби билиш жараёнларининг хусусиятлари ва ривожланиши тўғрисида қисқача тўхталамиз.

Мазкур ёшдаги болалар ўз идрокларининг аниқлиги, раволиги, софлиги, ўткирлиги билан бошқа ёш давридаги инсонлардан кескин фарқланади. Улар ҳар бир нарсасига берилиб, ўта синчковлик билан қарашлари сабабли, идрокнинг муҳим хусусиятларини ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Бунинг сабабини уларнинг олий нерв фаолиятида биринчи сигнал системаси устунлиги билан изоҳлаш мумкин. Бошланғич синф ўқувчиси ҳар қандай объект, субъект ва воқеаларнинг янгиликни яққол идрок қилишга интилади, уни атроф муҳитнинг сирли олами, сеҳри, жиқоланиши, жонлибаси ўзига тортади. Лекин таълимнинг дастлабки босқичида идрокнинг айрим заиф томонлари кўзга ташланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокининг салбий хусусияти объектларни бир-биридан фарқлашдаги заифликдир. Улар кўпинча ўрганиладиган материални нозик, ҳатто, нотўғри идрок қиладилар, бунинг оқибатида айнан ўхшаш ҳарфлар, сўзлар, нарсалар тасвири, шакли, фазовий жойлашувининг фарқини тўла тасаввур қила олмайдилар. Масалан, «қ» билан «к» ҳарфларининг, «ўқиш» билан «уқиш» сўзларини «айлана» билан «доира» шаклларини, «кесма» билан «тўғри чи-

зиқ» аломатларини бир-биридан фарқламайдилар. Бат-
зан эса улар катталарнинг идрок кўлами қамраб ол-
майдиган нарсаларни пайқайдилар.

Болаларда тартибли, мақсадга мувофиқ серқирра
таҳлил қилиш фаолияти заифлиги учун улар таълим
жараёнида кўпинча хатога йўл қўядилар. Одатда зарур
ва муҳим аломатлар бир ёқда қолиб, тасодифий белги-
ларга эътибор берадилар. Психолог Н. Ф. Добринин
тасвирий санъат дарсида ўқувчиларга рангли қилиб
ишланган олмахоннинг расмини кўрсатган, сўнг уни
чизиш тавсия қилган. Сурат олиб қўйилгандан кейин
болаларда олмахоннинг мўйлови, кўзи, мўйпасининг
ранги тўғрисида қатор саволлар пайдо бўлган. Келти-
рилган мисолдан кўриниб турибдики, кичик мактаб
ёшидаги болаларда предметларни яхлит, аниқ идрок
қилиш имконияти жуда чегаралангандир.

Мазкур ёшдаги ўқувчининг идроки ўзининг хатти-
ҳаракати, ўйин ва меҳнат фаолияти билан бевосита
боғлиқдир. Қандайдир нарсани идрок этиш ўша нарса
билан машғул бўлишни англатиб келади. Ўқувчи ўзи-
нинг эҳтиёжи, майли, қизиқиши, интилиши ва турмуш
фаолиятига мос, шунингдек, ўқитувчи тавсия этган
нарсаларни идрок қилади, холос.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг яна
бир хусусияти хилма-хил, ёрқин бўёқлар, яққол тасвир
ва ҳис-туйғуга бойлигидир. Шунинг учун улар аввало
ёрқин ҳис-туйғу уйғотадиган нарса ва ҳодисаларни идрок
қиладилар. Ана шу сабабли рамзий ва шартли
белгилар, чизмалар, геометрик шаклга кўра, жонли
«жозибатор» тасвирлар ёрқин ҳис-туйғу тарзида акс
этади. Кўп физиолог ва психологларнинг фикрича, ёр-
қин, рангли тасвирларни идрок қилиш рамзий ва шарт-
ли чизмаларни идрок қилишни вақтинча тўхтатиб
қўяди ёки уларнинг моҳиятини чалкаштириб юборади.
Шунинг учун бошланғич синф дарсликларининг жуда
кўп суратлар билан безатилиши ҳам маъқул эмас.
Чунки бунда ўқиш суръати секинлашади, хатолар кў-
паяди, суратларнинг кўплиги болаларни матндан чал-
ғитади. Болада муайян ўқиш малакалари ҳосил бўл-
гандан кейин китоб варақларини суратлар билан бе-
заш эса унинг иутқи ўсишига, мавзу ва фанга қизиқиш
ортишига ёрдам беради.

Таълим жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчи-
нинг идроки мақсадга мувофиқ бошқариладиган пер-
цептив фаолият даражасига кўтарилади. Бола ўқигун

нинг раҳбарлигида шахсий гидроки ташкил этиш, у биланга вазифа қўйиш, гидроки маҳсулини назорат қилиш ва ҳаказоларни ўргана боради. Ўқувчи таълимининг дастлабки босқичида оқилона гидроки этиш учун, кейинчалик эса ўша нарсани тўғри гидроки этиш учун ҳаракат қилади. Бунда гидроки этиш асосий мақсад бўлса, ҳаракат қилиш гидрокининг шартли вазифасини баъоради.

Таълим жараёнида гидроки мақсадга мувофиқ перцептив фаолиятга айланиб ва тобора мураккаблашиб боради, натижада ўқувчида кузатиш, назорат қилиш, фарқлаш имконияти ошади. Шу сабабли биринчи синфда сўз бирор нарсани аташ билан чегараланган бўлса, кейинчалик у ўрганилаётган объектнинг умумий маъносини аниқлата бошлайди.

Гидрокининг такомиллашуви ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида амалга ошади: у ўқувчиларга перцептив фаолиятни омилкорлик билан ташкил этишни, объектларнинг муҳим ва номуҳим белгиларини ажратишни, диққатни тўплаш ва тақсимлашни, материалларни режаллаш ва тартибли таҳлил қилишни ўргатади. Бунинг учун болаларни сайрга олиб чиқади, кўрсатмали қуроллардан фойдаланади, жисмоний ва ақлий меҳнат жараёнларини таққослаш, кузатиш малакаларини шакллантиради. Гидрокини ривожлантирадиган муҳим воситаларнинг бири ўқувчиларда нарсалар ва ҳодисаларнинг ўқилиш ва фарқли аломатларини ажратиш ўқувини таркиб топтиришдир.

Бошланғич синф ўқувчиларининг перцептив фаолиятида фазо, вақт ва ҳаракатни гидроки қилишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Болаларда ҳаёт тажрибасининг етишмаслиги, билим савиясининг қаншоқлиги, тасаввур образларининг заифлиги туфайли гидрокининг мазкур шакллари жуда чекланган бўлади. Улар кундалик турмушда қўлланиладиган оддий фазовий тушунчалар билан чекланиш сабабли илмий фазовий атамаларни, масалан, тоғларнинг баландлиги, фазо билан ер ўртасидаги масофа, денгиз ва кўللарнинг ҳажми ва бошқаларни гидроки этишда қийналадилар. Катта фазовий тушунчаларни аниқлашлари сабабли уларда «Юлдузларнинг оралиғи неча километр?», «Осмонга шарда учиб борса бўладими, самолётда-чи?» каби саволлар туғилади. Болаларнинг вақтни гидроки қилиши ҳам-тор муносадаги тушунчалардан иборат бўлади ва улар

«аср», «эраминдан аввалги давр» каби атамаларни ин-
миллигини тушунайдилар,

Ҳаракат деганда бола кўпинча жисмоний, механик
ҳаракатни назарда тутди, лекин унинг биологик, иж-
тимоий, кимёвий ҳаракатларни билиши тўғрисида гап
ҳам бўлиши мумкин эмас. Бола, ҳатто самолёт, қуш,
ракета ва ўқнинг тезлигини ҳам нотўғри идрок қилади.
Маҳалан, у табиатшунослик дарсида қирилиб битган
баҳайбат калтакесаклар ҳақидаги маълумотни эшитган
бўлса, уйга келиб бувисидан уни кўрган ёки кўрмаган-
лигини сўрайди.

Таълим жараёнида ва катталарнинг ёрдами билан
турмуш тажрибасининг ортиши туфайли болаларда
фазо, вақт ва ҳаракатни идрок қилиш кўлами кенгай-
ди, улар вужудга келган саволларга жавоб топа бора-
дилар. Бундан ташқари, уларнинг назарий билимлари
амалий фаолиятда синаб кўриш орқали ҳам бойиб бо-
ради.

Бошланғич синф ўқувчиларида диққатни иродавий
зўр бериш билан бошқариш ва фавқулудда вазиятга
мослаш имконияти яхши бўлмайди. Бунинг асосий са-
баби уларда ихтиёрий диққатнинг кучсизлиги ва беқа-
рорлигидир. Шу билан бирга кичик мактаб ёшидаги
болаларнинг ихтиёрий онгли диққати ўқиш мотивлари
билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Одатда
уларнинг ўқиш мотивлари узоқни кўзлаган ва мақсад
билан боғлиқ мотивларга ажратилади. Юқори синф
ўқувчиларининг билим олиш мотивлари узоқни кўзла-
ган мотивга кирса, бошланғич синф ўқувчиларининг
мотивлари воқеликка ва реалликка боғлиқ мотивлар-
дир.

Тажрибадан маълумки, болаларда ихтиёрсиз диқ-
қат дурустгина ривожланган бўлади. Чунки таълим
жараёнида ихтиёрсиз диққатнинг ўсиши учун муҳим
шарт-шароитлар мавжуддир. Бошланғич синф ўқув
материалларининг яққоллиги, ёрқинлиги, жозибадор-
лиги ўқувчида беихтиёр ҳис-туйғулар уйғотади, ирод-
вий зўриқишсиз, осонгина фан асосларини эгаллаш
имконини яратади. Ўқув материалларининг турли-ту-
манлиги ихтиёрсиз диққатнинг тўпланиши, марказла-
шуви ва барқарорлигига ижобий таъсир этади. Кичик
мактаб ёшидаги болаларни ўқитишда кўрсатмалиллик-
дан кенг фойдаланилади. Бу тадбир биринчидан бола-
лар фаоллигини оширса, иккинчидан материални маъ-
навий жиҳатдан ўзлаштиришга, уни таҳлил этиш мав-

умумлаштириш ва умумлаштиришга тўсқинлик қилади. Уларда кўрсатмалиликка асосланган динамик стереотип пайдо бўлиши ҳам мумкин. Сунъий тўсиқлар, ҳалал берувчи аломатлардан қутулиш учун яққол ва мавҳум материаллардан аралаш ҳолда фойдаланиш яхши натижа беради. Боланинг кўрсатмалиликка берилиб кетиши уни асосий мақсаддан узоқлаштиради, бола ташқи белгиларга эътибор беришга одатланиб, ички муҳим белгилардан четлаша боради.

Маълумки, ихтиёрсиз диққат таълим жараёнида ўқувчиларнинг қизиқиши билан бевосита боғланиб кетса, табиийки, улар фақат мароқли, қувончли ахборот ва матилар билан танишишга интиладиган бўлиб қоладилар. Натижада ўта нозик, яъни ташқи қўзғатувчилар таъсирига берилувчи диққат уларнинг психикасида мустаҳкамланади. Одатланиш мураккаб ўқув материалларини эгаллашда қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун К. Д. Ушинский, болани фақат ўзини қизиқтирган нарса билан эмас, балки уни қизиқтирмаган нарса билан ҳам шуғулланишга ўргатинг, бола ўз бурчинини бажаришдан қаноатланиш учун ишлайдиган бўлсин, деб уқтирган эди.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари диққатининг ўзинга хос хусусиятларидан бири унинг етарлича барқарор эмаслигидир. Шунинг учун улар диққатларини муайян нарсаларга қарата олмайдилар ва объектда узоқроқ тута олмайдилар. Бунда тормозланиш билан қўзғалиш ўзаро номувофиқ ҳаракат қилади. Ўқиш машғулотларида тутилиш, тўхтаб қолиш, қироат суръатининг камайиши, товушнинг тебраниши ва пасайиши, баъзида ҳарф, ибора, гаплар тушиб қолиш ҳоллари мана шу физиологик механизм таъсирида пайдо бўлади.

Қатор тадқиқотлар биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари дарсида фақат 30—35 дақиқа диққат билан ўтириши, ўз диққатини муайян объектга тўплаши ва унда ушлаб туриши мумкинчилигини кўрсатади. Шунинг учун машғулотларда қисқа танаффуслар ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир. Профессор Н. Ф. Добринин: «3—4-синф ўқувчилари ўз диққатларини бутун бир дарс давомида сақлаб тура оладилар. Лекин улар учун ҳам қисқа танаффуслар фойдалидир. Шунингдек, вақт-вақти билан машғулотнинг турини алмаштириб, суръатини ўзгартириб туриш, амалий ва назарий маълумотларини қўшиб олиб бориш лозим»,— дейди.

Ўқувчилар диққатининг хусусияти кўпроқ машғулот-нинг суръатига боғлиқдир. Масалан машғулот суръатининг ўта тезлиги ёки ҳаддан ташқари сустлиги диққатининг барқарорлиги ва тўпланишига салбий таъсир этади. Ўқув машғулотларининг ўртача суръатда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Таълим жараёни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ихтиёрий, барқарор, мустаҳкам, кучли, тўпланувчан, тақсимланувчан, фаол, онгли диққатини ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратади. Билим олиш учун мустақил ақлий меҳнат қилиш, мисол ва масалалар ечиш, машқларни ажариш, такрорлаш, иродавий зўр беришда ихтиёрий, онгли диққат таркиб топади. Шунингдек, унинг энг зарур хусусиятлари такомиллашади, бу эса онгли бошқариш имкониятини беради. Болаларнинг диққати ўқиш фаолиятига доир мақсадга мувофиқ, ижтимоий мотивлар, ҳамда уларда пайдо бўлаётган янги хислатлар (масъулиятлилик, жавобгарлик, уялиш ҳислари) билан бир пайтда ривожланади. Бу ёшдаги болада ихтиёрий диққатни жамлаш, ташкил қилиш, зарур бўлса, уни тақсимлаш ташқи қўзғатувчиларнинг қаршилигини енгиб онгли равишда бошқариш ўқуви шакллана бошлайди.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хотирасининг энг муҳим хусусиятларидан бири — сўз мантиқ хотираси ва маъносига тушуниб эслаб қолиш салмоғининг орттишидир. Ўқувчи ўз хотирасини онгли бошқариш, эслаб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш жараёнларини фаолиятнинг мақсадига мувофиқлаштириш имкониятига эга бўлади.

Юқорида айтилганидек, биринчи сигнал системаси иккинчи сигнал системасидан бирмунча уступлиги туфайли ўқувчиларда мантиқий хотирадан кўра кўрсатмалли-ҳаракатли хотира муҳимроқ роль ўйнайди. Шунинг учун улар назарий қонун ва қоидалардан, маъхум тушунчалардан кўра яққол маълумотлар, ахборотлар, воқеа ва ҳодисаларни, образлар ва нарсаларни тезроқ ҳамда мустаҳкамроқ эслаб қоладилар ва узоқ муддат эсда сақлайдилар. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари таълимий материалларнинг ички боғланишларига аҳамият бермай, маъносига тушунмай қуруқ эслаб қоладилар. Ўрганилаётган материалларни мантиқий таҳлил қилмай, ёдаки ўзлаштирадилар. Бунинг сабаблари: 1) уларнинг механик хотираси бошқа хотира турларига қараганда дурустроқ ривожлангани

аққоламотларин билан, ўзгаришсиз эслаб қолиш имко-
нини яратди. 2) ўқувчилар ўқитувчи қўйган вазифани
эслаб қилишди, натижада унинг «тўғри тушунтириб
бера» деган талабини сўзма-сўз такрорлаш деб билади-
лар. 3) уларнинг путқ бойлиги етишмаслиги (илмий
адамлар ва тил қонуниятларини билмаслиги) мате-
риални ижодий тўлдириш, унга қўшимча қилиш имко-
нини бўқлиги уни сўзма-сўз қайтаришни осонлашти-
рди. 4) ўқувчилар матнни тўғри усуллар ёрдамида
эслаб қолишни билмайдилар. А. А. Смирнов эслаб қо-
лишнинг тўғри усули сифатида матндаги маънодош
сўзларни гуруҳларга ажратиш, таянч нуқтани топиш,
сўзлаб бериш учун режа тузиш ва ўтилган мавзуларни
барон этган ҳолда янги мавзунинг такрорлашни тавсия
қилади.

Таълим жараёнида ўқув материалларининг маъно-
сини, моҳиятини, турли мулоҳазаларни, далилларни,
илмий асосларни эслаб қолиш ва эсга тушириш орқа-
си ўқувчиларда мантикий хотира такомиллашади.
Уларни А. А. Смирнов тавсия қилган усул ва восита-
лар билан қуроллантириш ўқитувчининг вазифаси ҳи-
سوبланади. Ақлий меҳнатда мустақилликни вужудга
келтирмай билишга интильш қобилиятини ўстириш
мумкин эмас. Шунинг учун болаларга изоҳли ўқиш,
мисолларнинг шартини шарҳлаш, муаммоли вазиятни
яратиш ва ҳал қилишни ўргатиш муҳим аҳамиятга
эга.

Ихтиёрий эслаб қолиш ва ихтиёрий эсга тушириш-
нинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан ўқувчилар ақлий
фаолиятининг даражасига боғлиқ. Ақлий фаолият да-
ражаси уларнинг эслаб қолишни ташкил қилиш ва
бошқариш усулларини эгаллашига узвий алоқадордир.
Мнемик (хотира) усулларга таъриф ёки қондан сўз-
ма-сўз эслаб қолиш, ўз сўзи билан айтиб берса бўлади-
ган материалнинг моҳиятини эслаб қолиш, бирламчи ва
иккиламчи қисмларга ажратиш, рақамларни бир жойга
тушлаш, энг зарур тушунчаларга алоҳида эътибор бе-
риш киради. Эслаб қолиш, эсга сақлаш, эсга туши-
ришнинг самарадорлиги мақсадни англаш ва унга
интильш негизда вужудга келади. Хотиранинг сама-
радорлиги ўқиш мотивларига бевосита боғлиқдир.
Т. Н. Баларич ўз тажрибасида бир гуруҳ ўқувчиларга
ўқув матнини бундан кейин сира керак бўлмаслигини,
иккинчи гуруҳга ундан тез кулда фойдаланилишини
айтиб ўзлаштиришни тавсия қилган. Олинган натижа-

ларга кўра биринчи гуруҳда фаолиятда қўллаш установакиси юқори самара берган, матн тез эслаб қолинган ва узоқ вақт эсда сақланган. Л. В. Занковнинг тадқиқотида ҳам эслаб қолишга интилишнинг роли ўрганилган, узоқ вақт эслаб қолишга интилиш ҳам яхши самара бериши исботланган. Шунга асосланиб психология фанига «узоқ вақт эслаб қолиш», «ҳамма вақт эсда сақлаш» иборалари киритилган.

Умуман катталарнинг, хусусан ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларда материалларни эслаб қолиш учун муайян интилишни, таркиб топтириш, уларга эслаб қолишнинг усулларини, фикр юритиш операцияларини (таққослаш, таҳлил қилишни) ўргатишдан иборатдир.

Хотиранинг маҳсулдорлигини ошириш учун таълим жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш, материални такрорлашда текшириш, эсга тушириш, машқ қилишдан унумли фойдаланиш зарур. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга эслаб қолиш ва эслаш усуллари ўргатилмаса, улар материални бевосита такрорлашда, узоқ вақт тўхталиб қоладилар. Шунинг учун ҳам эслаш қийин меҳнат (К. Д. Ушинский) ҳисобланади. Лекин ўқувчилар материални эслашни хуш кўрмайдилар ва уни осонгина тиклаш йўдини тушунмайдилар. Материални эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва эслаш усулларини ўргатиш мантиқий хотира ўсишининг гаровидир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг хаёли ўз ўқув фаолиятининг таъсири, талаби, имконият ва шарт-шароитлари орқали таркиб топади. Боланинг хаёли тева-рак-атроф таассуротлари, дунё ажойиботлари, кўрсатмалилик, тасвирий санъат асарларини етарли даражада акс эттириш билан вужудга келади. Образлар, суратлар, чизмалар, шартли белгилар, номаълум нарсаларнинг аломатлари, табиат манзаралари, фазовий тасаввурлар жамланиб ўқувчиларнинг хаёли пайдо бўлади. Таниш образ яратиш билан узвий боғлиқ бўлган тикловчи хаёл боланинг руҳий дунёсида алоҳида аҳамият касб этади. Таълим жараёнида болаларнинг ёрқин, аниқ, тиниқ, яққол тасаввур образлари хаёл ёрламида муайян воқеликка айланади. Ўрганилаётган фан материаллари эшитилган ва ўқилган бадний асарлардаги образлар тартибга солинади, яхлит бир бутунликдан иборат умумлашган образлар тизими яратилади. Ўқини

давомийда турмуш тажрибасида тўпланган таассуротларни қайта тиклаш, янги белгилар билан бойитиш, уларни ўзаро бирлашган ҳолатга келтириш, янги образлар, ижодий изланишнинг энг муҳим омили — ижодий ҳаёлни такомиллаштиради. Ижодий ҳаёлнинг энг муҳим хусусиятларидан бири яратилган тасвирларнинг иққолиги, мантиқий қонунларга ўзвий боғлиқлиги, табири табиий, ажойиб-ғаройиб истаклардан ўзоқлигидир. Шунинг учун ўқувчи ҳаёлида турмушга, воқеликка анд келмайдиган тасвирлар, тинсоллар кўлами тобора кенгаяди. Бу эса ўқувчида ҳодисаларни танқидий баҳолаш кўникмаси пайдо бўлганини билдиради. Натижада унинг ҳаёли таассурот қуршовидан бўшайди, яратилган образларни табиат ва жамиятнинг объектив қонунларига суянган ҳолда баҳолаш кўникмаси янада такомиллашади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ҳаёлининг хусусиятларидан яна бири ҳаётий воқелик билан фантазиянинг ўзаро аралшиб кетишидир. Маълумки, ўқувчи иққол воқелик ёки ҳодисани ўзи яратган кўшимча образлар, тафсилотлар билан бойитиб бошқаларнинг диққат-эътиборига узатади. Бу унинг ёлғончилиги эмас, балки ҳаёлининг хусусиятидир. Айрим болалар ҳақиқат билан фантазиянинг аралаш ҳолатига чиндан ҳам ишонадилар, бунда соддадиллик билан ишонувчанлик ўзвий боғланиб кетган бўлади. Баъзи ҳолларда мазкур ёшдаги ўқувчи бошқаларнинг диққатини ўз ахборотига қўшиш мақсадида ҳам фантазиядан унумли фойдаланади. Бундай ҳолат биринчидан, бола ўзининг синфдаги ўртоқлари орасида ёки оилала аллақандай камситилганда, иккинчидан, ўз тенгқурлари ёки катталар кўз ўнгиде ўзини улдабурон қилиб кўрсатиш истаги туғилганда, учинчидан, ҳақиқий ижодий образлар яратиш жараёнида намоён бўлиши мумкин. Бироқ ўқувчилар ҳаёлнарастликка, фантазияга берилишининг олдини олишга педагоглар, умуман катталар доимо аҳамият беришлари керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг хусусиятларини ўрганган олимлар боланинг тафаккурини қуйидаги уч йўналишда тадқиқ қилганлар: тафаккурнинг ёш даврига хос хусусияти, унинг ривожланиши, тушунчаларни шакллантириш омиллари.

Болалар нарсаларнинг ўзгармайдиган баъзи белгиларни доимийлигини пайқай олмаслиги улардаги тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Бунинг

Ж. Пнаже ўз тажрибасида кўрган. Унда 7—8 ёшли болалар хамирдан бир хил зувала қилинса, сўнгра уларнинг биридан кулча ясалса, хамирнинг миқдори бир хил бўлмай қолади, деган хулоса чиқарганлар. Маълумки, таълимнинг дастлабки босқинида боланинг умумлаштириши жуда содда бўлади ва фақат ўхшашлик белгисига асосланади. Кейинчалик эса бола нарса ва ҳодисаларнинг ташқи сифат ва хусусияти белгиларини гуруҳларга ажратиш ва таснифлашга, нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари, қонуниятлари, мураккаб ички боғланиши ва муносабатларининг муҳим белгилари бўйича умумлаштиришга ўтади.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари ўқув фаолиятларини буюмларнинг жозибадор ташқи белгиларига таяниб ташкил қиладилар: қуёш, момақалдиروқ, сигир, автомобиль, қуш ва ҳоказолар туғрисида фикр юритишда «қуёш иситади, ёритади», «момоқалдируқ гулдирайди», «сигир сут беради», «автомобиль юк ташийди», «қуш сайрайди» каби ҳукмлар чиқарадилар, шунинг учун агар ўрганилаётган материалларнинг муҳим белги ва аломатларини бевосита аниқлаш зарурати туғилса, дарров кўринадиган мисолга мурожаат қиладилар. Р. Г. Натадзенинг тажрибасида кичик мактаб ёшидаги кит билан дельфинни фарқлаш имконияти йўқлиги маълум бўлган ва улар иккаловини ҳам балиқ, деб атаганлар. Бу ҳол умумлаштириш кўзга ташланувчи ташқи белги ва аломатларга қараб амалга ошишини исботлайди.

Ўқувчилар учинчи синфга ўтганидан сўнг умумлаштиришда моддий дунёдаги воқеликнинг энг муҳим муносабат ва боғланишларини акс эттирувчи ички белгиларга таянадилар. Жумладан, сув, ҳаво, металл ва бошқа нарсаларнинг иссиқдан кенгайишини умумий муҳим аломатига асосланиб умумлаштира оладилар. Бундан ташқари, ўсимликлар дунёси, уларнинг ривожланиши, кўпайиши, чангланиши каби белгиларга таяниб «жонли табиат» иборасини айтадилар. Болаларнинг мулоҳазаларидан: «пахта далада ўсади, уни пахтакорлар етиштирадилар, заводда тозаланади, сўнг фабрикада тўқилади, кийим-кечак тайёрланади» (2-синф ўқувчиси). «Бодом дарахти иссиқ иқлимли ўлкаларда ўсади», (1-синф ўқувчиси), «Тулки — ёввойи йиртқич ҳайвон, у ўрмонда яшайди. Жониворларни тутиб еб тирикчилик қилади. Мўйинаси қимматбаҳо. Шунинг учун он-

чилар уни овлайдилар. Унинг мўйнасидан пальто ёқалари, телпак, пўстин тикилади» (3-синф ўқувчиси).

Болаларнинг мулоҳазаларидан кўриниб турибдики, уларда муҳим белгилар миқдори етарли даражада эмас. Улар ўсимликларни таърифлаганларида фақат дарaxтларнинг қайси турга мансублиги, қаерларда ўсиши, инсон ва ҳайвонлар учун қанчалик фойдалилигини таъкидлайдилар. Ҳайвонлар тўғрисида мулоҳаза юритганларида ҳам бирмунча камчиликларга йўл қўядилар. Масалан, бирламчи хусусиятлар ва хоссаларга эътибор бермайдилар.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар таълим жараёнида аниқгина илмий тушунчаларни ўзлаштирсалар-да, олдинги дарсларда ўзлаштирилган турли аломатлар, белгилар, хусусиятларни қориштириб, чалкаштириб ҳам юборадилар. Чунки уларда тушунчалар таркибига кирадиган нарса ва ҳодисалар билан уларнинг белгилари ўртасида узвий боғланиш таркиб топмаган бўлади. Кўп тушунчаларни, чунончи, баланд-паст, узоқ-қисқин, кам-кўп ва ҳоказоларни аввал воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги фазовий муносабатларни бевосита идрок қилиш асосида ўзлаштирадилар. Кейинроқ бевосита умумлаштириш жараёни сон тушунчасида ифодаланган билимнинг миқдорий муносабатига асослана бошлайди. Шу сабабдан уларга фазовий муносабатлар ҳақидаги тушунчаларни ўзлаштириш жуда қийиндир. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари узунлик ўлчови бирликларини ўзлаштиришда ҳам қийналадилар, чунки улар узунлик ўлчовининг асосий белгиси — унинг узунлигини ақратганини билмайдилар. Кўп ҳолларда болалар «метр», «километр» тушунчаларини бўғимнинг шайли билан тасаввур этишга ҳаракат қиладилар. Учинчи синфда ўтганларидан кейин мураккаб фазовий муносабатларни бағаллашга кучлари етади. Чунки таълим жараёнида уларнинг фазо тўғрисидаги тасаввурлари, тушунчалари кўп сайини план, масштаб, ер шари ва қатор шартли белгилар ҳақидаги билимлар билан бойиб боради.

Кичик мактаб синидаги ўқувчи «вақт» тушунчаси билан танишсади, лекин у кундалик ҳаёт тажрибаси доирасидан чиқмайди. Учинчи синф ўқувчиларида — тарихий маълумотлар, хабарлар, ахборотларни ўқиш ва эшитиш туфайли «соат», «йил», «аср», «ўн минг йиллар бурун», «эрамыздан олдинги учинчи аср», «ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши» каби тушунчалар шакллана бош-

лайди. Лекин уларда ҳам катта вақт ўлчови миқдорини кичик вақт миқдорига, ўтган замонни ҳозирги замонга алмаштириб юбориш ҳоллари тез-тез учраб туради. Шунинг учун икки хил тарихий воқеа тўғрисида фикр юритишда санадаги тафовутни «сал ундан кейин ёки сал илгарироқ» дея изоҳлайдилар, холос.

Ўқувчиларнинг билим доираси кенгайгани сайин улар қатъий ҳукмлардан тахминий ҳукмларга кўча бошлайдилар, яъни нарса ва ҳодисаларнинг турли хусусиятларга эгаллигини, воқелик атиги бир ҳаракатдан, бир сабабдан эмас, балки кўп сабаблардан пайдо бўлишлигини англаш босқичига кўтариладилар. Тахминий ҳукмлар иккинчи синфдан бошлаб намоён бўлади. Ўқувчилар «Нега бугун фалончи дарсда кўринмайди, балки қасал бўлиб қолгандир, ухлаб қолгандир, дарс тайёрлай олмай, уялганидан келмагандир» деб гумонсираб, тахминий мулоҳазалар юрита бошлайдилар, натижада тахминий ҳукм чиқара бошлайдилар. Учинчи синфдан бошлаб турли вазиятларни, ҳолатларни аниқ далиллар билан исботлаб беришга ўтадилар. Бунинг сабаби болаларнинг билими кундан-кунга оша бориши, маълум тизим ҳосил қилишидир. Улар бу пайтда ўз ҳукмининг чин ёки чин эмаслигини англаб етадилар, бевосита муҳокама қилиш, дадил келтириш, исботлашнинг шартларига асосланиб фикр юритиш жараёнига ўта бошлайдилар. Болалар нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлашда муаммо, масала ва саволлар қўйишдан ташқари, уларни ҳал қилишга, счишга ҳам одатланадилар. Бироқ уларнинг ҳукми моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг ички қонуниятларини, объектив боғланишлари ва муносабатларини тўлиқ ифода қила олмайди.

Учинчи синфдан бошлаб ўқувчиларда тушунча ва ҳукмлар ривожланиши билан бирга турли нарса ва ҳодисалар ҳақида юритилган муҳокамалар асосида хулоса чиқариш ҳам ўзгариб боради.

Бошлангич синф ўқувчиларида индуктив ва дедуктив хулоса чиқариш алоҳида аҳамият касб этади. Хулоса чиқариш аввал бевосита идрок қилинаётган нисбатлар асосида вужудга келади. У бевосита кузатиш, идрок қилиш жараёнида нарса ва ҳодисаларнинг муносабатини, боғланишини акс эттирадиган хулоса чиқариш бўлиб, боланинг тафаккурида асосий ўрни эгаллайди. Чунки бунида яққол—образли тафаккурга таяниб хулоса чиқарилади. Кейинчалик мавҳум шарт-шароит-

лардан вужудга келадиган хулоса чиқариш тури пайдо бўлади ва у кўрсатмалilik, схемалар, чизмалар, таниш мисол ва масалалар, ҳодисаларга асосланишда кўрилади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун сабаб-натига муносабатларини ифодаловчи нарсa ва ҳодисаларни таърифлаш жуда мураккабдир. М. Н. Шардаковнинг таърибасида учинчи синф ўқувчилари жисмларнинг кенгайиши иситишга боғлиқлигини англаб етмаганлар ва барча жисмлар иссиқдан кенгайди, деб хулоса чиқари олмаганлар. Лекин алоҳида олинган жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ҳодисасини тушунтириб айтганлар, демак, жисмлардаги умумийликни, ўхшашлик белгиларини топа олмаганлар. Умумий хулосани эса экспериментатор ёрдамида чиқарганлар.

Таълим жараёнида тафаккурнинг аналитик-синтетик фаолияти муҳим роль ўйнайди. Ўқувчи таҳлил қилиш жараёнида яхлит муносабатни ёки нарсани бўлакларга ажратиб, уларнинг узвий боғланишини аниқлайди, синтезда эса бунинг аксини бажаради, яъни бўлакларнинг яхлит буюмга боғланишини аниқлайди.

Ўқувчилар таҳлил ва синтезни, таққослашни машқ қилиш орқали нарсa ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини тасодифий белгиларидан ажратишни ўрганадилар ва шу тариқа ўзларининг мавҳумлаштириш фаолиятларини такомиллаштирадилар.

Болаларнинг билимлар тизимини ўзлаштиришда тушунчаларни, қонуниятларни номуҳим белгисига биноти ўринишлари тез-тез учраб туради ва бу ҳол ўқув материалларини ўзлаштиришни қийинлаштиради. Шунинг учун ўқувчиларга тушунчани тўғри умумлаштириш усулларини ўргатиш лозим.

Бошлангич синф ўқувчиларининг умумлаштириш фаолиятини ривожлантириш мақсадида амалга оширилган тадқиқотлардан маълумки, йил охирига бориб, болаларнинг ўзлари мустақил равишда нарсаларни муҳим белгиларига асосан умумлаштириш имкониятига эга бўладилар. Уларда маҳаллий тушунчалар, атамалар, тушунчалар миқдори кескин камаёди.

Бошлангич синфлардаги таълим жараёнида баъзан ҳиссий-яққол ёки эмпирик умумлаштириш усули қўлланилади ва бу иш албатта, топшириқнинг талабига биноти амалга оширилади. Нарса ва ҳодисаларни гуруҳларга ажратиш ва таснифлаш лозим бўлиб қолса,

кўпинча, шу усуллардан ҳам фойдаланиш тавсия қилинди.

Билан этилганлардан бошланғич синф ўқувчилари таълим жараёнида турли умумлаштириш ва мавҳумлаштириш усулларида фойдаланиши маълум бўлади. Уларнинг мавҳумлаштириш ва умумлаштириш фаолияти тўртинчи синфгача аста-секин мураккаблашиб миқдори ва сифати жиҳатдан ўзгариб боради.

Шундай қилиб, махсус ташкил этилган мавҳумлаштириш ва умумлаштириш усуллари ўргатиш болалар тафаккурининг ривожланишини янги босқичга кўтарди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури мантиқий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таққослаш, таҳлил қилишнинг турли усуллари қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалардан ва ўсмирлар тафаккуридан кескин фарқ қилади. Болалар тафаккурида яққол об-разларга суяниб мулоҳаза юритиш, яъни яққол тафаккур мавҳум тафаккурдан маълум даражада устун туради ва уларнинг тафаккури ёш хусусиятига мутлақо мослигини кўрсатади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларини, мустақил фикрлашни ўргатиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий тушунчаларнинг шаклланиши

Еш авлодини ҳар томонлама етук, ахлоқли, одобли кишилар сифатида камол топтириш муҳим вазифадир. Маълумки ўқувчилар шахсини шакллантириш ишларини намунали йўлга қўйиш учун аввало уларнинг характер хислатларини қанчалик таркиб топганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир ўқувчи ахлоқий тушунчаларни қандай ўзлаштирганини аниқламай улар билан яккама-якка муносабатга киришиш мумкин эмас.

Бошланғич синф ўқувчилари ишонувчан, ташқи таъсиротларга берилувчан бўладилар. Буюк алломаларимиз таъкидлаганидек, кишининг феъл-атвори ҳаммадан кўра кўпроқ ҳаётининг дастлабки йилларида таркиб топади ва унда шу даврда пайдо бўлган сифатлар мустаҳкам ўрнашиб кишининг иккинчи табиатига айланади. Инсоннинг иккинчи табиатида ижобий ҳиссиётларни, фазилатларини таркиб топтириш, юксак ахлоқ пор-

маларини шакллантириш учун бутун масъулият бошлангич синф ўқитувчисининг зиммасига тушади. Бола-нинг мазкур ёш даврида ўқитувчининг ҳар бир гани, ҳар бир хатти-ҳаракати, таъсир кўрсатиш услуби унинг учун ҳақиқат мезони вазифасини бажаради. Чунки ўқувчилар ўқитувчиларига қаттиқ ишонадилар, унинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ соладилар, педагогик на-локатидан жиддий таъсирланадилар, талабларига ҳа-минча амал қиладилар, у берган топшириқларни бека-ми-куст бажаришга интиладилар. Ана шу даврда ўқитувчи учун: а) ўқувчиларнинг маънавиятига таъ-сир кўрсатиш, ижобий ҳис-туйғулари ва эзгу ниятла-рини қўллаб-қувватлаш; б) уларни атрофдаги киши-ларга ёрдам беришга ундаш, тўғри мулоҳаза юритишга ўргатиш, номатқул қилиқлардан тийиш, табиат манза-реларини кузатишга ва мусиқа тинглашга одатлантириш; в) уларга нималар билан шуғулланиш кераклигини, бурч ҳиссини тушунтириш; г) улар билан ўқилган ки-тобларни, кўрилган томошаларни муҳокама қилиш имконияти туғилади.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли суҳбат-лар ўтказиши, уларни гаройиботлар оламига олиб ки-риши, феодаллик сари етаклаш алоҳида аҳамият касб этади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантиришда кўзланган мақсадга эришиш учун уларнинг ёши ва психологик хусусиятлари-ни ҳисобга олиш шарт.

Маълумки, ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари ҳар хил бўлиб, бир ўқувчида муноффақият билан қўл-ланган тарбиявий таъсир воситаси бошқа бирига қўл-ланганда ютулган натижани бермаслиги мумкин. Тарбиявий таъсирлар ўқувчиларга яккама-якка ёнда-ниб амалга оширилади, яхшироқ самарага эришилиши, шубҳасиздир.

Мана шундай ёндашишда ўқувчи шахсининг хусу-сиятларига ва унинг муайян даврдаги психологик ҳо-латига мос тарбиявий воситаларни танлаш ва янги воситаларни топишни талаб қилади. Бунда ўқитувчи-нинг ўқувчиларга ғамхўрлиги, педагогик одоби, ўз хатти-ҳаракатининг натижасини олдиндан кўра олиши муҳим роль ўйнайди.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш ўқитувчи ўқувчиларнинг хусусиятларини қанчалик ўрганганига боғлиқдир. Таълим жараёнида ҳар бир ўқувчининг

пендик дунёсига оқилона йўл тона олиш муваффақиятларининг гаровидир.

Ўқувчилардаги мужассамлашган ахлоқий тушунчалар самиясини аниқлаш мақсадида уларга сентябрь ойининг 3-ҳафтасида махсус алоҳида саволлар берилди. Тажриба учун 2 та: «яхши» ва «ёмон» ахлоқий тушунча танилаб олинди. Улар кундалик турмуш шароитида кенг қўлланадиган тушунчалар экани сабабли ўрганиш режалаштирилди. Ахлоқ худди шу сўзлардан бошланади, чунки уларнинг замирида инсоннинг мураккаб ахлоқий қиёфаси, хислати, барқарормаслиги ётади.

Тажрибада ўқувчиларга берилган саволлар уларнинг ёш хусусиятлари, билими ва турмуш тажрибаларини ҳисобга олиб тузилди.

Биринчи синф ўқувчиларига қуйндаги саволлар берилди: 1. Нима яхши-ю, нима ёмон? 2. Ўзидан катталарга савол берадиган, уларнинг айтганларини бажарадиган болалар қандай болалар? 3. «Хўп» деган яхшими ёки «йўқ» деган яхшими?» ва ҳоказо.

Биринчи саволга кўпчилик ўқувчилар «Қўён яхши, бўри ёмон», «Эчки яхши, бўри ёмон» дея жавоб қайтардилар. Ю. М. нинг жавоби бошқалардан кескин фарқланди: у мантиқий изчиллик билан ўз фикрини билдирди: «Эчки яхши — у сут беради. Тулки ёмон. У одамларни алдайди». Демак, у «яхши» тушунчаси учун муҳим белги сифатида инсонга фойда келтиришни танлаган бўлса, «ёмон» тушунчаси замирида эса «алдаш» аломати ётади. Алдаш салбий хислат эканлигини англаган, унинг ёмон иллатлигини пайқай олган ва ҳайвонларга (ҳатто, одамларга) зиён келтиришини асослаган. Ўқувчининг мулоҳазасидан биринчи саволга жавоб беришнинг ўзидаёқ sinalувчилар ўртасида фарқлар бўлганлигини кўриш мумкин.

Иккинчи саволга ўқувчилар «Яхши болалар», деб умумий жавоб қайтарганлар. Мазкур саволга деярли барча болалар жавоб берган бўлсалар-да, лекин мулоҳаза юритиш қўламининг қамрови, жавобнинг фактларга бойлиги бўйича уларнинг жавобларида тафовут кўзга ташланади. Учинчи саволга айрим ўқувчиларининг: «Хўп дегани — яхши, у ёрдамланади», «Хўп деган сўз яхши», «Йўқ деган — ёмон, у алдайди, топшириқни бажармайди», деб жавоб қайтарганлар.

Ўқувчиларининг кўпчилиги мазкур саволлар бўйича мунозарада фаол қатнашдилар ва фикрларининг ра-

қонлиги, маълум даражада кенглиги билан бошқа тушунчаларидан ажралиб турдилар. Айниқса, Муҳайёнинг мулоқотида ҳар томонлама устуңлигини кўрсатди. Аммо асосинча, диалогнинг оқлағий муҳитида бунга зиддир шарт-шароитлар яратилган.

Биринчи синфдаги тажрибаларда ўқувчилар билдирган фикрлар билан улар ўзлаштирган ахлоқий тушунчалар орасида ярим тафовутлар мавжудлиги кўрилади.

Иккинчи синф ўқувчиларидан ахлоқий тушунчалар саволнинг асослиги учун уларга қуйидаги саволлар берилди: «Нима яхши, нима ёмон?», «Одобли бола деганда қандай болаларни тушунасан?», «Одоб ҳақида қандай шеърларни биласан?»

Биринчи саволга кўн ўқувчилар «Катталарга қулоқ солиш, оқсизга ердამлаш, дарсда ўз вақтида тайёрлаш яхши. Ёлгон таърифи, катталарни яддан, дарс тайёрламаслик ёмон», «Чумчуқларни отмайди, ёлгон таърифмайди, катталарни ҳурматлаш — яхши», «Дафтар ва китобларни йиртиш — ёмон» дея жавоб қайтарди. Жавоблар иккинчи синф ўқувчилари биринчи синф ўқувчиларига шубҳатон мантққли ва мазмуңли фикрлар, фикрларни баён қилиш бўйича устуңлигини кўрсатади. Уларнинг жавобларида «яхши» тушунчасининг муҳиятини кенгроқ ёритилди: қулоқ солиш, ердამлаш, дарс тайёрлаш, чумчуқларни отмаслик, ёлгон таърифмаслик яхшилиги айтилди. Болалар «Ёмон» тушунчасини қиёсий таърифлаганларида: ёлгон таъриф, яддан, дарс тайёрламаслик, китобларни йиртиш ва ҳоказоларга эътибор бердилар. Улар ўз фикрларини билдиришда бир-бирларини такрорламадилар. Лекин тушунчаларни тўғри англашларига қарамай, уларнинг муҳиятини очишда жавоблар муайян даражада фарқланди, аммо тажрибалар бир неча бор такрорланган бу фарқ камайиши яққол кўринди.

Иккинчи саволга ўқувчи Умида: «Укасининг сочидан тортмайди. Тоза полни ифлос қилмайди»,— деб Муборак эса «Одобли бола кўчага руҳсатсиз чиқмайди, ўз вақтида чой ичади, уй ишларига қарашади, дарс тайёрлайди»,— деб жавоб қайтардилар. Биринчи синф ўқувчиларининг жавобида чекланганлик борлигини кўрамиз: «социдан тортмайди ва полни ифлос қилмайди». Келтирилган иккита намуна бир-бирдан маълум даражада фарқланиб, у одоб ҳақидаги шеърлар келтирилганда шунда ортади.

Тажрибада учинчи синф ўқувчиларига қуйидаги саволлар берилди: «Нима яхши-ю, нима ёмон?», «Энг гузал нарса нима?», «Энг хунук нарса-чи?», «Одоб нима?».

Ўқувчилик ўқувчилар биринчи саволга: «Одобли бола яхши, ёмон бола ёмон», «Одобли бола катталарга салом беради. Уларни ҳурмат қилади. Ёмон бола гап қайтаради. Кексалар ёмон болаларни ёқтирмайдилар», «Нон олиб келиш яхши. Айтганларини қилиш яхши. Пол артмаслик, уй супурмаслик — ёмон» каби жавобларини қайтардилар.

Мазкур ўқувчилар «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини мураккаблашган шаклда қўллашга ҳаракат қилдилар ва одобли боланинг характер хислатини яна бойитдилар. Одобли бола салом беришини ва ҳурмат қилишини айтдилар. «Ёмон» тушунчасининг моҳиятини янада кенгайтириб: «у гап қайтаради, уни кексалар ёқтирмайди»,—дедилар. Умумий мулоҳазалардан ўқувчилар ўртасида маълум даражада тафовут бўлади, дея хулоса чиқариш мумкин.

Учинчи синф ўқувчиларининг айримларигина иккинчи ва учинчи саволларга жавоб бердилар: «Боғда ҳар хил гулларнинг очилиши чиройли, гузал. Шу гулларни сўрамасдан узиш, уларни синдириш хунук», «Ме-вали дарахтларнинг баҳорда гуллаши жуда чиройли, лекин уларни юлиш ва узиб ўйнаш хунук», «Тандирда ёпилган иссиқ нонлар чиройли», «Шу нонларни синдириб ерга ташлаш хунук» ва ҳоказо.

Юқоридаги саволлар психологик асосга эга бўлиб, улар ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларини аниқлашга қаратилгани сабабли атроф-муҳит, ижтимоий ҳаёт, шахслараро муносабат юзасидан ҳар томонлама билимни талаб қилар эди. Бунда «яхши» ва «ёмон» тушунчалари «гузал» ва «хунук» сингари ахлоқий тушунчалар билан уйғунлашиб кетган. Масадан, синалувчилар гулларнинг очилиши, дарахтларнинг гуллаши, иссиқ нонлар — чиройли; гулларни синдириш, узиб ташлаш, нонларни исроф қилиш — хунук, деган хулоса чиқардилар. Айтилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, синалувчилар тушунчаларининг моҳиятини очилишга ҳам ҳар хил ёндашадилар. Бизнингча, ўқувчилар мазкур тушунчалар юзасидан билдирган фикрлар мазмундорлигининг асосий сабаблари—ўқувчиларнинг табиатшунослик фанига қизиқиши, онгли ўқув мотиви, ақлий ишларининг фаоллигидир.

Учинчи сифф ўқувчиларининг одоб тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалари мазмуни, шакли ва тузилиши билан I ва II сифф ўқувчиларининг фикр-мулоҳазаларидан фарқланади. Бунинг сабаби уларнинг турмуш тажрибаси кўламини кенгроқлиги, ёш хусусиятлари ва ақлий имконият даражаси юқорироқлигидир. Ёш даври хусусиятига боғлиқ фарқ билан бирга нарсаларга турлича қараиш, ҳар хил етдаиши, муаммо моҳиятини очиб берини усулди буғлича ҳам фарқлар мавжуддир.

I—III сифф ўқувчилари билан ўтказилган тажрибалар уларда ахлоқий тушунчаларин таркиб топтириш учун аввало ҳар бир тушунчанинг муҳим аломатини ажратяиши, умумлаштириши, иккинчи даражали белгиларин топишини ўргатиш зарурлигини кўрсатди.

БЕШИНЧИ БОБ

ЎСМИРЛАР ПСИХИКАСИ

1. Ўсмирлар тўғрисида умумий тушунча

Ҳозирги даврда ўсмирларни тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари, имкониятлари, хатти-ҳаракат мотивларининг ифодалиниши ва вужудга келтиришнинг мураккаб механизмлари мавжуд. Шунинг алоҳида таъкиллаш керакки, ўсмирларни тарбиялашда уларнинг хусусиятларини тўла ҳисобга олган ҳолда таълимий тарбиявий тадбирларни қўллаш шахслараро муносабатда диндорликнинг вужудга келтирмайди, сифф жамияти ўрғисида илқ психологик иқлимни яратди.

Туртуналик дилларидаги суз билан ишнинг номувофиқлиги, ахлоқ тарбиясидаги қўпол хатолар ўсмирларнинг руҳий дунёсига салбий таъсир кўрсатди. Инсоннинг руҳий дунёсини тубдан қайта қуриш, тарбияни инсонларларлаштириш ҳаракати бошланган ҳозирги кунда ўсмирлар тақдир масаласи ҳам ғоят жиддий тус олди. Ўсмирлик даври тақлидчанлиги, муқим нуқтаи назарнинг шаклланимаганлиги, ҳиссиётлилиги, мардчилиги, таътидлиги билан фарқланади. Шунинг учун ташқи таъсирларга берилувчан ўсмир ўғил-қизларга алоҳида эътибор бериш зарур.

Ўсмирлар муаммосига эътиборни кучайтириш зарурлигининг асосий сабаблари: 1) фан ва техника ривожланиши натижасида маданият, санъат ва адабиёт, иж-

тимоний-иктисодий шарт-шароитларнинг ўзгараётгани; 2) оммавий ахборот қўламининг кенгайиши туфайли ўсмирлар оқиллиги даражасининг кўтарилгани; 3) ўғил ва қизларнинг дунё воқеаларидан, табиат ва жамият қонунларидан, тарихдан етарли даражада хабардорлиги; 4) уларнинг жисмоний ва ақлий камолоти жадаллашгани; 5) ўсмирлар билан ишлашда ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик ва байналмилал тарбияга алоҳида ёндашиш зарурлиги; 6) ошкоралик, ижтимоий адолат, демократия муаммоларининг ижтимоий ҳаётга чуқур кириб бораётгани; 7) ўқувчилар учун мустақил билим олиш, ижодий фикр юритиш, ўзини ўзи бошқариш, англаш, баҳолаш ва назорат қилишга кенг имконият яратилгани.

Ўсмирлик ёшида болаликдан катталиқ ҳолатига қўчиш жараёни содир бўлади. Ўсмирда психик жараёнлар кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам бурилишлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда, талаба билан ўқитувчининг мулоқотида, катталар билан ўсмирларнинг муомаласида қатъий ўзгаришлар вужудга келади. Бу ўзгаришлар жараёнида қийинчиликлар туғилади. Булар аввало таълим жараёнида рўй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирни қониқтирмай қўяди. Ўқитувчининг янги мавзунинг батафсил тушунтириши, дарслар маъруза шаклида олиб борилиши талабаларни зериктиради, уларда ўқишга лоқайдлик туғилади. Илгари ўқув материалини маъносига тушунмай ёдлаб олишга одатланган ўсмир энди зарур ўринларни мантиқий хотира ва тафаккурга суянган ҳолда ўзлаштиришга ҳаракат қилади, ўзлаштирилган билимларни талаб қилинганда ўқувчи билан ўқитувчи ўртасида англашилмовчилик пайдо бўлади, талаба унга қаршиллик кўрсата бошлайди. Одоби, дилкаш ўсмир кутилмаганда қайсар, интизомсиз, қўпол, серзарда бўлиб қолади. Катталарнинг йўл-йўриқларига, талабларига мулоҳиимлик билан жавоб қайтариб юрган ўсмир уларга танқидий муносабатда бўлади. Унинг фикрича, катталарнинг талаблари, кўрсатмалари мантиқан ихчам, далилларга асосланган, етарли объектив ва субъектив омилларга эга бўлиши керак. Ўсмирда шахсий нуқтан назарининг вужудга келиши сабабли у катталарнинг, ўқитувчининг қайғуриши, қоишига қарамай, ўзининг фикрини ўтказишга ҳаракат қилади. Унинг ўз қадр-

қиммати ҳақидаги тасаввур, нарса ва ҳодисаларга муносабатни объективликдан узоқлаша бошлайди, у айрим маълумотларни тушунтириб беришни ёқтирмайдиган бўлиб қолади. Серзардалик кундалик ҳатти-ҳаракатнинг ажралмас қисмига айланади. Ўсмир хулқидаги пундай ўзгаришлар тажрибасиз ўқитувчи ёки ота-онани қаттиқ таъинишга солади, асабийлаштиради ва уларнинг ўқувчига муносабатини ўзгартиради. Натижада келинмовчиликлар, англашилмовчиликлар келиб чиқади.

Айрим педагоглар ўсмирлик даври инқироzi тўғрисида кўпинча гапирадилар, баъзи иллатларни танқид қиладилар ва уларнинг ижтимоий-психологик илдизини топишга интиладилар. Аслида эса ўсмирларга ёндашишда методологик камчиликка йўл қўядилар. Мазкур иллатларнинг олдини олиш чора ва тадбирлари тизимини ишлаб чиқа олмайдилар. Бу масалага тўғри ёндашгани айрим илмий тадқиқотларда асослаб берилган ва ўсмирлик даври инқироzi ҳақида мулоҳаза юритишдан кўра, катталар билан ўсмирлар муомаласининг инқироzi ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади, деб хулоса чиқарилган.

Хўш, ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч нима? Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч — унинг фаолиятини вужудга келтирган ички эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлишидир. Мана шу диалектик қарама-қаршиликлар ортисига бораётган жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий имкониятлар билан барқарорлашган, стереотипга айланган ташиқ аламини асос эттиришнинг шакллари ўртасида воқеа бўлади. Вужудга келган илдишлар ва қарама-қаршиликларнинг психологик қамолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаблаштириш орқали ўсмир шахсида ички психологик фахилатларни таркиб топтириш билан аста-секин йўқотиш мумкин. Бу давр инсоннинг қамолоти юқорироқ босқичига кўтарилиши билан йўқолибди. Қамол топиш ўсмирдан умумлаштириш, ҳукм ва хулоса чиқариш, мавҳумлаштириш, объектлар ўртасидаги ички муносабатларни ўрнатиш, муҳим қонуни, қонуният, хосса, хусусият, механизм ва тушунчаларни англаш, ихтиёрий диққат, барқарор қилиш, ички мотив ва мантикий эслаб қолишни талаб қилиди. Буларнинг барчаси фанларга доир билимлар тизимини вужудга келтиради, амалий кўникмаларни

шакллантиради, ўзини ўзи назорат қилиш, баҳолаш, англаш сингари хусусиятларни таркиб топтиради.

Мактаб ва билим юртида оилада мустақил фаолиятга кенг имкониятлар бўлса, ўқувчи муайян вазифа ва топшириқларни бажара бошлайди. Натижада ўсмирнинг ижтимоий мавқеи ортиб, фаолияти такомиллашиб, психикаси ҳар томонлама ривожланиб боради.

Ҳозирги ўсмирлар ўтмишдошларига нисбатан жисмоний, ақлий ва сиёсий жиҳатдан бирмунча устунликка эга. Уларда жинсий етилиш, ижтимоийлашув жараёни, психик ўсиш олдинроқ намоён бўлмоқда. Шу сабабли бизда ўғил ва қизларни 10—11 дан 14—15 ёшигача ўсмирлик ёшида деб ҳисобланади.

Веналик психолог З. Фрейд ва унинг шогирдлари ўсмирлик даврини баҳолашда инсонга азалдан берилган қандайдир илк майл нишонаси сифатида вужудга келадиган ўз мавқеини белгилашга онгсиз интилишни энг муҳим асос деб ҳисоблайдилар. Бу интилиш гўёки худбинлик, бошқа кишиларни менсимаслик, пайдо бўлишга, атроф-муҳит билан келиша олмасликка, ҳатто низоларга олиб келар; онгсизлик эҳтиёжлари ва майллари шахснинг фаоллигини белгилар эмиш. Совет психологлари З. Фрейд назариясини мутлақо асоссизлигини таъкидлаб, ўсмирда имконият билан талабчанлик ўртасидаги келишмовчилик, ўзини кўрсатишга мойиллик ва ўз ички дунёсига қизиқишининг намоён бўлиши билан характерланишини асослаб бердилар.

Айрим психологлар биогенетик ўсишнинг биологик омилларига, яъни жинсий етилишга алоҳида аҳамият берадилар. Уларнинг фикрича, ўсмирнинг психик жиҳатдан инқирозга стақловчи, ҳаяжонга солувчи субъектив ички кечинмалари ўғил ва қизларни таъҳолик психологиясига тортар эмиш. Ўсмир учун характерли порозилик, қўполлик, қайсарлик, шафқатсизлик, тажонглик, гинахонлик, тажовузкорлик каби иллатлар жинсий етилишнинг маҳсули янги туйғулар, майллар, кечинмалар ўсмир хатти-ҳаракатида ҳукмрон бўлиб, унинг ҳуқ-атворини бошқаради деб тушунтирилмоқда. Ўсмирликнинг психологик қиёфаси, ҳолати, имконияти ягона соф биологик омилга боғлиқ эмаслиги ҳаммага аён.

Америкалик психолог Р. Кулен ўсмирлик даври ҳақидаги биогенетик назарияни қаттиқ танқид қилиб, ўсмирлик даври ижтимоий-ахлоқий категориядир, деган фикрини олға суради. Аммо потугри нуқтан назар

дан ўсмирликни биологик ва психологик категориядан ташқари, деб ҳисоблайди. Р. Куленинг фикрича, ўсмирлик даврида унга асосий ижтимоий-ахлоқий тамонил мавжуд бўлиб, улар эмансипация (катталар таъсиридан қутулиш) ва мустақилликка эришиш, ҳаёт вули ва касб ҳунар танлашга жиддий муносабатда бўлиш, зарур ижтимоий-ахлоқий нормаларни ўзлаштиришдан иборатдир. Унинг фикрича, бола юқоридаги муаммоларга эътибор бермас экан, ўсмирлик даври қанча бўлишидан қатъи назар, у болалигича қолаверадди. Р. Кулен ўз назариясида биологик омилларни ҳам, ўсмирлик давридаги ўсишнинг психологик хусусиятларини ҳам ҳисобга олмайди, аксинча, уларни баътамом инкор қилади.

Психологларнинг фикрича, ўсмирларга реал ижтимоий турмуш шарт-шароитлари ва шахс фаолиятининг мақсули деб қариш мумкин эмас, чунки ўсишнинг биологик ва психологик қонуниятларини инкор қилишга ҳаққимиз йўқ. Шунингдек, ўсмирлик даврининг муайян ҳеч ўзгармас хусусияти ва характеристикаси мавжуд эмас. Ўсмирлар ўртасидаги ўзига хос типологик фарқларни ижтимоий омилларнинг таъсири билан, таълим ва тарбия шароитларининг хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин.

Шу билан бирга, ўсмирнинг жисмоний ўсиш хусусиятлари, жинсий этилишининг иқлим ва миллий-этнографик омиллари ҳам бор.

2. Ўсмирларнинг биологик ўсиши

Ўсмирлик инсоннинг балогатга етиш даври бўлиб, ўзига хос хусусияти билан камолотнинг бошқа погоналаридан кескин фарқланади. Ўсмирли рўй берадиган биологик ўзгаришлар натижаида унинг психик дунёида туб буридан нуқтаи нуҷудга келади. Балогат даврига 11 (12)—15 ёшли қизлар ва ўғил болалар киридилар. Камолотнинг маъкур палласида жисмоний ўсиш ва жинсий этилиш амалга ошади.

Болалик бўли 11—12 ёшида 6—7 см, ҳатто 10 см гача ўсиши мумкин. Бироқ бу босқичда қизлар ўғил болаларга қараганда тезроқ ўсадилар. Ўсмир 13—14 ёшга тўлганда ҳар иккала жинс ўртасида бўйнинг ўсиши қарийб бараварлашади. Ун беш ёшга қадам қўйганда ҳа ўғил болалар қизларни ортда қолдириб

кетадилар. Шундан кейин то умрнинг охиригача ўсиш-
да ўғил болалар устушлик қиладилар.

Ўсмирлик даврида бўй билан тана номутаносиб ра-
вишда ўсади, натижада болалар ориқ, нимжоп ва узун
бўйли бўлиб кўринадилар.

Ўсмирларда юракнинг ҳажми ва тириклик сифими
ҳар йили 25 фоиз катталашиб боради. Бўйнинг жадал
ўсиши ва тана оғирлигининг ортиши билан қон ҳамда
кислородга эҳтиёж ҳам ортади, бу эҳтиёж юрак ҳаж-
мининг кенгайиши ва функционал фаолияти кўрсаткич-
ларининг бойиши эвазига таъминланади. Мазкур давр-
да тананинг умумий ҳажмидан 7—8 фоизини қон ташкил
қилади, қон босими бирмунча ошади, симоб усту-
пининг 110—115 мм даражасида бўлади. Юрак қисқа-
ришининг частотаси бир қадар секинлашади, масалан,
11 ёшда дақиқада 85—90 марта урган бўлса, 14—15
ёшларда 70 мартагача пасаяди.

Юрак кенгайиши билан бирга қон томирлари ҳам
йўғонлашади. Қон айланиши системасининг қайта қу-
рилиши, вегетатив нерв системасидаги беқарорлик қон
айланишини бузади ва ўсмирда баъзан қон босимининг
ортиши рўй беради. Қон айланишининг ўзгариши қиз-
ларда оғирроқ кечади, чунки уларда юрак вазнининг
ортиши олдинроқ бошланиб, олдинроқ якунланади.

Ўсмирлик даврида нафас олиш органлари жадал
ривожланади. Упканинг тириклик сифими қуйидагича
бўлади:

ўғил болаларда — 11 ёшда 1900—2000 мл; 15 ёшда
2600—2700 мл.

қизларда — 11 ёшда 1800—1900 мл; 15 ёшда
2500—2600 мл. Шунинг учун нафас олиш ҳар дақиқада
2 марта камаяди. Ўғил болалар қорин билан, қизлар
эса кўкрак билан нафас ола бошлайдилар. Кўкрак
қафаси, нафас олиш мускуллари тез ўса боради ва
жишсий етилишни кучайтиради.

11—12 ёшдаги ўсмирнинг ички секреция безлари
қайта қурилади. Гипофизнинг олд қисми ишлаб чиқа-
радиган гормонлар гавданинг ўсишини таъминлайди.
Гипофизнинг ўрта қисми кучайиши сабабли пигментлар
алмашишини ўзгаради, натижада соч қорайиши, юз-
ларининг оқариши намоён бўлади. Гипофиз билан бир
қаторда қалқонсимон безнинг функцияси ҳам кучаяди.
Қалқонсимон без ишлаб чиқарадиган тироксин гормони
организмда модда алмашинуви ва энергия сарфини
кескин орттиради. Марказий нерв системасида қўзға-

туғандики ўзгаради, патижада яққол ҳис-туйғулар туғила бошлайди. Қалқонсимон без фаолиятининг кучайиши кўтарилушчилик, асабийлашиш ва толиқилишни келтириб чиқаради. Бош мия қобиғида тормозланиш жараёнининг сусайиши шиддатли эмоционал кечинмаларни вужудга келтиради, хулқ-атворда парокандалик, тўғрибағишлик пайдо бўлади. Қалқонсимон без функциясининг ўзгариши ва модда алмашинувининг бузилиши сабабли ўсмирда семириш рўй беради.

Ўсмир бш даврида жинсий безлар фаолияти кучайиб, балогатга етишнинг бирламчи ва иккиламчи аломатлари ўса бошлайди: ўғил болаларда овоз ўзгаради, аўғонлашади, мўйлов ва соқол пайдо бўлади, қизларди ўса кўкрак безлари ривожланади ва ҳоказолар. Патижада бошқа жинсга қизиқиш ортади, орзу, хоҳиш, позик туйғу, соғинч, изтироб каби кечинмалар пайдо бўлади.

Ўсмирлар жинсий етилиш сирларининг 17 фоизини ота-онадан, 9 фоизини ўқитувчилардан, 4 фоизини мактаб праичдан ва қолган яширин жиҳатлари, ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни кўча-кўйдан, ўртоқлари ва дўгоналаридан эшитиб билиб оладилар. Кўтирилмаган ҳолатлар ва маълумотлар уларнинг хатти-ҳаракатини чигаллаштиради, яккалик оламига берилиш бошланади, феъл-атворда айрим иллатлар пайдо бўлади. Ҳоҳа ўсмирлар орасида ахлоқан тубанлашув ҳолатлари рўй бериши мумкин. Уларни бундай қилиқлардан, попок гуруҳ ва тўдалардан халос этиш мақсадга мувофиқдир.

Шактимоий ҳаётли ярымс одатларни келтириб чиқарувчи омиларни маибалар бор: биринчидан, кино заллари ва телевидениеда ўсмирларга тўғри келмайдиган фильмларга руҳсат қилиниши; иккинчидан, жамоат жойларида ва кўча-кўйда катталарнинг пожонз қилиқлар кўрсатишлари; учинчидан, таълимда биологик ўсмиш тўғрисида отарли билимлар берилмаслиги, тўртинчидан, праичларнинг бу соҳада кенг кўламда иш олиб бормаслиги; бешинчидан, ота-оналарда физиологик ва психологик билимлар етишмаслиги; олтинчидан, ўсмир болалар ва қизларга мўлжалланган материалларнинг камлиги ва ҳоказолар.

3. Акселерация назариялари

Ўсмирлик инсон шахсининг камол топишида алоҳида ўрин эгаллайди. У инсон камолотининг муҳим босқичи ҳисобланади. Ўсмирлик даврида ғоят катта аҳамиятга эга бўлган психологик ўзгаришлар рўй беради, боланинг муайян ижтимоий турмуш шароитида кейинги камол топиши учун зарур таълим-тарбия таъсирида барқарор, мустаҳкам из қолдирувчи ижобий ҳислатлар намоён бўлади. Тадрижий равишда изчил вужудга келаётган психик ўзгаришлар, шаклланаётган фазилатлар ва шахснинг ўсиши, аввало, мазкур ёшдаги ўғил-қизлар фаолиятларининг (етақчи ва ёрдамчи фаолият турлари: ўқиш, меҳнат ва ўйин кабилар назарда тутилади) хусусиятига безосита боғлиқдир. Ўсмирнинг бошқа ёш давларидан фарқланадиган ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар ҳис-туйғу ва иродавий сифатларда ўз ифодасини топади. Ўсмир кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли равишда ҳаётни илк бор шахс сифатида фаол илмий билишда иштирок эта бошлайди, биринчи галда фақат нарса ва ҳодисаларнинг айрим аломатларини эмас, балки уларнинг умумий ва объектив қонуниятларини англаб етиш, тушуниш имкониятига эга бўлиб боради.

Шахснинг ҳар томонлама, уйғун ривожланишига меҳнат фаолияти салмоқли таъсир кўрсатади. Ўсмирларнинг синф ва мактаб ер участкасидаги меҳнат фаолияти ўз моҳияти билан зарур ахборот ва маълумотлар бериб, мураккаблашиб, уларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб, меҳнат самарасидан, маҳсулидан лаззатланиш ҳис-туйғуларини шакллантира бошлайди.

Ўсмирлик даврида ҳам ўйин фаолияти маълум вақтгача шахснинг камолотида ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Жамoa бўлиб амалга ошириладиган ўйинлар ва уларнинг кенг қўламда ўтказилиши ўтиш даврида вужудга келадиган қийинчиликларни енгиллаштиришга хизмат қилади. Ўйин фаолияти ўсмирда юксак ахлоқий ҳис-туйғуларни вужудга келтиради, матонатлилик, жасурлик каби фазилатлар шаклланиши учун қўлай шароит яратади. Мазкур фаолият ўсмирнинг ақлий жиҳатдан ўсишига, фикр юритишига, ўз ҳис-туйғусини бошқаришига, жисмоний камол топишига туртки вази-фасини ўтайди. Ўйиннинг ҳар хили билан машғул бўлиш ўсмирни фаҳмлашга, эслаб қолишга, бирор нисни амалга оширишдан олдин уни режалаштиришга ва

индантий бир нечта объектга тақсимлашга одатлантирилган. Гибридлик, тезкорлик, фаросатлилиқ каби муҳим хусусиятлар, ҳислатлар ҳам ўйин ва спорт машғулот-ларида таркиб топади.

Ҳозир камолотга эришган сайин унинг психик дунё-сида янги фаолиятлар ва сифатлар пайдо бўла бош-лабди, психикасида кескин қайта қуриш содир бўлади. Ҳазарисилар унинг олдиға янги талаблар қўяди, бу эса ўз ҳаётида кўпроқ ҳуқуқ ва эрк берилишини, энг асосан мустақил қарорга келиш ва ўз хулқ-атворини мақбул деб ҳисоблаб амалға оширишни тақозо қилади. Ўзини тақомиллаштириш, камолотга интилиш, нисбий бирқадарлик ўсмирлик даврининг энг муҳим хусусият-лари ҳисобланади.

Ҳозирғача балоғатга эришиш ва жинсий этилиш-нинг жадаллашини тўғрисида бир бутун илмий назар-ия маъмул эмас. Шунинг учун ўсишдаги жадаллашув, эъти ақселерация бўйича ҳам муайян назария яратил-маган. Ани шу бонсдан ҳар хил илмий асосдаги, бир-биридан фарқли эътирозли қатор назариялар пайдо бўлган. Қўйида ақселерация муаммосига онд қарашлар билан танишиб чиқамиз.

Гелиоген назарияси. Ушбу назария 1936 йилда чет-ел олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти ақселерация ҳодисаси қуёш нурунинг бевосита таъсири билан вужудға келади, деган ғоядан иборат-дир. Бу ғоя тарафдорларининг фикрича, болалар кўп вақт офтобда бўлиши натижасида уларнинг ўсишида тезлашиш, яъни ақселерация рўй беради, чунки қуёш нури организмни зарур элементлар, моддалар, озиқа-лар билан татминлайди. Аммо ҳозирги даврда ақселе-рация ҳодисаси жалубий (қуёш нурлари сероб) мам-лакатларда ҳам, шимоллий кўпрофий кенгликка жой-лашган мамлакатларда ҳам бир текис рўй бермоқда. Ўзининг томондан, шаҳар муҳитидаги қизлар ва ўғил болалар қишлоқ болаларига қараганда тезроқ вояға этиши кўрилмоқда, шунинки, қишлоқ одамлари қуёш нурида кўпроқ тобланадилар. Демак, ҳозирги даврда гелиоген назарияси анддиятларға сабаб бўлмоқда. Умуман офтобда тобланишни ақселерация жараёнининг муҳим жадатларидан бири дейиш нотўғридир.

Гетерозия назарияси. Ўн тўққизинчи аср охири йигир-мадан аср бошларидан буён ижтимоий ҳаётда турмушда асосий ўзгаришлар содир бўлгани инсонлар ўртасидаги

ижтимоӣ, динӣ, миллий, ирқӣ тафовутларнинг камийишига олиб келди. Турли миллат вакилларининг аралаш никоҳга кира бошлагани бунга ёрқин мисолдир. Диний эътиқодлар, ирқӣ фарқлар, этник ва миллий хусусиятлар характер, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, расм-русум ва ҳоказолар аралаш никоҳга ҳеч қандай тўсиқ бўла олмади. Ҳаёт тарзи ҳар хил мамлакатларнинг халқларига ҳос хусусиятлар ҳам аралаш никоҳни тўхтата олмади. Аралаш никоҳга кириш тобора кенгаймоқда. Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин ўзгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларнинг ўсишида кучайиш, жадаллашиш, акселерация ҳодисаси вужудга келди. Бироқ мазкур муаммони илмий жиҳатдан атрофлича асослаб бериш учун юқорида таъкидланган омиллар етарли эмас. Шунга қарамай, гетерозия назарияси биологик ўсишда жадаллашиш жараёнини вужудга келтиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши бу назарияга асос қилиб олинган. Ун тўққизинчи асрнинг ўрталаридан бошлаб, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши (воқелик тариқасида) авж олди, яъни аҳоли орасида миграция ёки урбанизация ҳодисаси юзага келди. Шаҳарнинг турмуш тарзи, ўзига ҳос хусусиятлари, ахборот тармоқларининг кенглиги, маданият даражаси, фан-техника, транспорт, маънавий хизмат каби омиллар болаларнинг ақлий, ахлоқий, жинсий жиҳатдан эртароқ вояга етиши учун зарур шарт-шароитлар яратди. Қишлоқ аҳолиси билан шаҳар халқининг яшаш муҳити ва турмуш шароитининг яқинлашиши акселерация жараёнига ижобий таъсир этди, лекин бу омилнинг ўзи акселерациянинг сабаби бўла олмайди.

Нутритив назария. Бу ғоянинг туб моҳияти шуки, ўсишдаги жадаллашиш (акселерация) одамларнинг ошқотганини яхшилланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг кўпайиши сабабли вужудга келади. Ушбу ғоя намоёндаларининг фикрича, В-6, В-12 дармондорилари ва фолиев кислотасининг одамлар кўпроқ истеъмол қилиши мазкур ҳолат намойи бўлишининг асосий омили эмиш. Табиийки, инсон ўсишининг жадаллашувида дармондорилар маълум даражада ижобий таъсир этиши мумкин, лекин мазкур омилларнинг ўзи акселерация учун муҳим ва ягона не

та бўла олмайдди. Шунинг учун тиббиёт ходимлари гигиеничилар, биологлар, физиологлар, психологларнинг айримлари бу тоғни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун таҳлил қилинаётган, шарҳланаётган илмий назария акселерация учун маълум туртки вазифасини ўтайди.

Нурланиш назарияси. Бу назария намояндаларининг фикрича, ер юзида рентген қурилмаларининг кўмағи билан, атом, водород ва нейтрон бомбаларининг нурланиш натижасида инсонда радиоактив моддалар, радиация нурланиши даражасининг сезиларли даражасида ортишига олиб келади. Ер куurrasига тарқалган нурлар билан инсон организмнинг нурланиши ўсиши кучайтиради, яъни акселерация жараёни юзага келади. Шунинг учун бу назариянинг ҳимоячилари турли хусусиятга эга бўлган нурларнинг аниқ дозаси организмга таъсир этиши, тарқалиши емирилишига сабаб бўлмасе, инсоннинг жисмоний ўсиши жадаллашиши учун имконият яратар эмиш. Маълумки, меъёридан ортиқ рентген нуридан фойдаланиш ҳам организм учун зарарлидир. Ани шу мулоҳазага асосланиб организм айрим қисмларининг ривожланиши нурлар билан боғлиқдир, деган хулоса чиқариш мумкин. Ҳатто, айрим илмий маъбалаарда пайвандлаш аппаратининг ёғдуси ҳам, чидмоқ нури ҳам организмга ижобий таъсир қилиши айтилади. Бироқ том маънодаги акселерация учун мана шу омилларнинг ўзи етарли эмас, албатта.

Ижтимоий шаронининг яхшиланиши назарияси. Ижтимоий шаронларнинг яхшиланиб бориши, кенг кўламли санитария ва гигиена тадбирларининг амалга оширилиши, оқшатиши сифатининг ортиши, ота-онадан фарзандга наслий белгиларининг (генларининг) бир теклиги ўтиши каби амаллар акселерация жараёнини тезлаштиради, деган фикр қатор мамлакатлардаги тадқиқотчилар орасида кенг тарқабган. Уларнинг талқинича турмуш шаронининг яхшиланиши, қулайликлар яратилиши турли имкониятларнинг ишига солиниши учун табиий эҳсин таъбирлаши мумкин. Лекин мазкур назария амалий маълумотларни тўлиқ, атрофлича фойдаланиши тақозо этади. Шунинг учун ушбу назарияда масъалага ҳар томонлама ёндашиш яққол кўзга ташланади. Агар ижтимоий шаронит чуқур ва илмий жиҳатдан ёритиб берилса, унинг таъсир кучи янада ортиши мумкин.

Ижтимоий акселерация назарияси. Бу илмий назария

рийнинг асосчиларидан бири, йирик физиолог олим А. А. Маркосяндир. Унинг таърифлашича, ҳозирги кишилардаги билимлар ҳажмини йигирманчи аср ярмидаги кишиларнинг билимлари ҳажмига таққослаш орқали болалардаги ўсиш жараёнини аниқлаш ижтимоий акселерация дейилади. Болалардаги акселерациянинг сабаби: биринчидан, ота-оналарнинг умумий савияси юксалгани, умумий ўрта таълимнинг амалга ошгани; иккинчидан ижтимоий турмушда ахборот воситалари тармоғининг кенгайгани, яъни радио, телевизор, театр, кино, концерт заллари, маданият марказлари, ўқувчилар саройлари ва уйлари, ёш техниклар ва табиатшунослар станцияларининг, улардаги иштирокчиларнинг кўпайгани; учинчидан китоб, журнал, маҳаллий матбуот кўлами ва сифатининг ўзгариши ва ҳоказолардир.

Бизнингча, мана шу омиллар қаторига шахслараро муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши, одамларнинг оқилона, одилона мулоқотга ўргангани, жамоа ва гуруҳларда ижобий психологик муҳит яратилгани, асабийлашиш, парокандалик камайганини ҳам қўшини мақсадга мувофиқдир.

Юқорида кўрилган акселерация назарияларини алоҳида олиб қаралса, мазкур жараённи тушунтириш имконияти тораяди. Шунинг учун уларнинг ижобий жиҳатларини танлаб муайян, тизимни барпо этиш ва шу яхлит тизимдан фойдаланиб, акселерациянинг моҳияти ва уни келтириб чиқарувчи омилларни тушунтириш мумкин.

4. Усмирлик ёшида шахснинг шаклланиши

Усмирлик ёши дунёқараш, эътиқод, нуқтан назар, принцип, ўзлигини англаш, баҳолаш ва ҳоказолар шаклланадиган давр ҳисобланади. Кичик мактаб ёшидаги бола катталарнинг кўрсатмалари ёки ўзининг тасолифий, ихтиёрсиз орзу-истаклари билан ҳаракат қилса, усмир ўз фаолиятини муайян принцип, эътиқод, ва шахсий нуқтан назари асосида ташкил қила бошлайди.

Усмир шахсининг таркиб топишида ахлоқ, ўзини хос оиғ алоҳида аҳамият касб этади. Бунда ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларни ўзлаштириши ва уларни турмушга татбиқ этиши муҳим роль ўйнайди. Умумий инсоний ҳислатларни шакллантириши жараёни ўқувчи

даги инсон, ақиди, нуқтаи назарнинг қарама-қарши-ликларига дуч келади. Ўсмир шахсини таркиб топти-ришда унинг атроф-муҳитга, ижтимоий ҳодисаларга, кишиларга муносабатини ҳисобга олиш лозим. Чунки ўсмирда муайян нарсаларга муносабат шаклланган бў-лади. Ижтимоий турмушни кузатиш, ундаги инсон учун зарур кўникмаларни эгаллаш катталар хулқ-атворини тадқиқ қилиш имкониятини яратади.

Натижада фавқулодда ҳолатларга катта ёшдаги одамларнинг тутган йўли ва услубини баҳолаш кўник-маси таркиб топа бошлайди. Ўсмир хулқ-атворини ба-ҳолашда (раббатлантириш ёки жазолашда) катталар-нинг қатъиятчилиги, принципиаллиги синчков ўқувчи-тўғридан тақдир қилинади ва қўлланган тадбирнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги яна бир марта текшири-лади.

Шунинг учун раббатлантириш ва жазолаш усулла-ри оқилона. Ҳа ҳаққида қўлланиши керак. Психологик адабиётларда меҳнат билан жазолаш ўсмир психоло-гининг ҳиссини ўзгартириш ясагини ифодаланган. Маъ-лумки, ҳамма ўқувчиларга меҳнатнинг қаҳрамонлик, ватанпарвар эканлиги ўқитиб келинади. Фавқулодда меҳнатдан жазо сифатида фойдаланиш уларга мутла-қо билан таъсир этади.

Психологлар ўқилган тадқиқотлардан кўринадикки, ўсмирларнинг кўнчилиги қатъиятчанлик, камтарлик, маърурлик, самимийлик, меҳрибонлик, дилкашлик, адо-латчилик каби ишқинчилик, ахлоқий тушунчаларни тўғри қилишлар. Ўзларнинг турмуш тажрибасида фан асо-сларини эгаллаш натижасида барқарор эътиқод ва намоён дунёқараи таркиб топади, шулар асномида ах-лоқий идеаллар юзига кела бошлайди.

Ўсмирларнинг идеаллари аснонда орау, мақсад ва уларни рўйига чиқариш режалари намоён бўла бош-лайди. Муайян касбга майл ва қизиқиш туғилади. Орау-ишаклар рағбатлантириш билан бир-биридан, кескин ажралиб туради.

Ўсмирлар мулоҳазасини тадқиқ қилиш уларда ах-лоқий тушунчалар барабар таркиб топмаслигини кўр-сатди. А. Н. Мадиевнинг ўсмирларни тўртта гуруҳга ажратади: 1) хатти-ҳаракатда ўзлари англаган ижо-бий қондаларга таяниб иш тутадиган, сўзи билан иш ич-мои ўсмирлар; 2) ахлоқий тушунчалари қилиқларига ич-мои келадиган ўсмирлар; 3) хатти-ҳаракатлари ах-лоқий нормалар ҳақидаги билимлари билан ажралиб

турадиган, шу билимларга мос ҳаракат қилмайдиган ўсмирлар; 4) ўзлари биладиган ахлоқий талаблар билан кундалик хулқ-атворининг алоқасини тушунай-диган ўсмирлар.

Илмий тадқиқотлар ва ҳаёт тажрибалари айрим ахлоқий тушунчаларни нотўғри тушуниб, шахснинг баъзи фазилатларини нотўғри баҳолаб, мустақилликни интиладиган, ўз иродасини намоёни қилишга ҳаракат қиладиган ўсмирлар ўзларида салбий сифатларни ўстиришга уринишини кўрсатди. Ҳатто улар ўзларида шаклланиб ижобий ҳислатларни йўқотишга ҳам ҳаракат қиладилар. Уқитувчи ва ота-оналарнинг асосий вазифаси уларнинг нотўғри қарашларига зарба бериш ва ўсмирларнинг адашишларига йўл қўймасликдир.

Ўсмир ўғил-қизлар шахсининг камол топишида ўзини англаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ўзини англаш жараёнида ўзига баҳо бериш майли ва истаги ўзини бошқа шахслар билан таққослаш, ўзига бино қўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Булар эса ўсмирнинг психик дунёсига, ақлий фаолиятига, теварак-атрофга муносабатининг шаклланишига таъсир қилади.

Ўсмирларда ўзини англашнинг ривожланиши шахсий хулқ-атворини тушунишдан бошланиб, ахлоқий фазилатини, характерини, ақлий имконият ва қобилиятини билиш билан якунланади.

Ўсмирда ўзини англаш ривожланиши учун синф жамоаси ва оила аъзоларининг фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Унинг хатти-ҳаракати, ўз кучига, майлига ёшига лойиқ ижтимоий муносабатлари, муайян муҳитда ўз ўрнини топишга интилиши ўзини англашнинг такомиллашувига пухта замин яратади.

Ўсмирларда ўзини англаш янги босқичга кўтарил-гач улар ўзига хос ахлоқий намунани танлайдилар. Уқувчи ўзига намуна бўлган шахснинг хулқ-атвори билан ўзининг хатти-ҳаракатини солиштиради ва ўзининг ижобий ёки салбий жиҳатларини англаб етади. Натижада унда ўзини ўзи тарбиялашга боғлиқ яна бир муҳим ҳислат вужудга келади. Ўсмир ўзини ўзи тарбиялашда ўсмир китоб қаҳрамонларидан, кинофильм интирокчиларидан ўрнат олиб, гоҳо уларга тақлид қилиб, бутун ирода кучи ва характер ҳислатларини инга солиб, ҳар хил хусусиятларни эгаллашга интилади ва бу йўлда учрайдиган тўсиқ ҳамда қийинчиликларини енғади.

Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим

содда — иёғи етиш ёки катталиқ ҳиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталиқ ҳисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда, кўнгил очиш жараёнида, хулқ-атворнинг ташқи шаклларида ўз ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати чидамлилиги ортаётганини, билим саккизи кенгаётганини англай бошлайди. Буларнинг барчаси унда катталиқ ҳиссини ривожлантиради. Унда ҳаётга тегадиган раҳбарликдан, ўринсиз ҳомийликдан, ортқча наворатдан, зериктирадиган ғамхўрликдан ҳая бўлиш истаги вужудга келади. Мазкур жараён ўз навбатида катталар билан муносабат ва мулоқотда ҳаёт кечинмаларини пайдо қилади. Синф жамоаси ва унда аъзолари ўртасидаги муносабатларни ўзгартиришнинг катталар билан ўсмирлар орасидаги «англашмаслик»ни йўқотади.

Ўсмирлар билан муносабатда уларнинг мустақиллиги, фаоллиги, ташаббускорлиги, ўзини бошқаришини ҳисобга олиб, ортқча ҳомийлик, ғамхўрлик қилмаслик иккибўй самаралар беради.

Ўсмирлик даври хусусиятларини тадқиқ қилган Д. В. Эльконин ва Т. В. Драгуновнинг таъкидлашича, унда ва қизларнинг бу ёшда ўртоқлари билан муносабатларга интилиши, тенгдошлари жамоасининг ҳаётга ҳақиқатини ёрқин намойиш бўлади.

Ўсмирларнинг ўртоқлик ва дўстлик туйғулари ўзaro муносабатларини ўрганган Н. В. Страхов, уларнинг ўзaro муносабатларини учта шаклга: улфатчилик, ўртоқлик ва дўстликка бўлиди. Ҳар бир юксак туйғунини ҳисобга олиб, ҳаётда таърифлаб, уларнинг ривожланишини баён қилади, юксак, инсоний туйғуларнинг шаклланиш суръати, барқарорлиги ўғил болалар билан қизларда бирмунча фарқланишини таъкидлайди.

В. А. Крутовский ва Н. С. Лукиннинг фикрича, ҳақиқий ўртоқлик ва чиннакам дўстлик — мардонавор ўртоқлик ва талабчан дўстликдир. Бундай ўртоқлик ва дўстлик амалий ёрдамни ва ўртоғининг хато-ларини тузи, самимий ва очиқ танқид қилишни тақозо қилади.

Ўсмирнинг синф жамоаси ҳаётида фаол қатнашиш учун интилиши ҳаёт катта аҳамиятга эга. Синф жамоаси аъзоларининг ўзaro ёрдам, бирдамлик, ҳамдардлик, бўйсунув олати, шахсий ҳамда ижтимоий қизиқишлари ривожланади.

5. Усмиранинг ақлий камолоти

Усмирларнинг жисмоний ўсиши ва жинсий етилиши уларнинг психикасида кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Уқув фанларининг кўпайиши, ахборотлар, тармоғининг кенгайиши уларнинг фикр юритишини жадаллаштиради. Кичик мактаб' ёшидаги болаларда эндигина ривожланиш босқичига кўтарилган интеллект усмирлик даврида янада такомиллашади. Таълим жараёнида уларда материалларни таҳлил ва синтез қилиш, муаммонинг моҳиятига тушуниш жадал суръатлар билан ўсади. Тафаккурнинг ривожланиши интеллектни қўшимча маълумотлар билан бойитади.

Маълумки, арифметикадан алгебрага ўтиш умумлаштиришнинг юқори босқичига кўтарилганини билдиради. Бинобарин, мазкур ҳолатда мавҳумлашган сонлар қайтадан мавҳумлаштирилади, олдин умумлаштирилган нарсa ва ҳодисалар қайтадан умумлаштирилади ва натижада «мавҳумни мавҳумлаш», «умумлашмани умумлаштириш» деган илмий тушунчалар вужудга келади.

Усмир ўқувчилар ўрганаётган фан асослари, аввало уларнинг мавҳум тафаккурини ўстиришга қаратилади. Унинг ақлий фаолияти хусусиятларидан бири — мавҳум тафаккурнинг ривожланишидир.

Мактаб таълими ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадал суръат билан ривожлана бошлайди. Шунинг учун унда сабаб ва натижани изоҳлаш ўқуви мустаҳкамланиб боради. Ўқувчи материалларнинг муҳим белгиларини ажратишга, кенг маъноли умумлаштиришни амалга оширишга ҳаракат қилади. Таълим жараёнида анчагина мавҳум тушунчалар, масалан, математикада — нуқта, чизик, тенглик..., физикада — куч, солиштирма оғирлик, тезлик, ампер, вольт..., географияда — экватор, қутб, кенглик, узунлик, зона, плато..., тарихда — қул, давр, шахсий мулк, бойлик, эксплуатация ва ҳоказолар вужудга келади.

Усмирлик даврида ўқувчиларда аналитик-синтетик фаолият старлича ривожланмагани, фикр юритиш усуллари тўлиқ эмаслиги учраб туради. Шунинг учун геометрик масалани ечиш усулини ёки исботлаш йўлини кўрсатиб берилмаса, қийинчиликлар туғилади, ўқувчилар масалани энг оддий усулда «таваккалга» еча бошлайдилар.

Ўсмирлар фикр юритиш фаолиятининг хусусиятларидан бири — яққол-образли, кўрсатмали тафаккур тартибидининг муҳим роль ўйнашидир. Уларда мавҳум тафаккур ўзини билан яққол-образли тафаккурнинг тартибий қисми мутлақо йўқолиб кетмайди, балки сақланиб қолади ва ривожланади ҳамда тафаккурнинг умумий структурасида муҳим роль ўйнайди.

Ўсмирнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса кичик мактаб ёшидаги ўқувчидан фарқли ўлароқ, ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини билдиради.

Мактаб таълимининг бевосита таъсири билан ўсмирда ўзини англаш жараёни ривожлана бошлайди. У ўзининг фикрига, мустақил қарашига, бирор масала юзасидан ўз мулоҳазасига эга бўлиши учун ҳаракат қилади. Шунинг учун ўқитувчи ёки ота-онанинг айтганларига, китоб ва дарсликларга танқидий нуқтананazardan қарайди. Кўпинча ўқитувчининг мулоҳазасидан, дарсликдан хато ва камчиликларни топишга интилиб, ўз таъбирида туриб, айрим фикрларга қатъий эътироз билдиришга, тортинишга ва баҳсланишга мойил бўлади.

Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида «англашилмовчилик ҳови»ни юзасига келтиради. Ақлнинг «танқидийлиги» ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, у ўзгалар фикрини турли соҳалар, сабаблар билан йўққа чиқаришга қаратилган бўлади.

Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун жуда катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарсдан ташқари вақтларда, ҳар қандай босир шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб-қувватлашни, унинг ривожланишига учун имконият яратиши керак. Шунинг ҳам олдда чиқармаслик лозимки, даштабдан даврда ўсмирнинг нуқтанан назарини, мулоҳазаларидаги хатоларини, муноффақиятсизликларини ёмонлаш, уни яна қилиш, янаат-нафсига тегяш, масхарадан мутлақо мумкин эмас. Акс ҳолда ўсмир ақлнинг ажойиб сифати барбод бўлади ва унинг ўзи жамият ҳамда табиат қонунарига, ҳолатларига бефарқ қарайдиган шахсга айланиб қолади.

Ўқитувчи ўқувчининг ақл-заковатини тўғри ривожлантириш учун ҳар бир имкониятни тўла ишга солиши 1) ўсмирларга тўғри таърифлашни, таҳлил қи-

лишини, таққослашини, материалларини мавҳумлаштириши ва умумлаштиришини ўргатиши; 2) уларга ўз фикрини тўғри, равои ва аниқ ифодалаш йўлини тушунириб бериши лозим. Мустақил равишда ҳукм ва ҳулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш каби ақлнинг турли шаклларида фойдаланиш ўсмирларда ақлий фаолият кўникма ва малакаларини ўстиради, патижада жадал ривожланиш палласи амалга ошади.

Юқоридаги вазифаларни бажариш учун аввало ўсмирлар олдида турли объектларни мустақил ҳолда таққослаш, улардаги ўхшаш ва тафовутли жиҳатларини топишни юклаш керак. Бунинг учун уларнинг диққатини қуйидаги саволларга жавоб беришга қаратини мақсадга мувофиқдир: «Бу ҳолатда қандай умумийлик мавжуд?», «Ушбу нарсалар қайси белги ва жиҳатлари билан бир-биридан фарқланади?» «Мазкур нарсалар ва ҳодисалар ўртасида қандай ўхшашлик белгиси бор?» ва ҳоказолар.

Ботаника дарсларида ўқувчиларга мох (йўсин) билан сув ўтини, замбуруғнинг пояси билан илдизини таққослашни тавсия этиб, поянинг илдиздан, спораннинг уруғдан нимаси билан фарқланишини аниқлашни топириш фойдалидир.

Ўсмир ақл-заковатини камол топтириш учун уларга доимо мантиқий тафаккур усулларини ўргатиб бориш зарур. Бунда мантиқий ҳатоларни тузатиб боришни асло ёддан чиқармаслик керак. Ўсмирда тўғри мантиқий фикрлашни ривожлантиришда она тили ва адабиёт ўқитувчисининг роли жуда муҳимдир. У ҳамма вақт ўқувчиларга тўғри жумла тузишни, равои мулоҳаза юритишни, фикрлашни, ёзишни ўргатиб боради.

6. Тарбияси қийин ўсмирлар

Ўқитувчилар жамоаси ҳар қанча уринишидан қатъи назар, таълим жараёнида тарбияси қийин ўсмирлар ҳам учраб туради. Ҳозирги даврда бундай ўқувчилар билан яккама-якка ишлаш усули яратилган, фетиштордаги нуқсонларнинг хатти-ҳаракати носоғломлигининг олдини олиш ва тузатиш йўллари плмий асосда ишлаб чиқилган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарбияси қийин, инжиқ, ҳулқи салбий болаларнинг келиб чиқишининг ижтимоий сабабларидан ташқари, педгогик ва психологик сабаблари ҳам мавжуд. Ўқувчи

ларда ижтимоӣ ҳатти-ҳаракатлар пайдо бўлишининг сабаб-ларини ва турткиларин ҳар хилдир. Қонунни бузиши ёки қонундаги ҳилоф иш қилиши даражасига қараб тарбияси қийин ўсмирлар жиноий қонунбузар ва оддий қоидабузар (тартиббузар) гуруҳларга ажратилади.

Шахсининг биологик ўсишидаги нуқсонлар, сезги аъзоларининг камчиликлари, ўқишга салбий таъсир таъсирчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги қусурлар тарбияси қийинларни келтириб чиқаради. Шахсининг психик ўсишидаги камчиликлар, чунончи, ақл-парокчилиқнинг заиф ривожлангани, ироданинг бўшлиғи, ҳаракатининг кучсизлиги, зарур эҳтиёж ва қизиқишларнинг манжуд эмаслиги, ўсмирнинг интилиши билан манжуд имконияти ўртасидаги номутаносиблик ва қарама-қаршиликлар ҳатти-ҳаракатини издан чиқаради. Шахсининг фаолиятлари таркиб топишидаги нуқсонлар: ақл-парокчилиқ ҳисларининг етишмаслиги, ўқитувчи, синф жамоасига, оила аъзоларини билан нотўғри мулоқот, иш ёқмаслик, буш вақтнинг тўғри тақсимламаслик ва бошқалар ҳам салбий қилиқларни вужудга келтиради. Шахсининг билими, ўқув фаолиятидаги камчиликлари: ақлий фаолият усулларида кенг фойдалана билмаслик, энг муҳим билим, кўникма ва малакаларни эгаллашдаги уқаланишлар; мактаб фаолиятидаги: ўқитишдаги нуқсонлар, тарбиянинг чора ва тадбирлардаги хатолар ҳам шулар жумласига киради. Мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуқсонлар, чунончи, оилада педагогик-психологик билимларининг етишмаслиги, оилавий инсидентлар, ажралиш, ота-онанинг ичкиликка ва шайқалларга ҳалли бериллиши, бағдатга етмаган тенг-қўрққанининг таъсири, маданий-ахлоқий ишлаб чиқаришнинг жамоатлари ҳамда жамоатчилик қўрққанидаги камчиликлар ҳам тарбияси қийин ўсмирлар кўпайишига сабаб бўлади.

Тарбияси қийинларни ўрганишда кинолавлар, юридик ҳақда, ишонтириш, рағбатлантириш, бўйсундириш, қўрққани, «султайн қийин ҳолатини яратиш» сингари усуллардан фойдаланилади. Шулардан айримларининг моҳиятига қисқача тўхталамиз.

Одатда новелла, поёсий, ҳикоя, саргузашт, очерк вакил алабий асарлардан фойдаланиш ўсмирлар ҳатти-ҳаракатининг сабабларини ўрганишда яхши самара беради. Ўқитувчи, синф раҳбари ёки ички ишлар ходимлари томонидан тарбияси қийин ўсмирларга те-

қандай асардан парча ўқиб берилди, сўнг уларда қандай қўлгалини ёки таъсирланиш пайдо бўлаётганини кузатилади. Тажриба қондасига биноан, ўқилган парчада ўсмирларнинг саргузашти, ажойибот ва ғаройиботлар ўз аксини топиши шарт.

Агар усул ўзининг ижобий натижасини кўрсата олмаса, бошқа воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Навбатдаги босқичда улардан ўқилган асар персонажи ёки бош қаҳрамонининг ўрнида бўлганида қандай иш тутиши сўралади. Шу йўл билан ҳар бир ўсмирни қандай ҳодисалар қизиқтириши ва унда қандай салбий хатти-ҳаракат ёки иллат мавжудлиги аниқланади. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқотда ҳар бир ўсмирдан асарнинг бош образи ёки персонажига муносабатини сўраши лозим. Чунки шахсий мулоҳазалар заминидан ўсмирнинг руҳий дунёсидаги турли кечинмалар акс этади. Шу туфайли уларнинг ноўйвот хатти-ҳаракатлари нималар билан боғлиқ эканлиги ўқитувчига аён бўлади.

Тажриба ўтказишда матнни ўқиётганда психологик паузага, равон оҳангга, ўқиш суръати ва ритмига алоҳида эътибор бериш лозим. Аю шу қондаларга риоя қилинсагина матннинг таъсири ортади, ўсмирдаги муайян кечинмаларнинг ташқи ифодаси тез кўринади. Ўсмирлар хусусиятига мос матнларни танлаш, уларнинг ҳажмига ва мазмунига эътибор бериш алоҳида аҳамият касб этади. Танланган матнлар тарбияси қийин ўсмирларнинг ўзига хос ва ёш хусусиятларига, ички имкониятларига мутлақо мос бўлиши шарт.

Қонунбузарликнинг сабабини аниқлаш усулларидан яна бири — сюжетли фотосуратлар ёки расмлар билан тажриба ўтказишдир. Бунинг маъноси ва мақсади ўсмирларнинг салбий хатти-ҳаракатларини келтириб чиқарадиган қандай мотивлар мавжудлигини, шунингдек, улар қайси таъсирларга осонроқ берилишини аниқлашдир.

Тарбияси қийин ўсмирлардаги хусусиятларни ўрганишнинг яна бир йўли алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказиш орқали уларнинг руҳий кечинмалари билан танишишдир. Суҳбат кезида яхши ва ёмон ҳулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар юзасидан кенг маълумотлар тўпланади. Маъмур жараёнда амалга ошириладиган ҳар хил хатти-ҳаракатларни баҳолаш, уларни шарҳлаб бериш лозим. Хатти-ҳаракатни баҳолашда ўсмирга қўйил-

таъсиб ёган олимпиади ёки мутлақо у инкор этилади. Бироқ ўтказилган суҳбатлар ўсмирнинг психик дунёсига шундай янги таъсир қилиши керакки, натижада унда виждон азоби, ўнгайсизлик туйғуси вужудга келсин. Ўсмир ҳақсизлигига тегдиган муомала қилиш ман этилади. Ҳамма вақт суҳбат давомида илиқ психологик иқлим, дугона муносабат, қулай микромуҳит бўлмоғи шарт. Фақат шундагина мавжуд имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш мумкин. Ўсмирлар билан суҳбат орқали уларнинг келажак режалари, орзу-умидлари, интилишлари, жисмоний ва ақлий меҳнатга яроқлиги аниқланади.

Ўсмирларнинг типологик хўсусиятларига биноан бир нечта шартли гуруҳга ажратиш мумкин.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг биринчи гуруҳи орқинлар ёки субутензлар дейилади. Улар ўз хатоларини билдириб туриб қонун ва қоидаларни буздилар, номаъқул ишларни қиладилар. Кўпинча улар ўзларининг гуноҳкор эканликларини тан олмайдилар, мактабдаги ярим камчиликларни танқид қиладилар. Лекин ютуқларини эътироф қилишни хоҳламайдилар. Шахсий фикрларини бошқа кишиларга маъқуллашни ва ўз талабларини ўзгалар сўзсиз бажаришини жуда ёқтирадилар. Бундай болалар бетга чопар, ўжар табиатли, раҳм-шафқатсиз, «эўравон» бўладилар. Мустақил фикрга эга бўлмаган тенгдошларининг ўз атрофларига тўпалайдилар ва биргаликда тартиб бузишга ундайдилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар яқин ва ёмонини тушунадилар, бироқ мустақил эътиқадга, барқарор юксак ҳис-туйғуга эга эманликларни сабабдан қорқа ҳайбатда туриб қондини буздилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари тасодикий ноқеликка, таъсир кучига ва давлат хўсусиятига боғлиқдир. Улар ташвиқотга тез бериладилар, барча нарсаларга ишонадилар, қайси бўлса қириб қолганликларини англаб етадилар, бироқ «коммюнизм» фикрига қаршин боришга ботина олмай ҳўнгиласиз ишларга қўл урадилар. Кўпинча тартиббузарлар қилмишларига тавба қилиб, синф жамоаси аъзоларини ишонтирадилар, лекин маълум фурсат ўтгандан сўнг берган ваъдаларининг бутунлай унутадилар.

Учинчи гуруҳга мансуб тарбияси қийин ўсмирлар шахсиятпарастлик туфайли қонунбузарлик, тартиб-

буларлик йўлига кириб қоладилар. Улар шахсий таълиқлари ва эҳтиёжларини қондириш учун ҳар қандай ноҳақ хатти-ҳаракатдан қайтмайдилар, ҳаминша одамларга яхшилик қилишни орзулайдилар, бироқ ўзларининг шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатдан юқори қўядилар. Ўзларининг хоҳишларини тақинқлаган усуллар билан амалга оширадилар, сўнг қилмишларига афсус-надомат чекадилар, руҳан эзиладилар. Лекин мазкур кечинмаларни тез унутадилар, уларнинг шахсий эҳтиёжлари ҳар қандай юксак ҳислардан, хоҳишлардан устун туради. Ахлоққа ҳилоф хатти-ҳаракатлар ачиниш ҳисси тарзида намоён бўлади, холос.

Инжиқ табиатли ўсмирлар туртинчи гуруҳга мансуб бўлиб, улар синф жамоасида ўз ўринларини топа олмаганидан қайғурадилар. Бундай ўқувчилар гинахон, аразчи бўладилар, шунинг учун синф жамоасида камситилаётгандек кечинмалар билан яшайдилар. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига асосий сабаб шахсий имкониятлардан кўра интилиш, майл ва обрў кетида қувишнинг устунлигидир. Улар жамоа аъзоларининг ҳурматига сазовор бўлишни хоҳлайдилар. Кўпинча тундлик билан иш тутадилар, бирор нарсага хайрихоҳликлари яққол кўзга ташланмайди. Тушқунлик кайфияти, умидсизлик, ўз имконияти, ақлий қувватига ишончсизлик уларга хос хусусиятлардир. Улар қонун ва қоидаларни бузишга астойдил ҳаракат қилмасалар-да, таълим ва тарбия жараёнида қийинчилик туғдирадилар.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, гурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш аниқ муддаодир. Уларга кичик жамоани, спорт секциясини, тирик бурчакни бошқариш вазифасини ишониб топшириш натижасида салбий фетл-атворларини камайтириш мумкин. Уларни ўзлари қизиққан тўғаракларга жалб қилиш орқали ўқинишга салбий муносабатлари аста-секин йўқотиб борилади.

Тарбияси қийин ўсмир ўқувчиларни қайта тарбиялаш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак.

Тарбияси қийин ўсмирларни келтириб чиқарувчи сабаблар мажмуаси.

I. Шахснинг биологик нуқсонлари:

- а) сезги оргнларининг камчиликлари;
- б) танга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темперамент хусусиятларининг мавжудлиги;
- в) психопатологик ожизликлар.

II. Шахснинг психик камолотидаги камчиликлар:

- а) ақлнинг бўш ўсганлиги;
- б) проллнинг заифлиги;
- в) шахса ҳиссиётининг кам ривожлангани;
- г) зарур эҳтиёж ва билнига қизиқишлар мавжуд эмаслиги;
- д) ўсмирдаги интилиш билан имкониятларнинг помуталосиблиги.

III. Шахснинг тарбиясидаги нуқсонлар:

- а) ахлоқий хислатларида учрайдиган камчиликлар;
- б) ўсмирининг ўқитувчи, снф жамоаси ва онла аъзолари билан мулоқотидаги заифликлар;
- в) меҳнат тарбиясидаги нуқсонлар;
- г) бўш вақтни тақсимланидаги хатолар.

IV. Шахснинг билим олиш фаолиятидаги камчиликлари:

- а) билимлар, махсус кўникмалар ва малакаларни эгаллавидаги узилишлар;
- б) таълим жараёнида ақлий меҳнат усуллари ва нарсаларининг етишмаслиги.

V. Мақтаб таълими ва тарбиясидаги камчиликлар:

- а) таълим жараёнида билимлар ва хатти-ҳаракатларни адолатсиз баҳолаш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини ишлатиш қоидаиниловчиликлар, снфда қолларини ва қоназолар;
- б) мақтаб тарбиявий ишларидаги камчиликлар (ўқитувчининг ўсмирга хабрихоҳ эмаслиги, ўқувчининг иккаланлиши, ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасидаги нуқсонлар, педагогик қаровсизлик, ўз ўрнини топа олмаслиги ва бошқалар).

VI. Мақтабдан ташқари муҳитдаги нуқсонлар:

- а) онлада педагогик ва психологик билимларнинг етишмаслиги;
- б) онланин бузилиши ва онлавий низолар;
- в) он-она ёки онла аъзоларининг шахвоний ҳаётга ва ичкиликка берилиши;

г) оила аъзолари ўртасида судланган одамнинг уч-
раши;

д) тенгқурларининг салбий ишларга (ҳақорат қи-
лишга, ичишга, чекишга, қўли эгриликка) ўргатиши ва
ҳоказо;

е) маданий-маърифий, ишлаб чиқариш ва жамоат-
чилигининг камчиликлари.

ОЛТИНЧИ БОБ

ИЛҚ ЎСПИРИНЛИК ЁШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Илқ ўспиринлик ёши даврига 15-18 ёшлардаги (IX—XI синф ўқувчилари) кирадилар. Бу даврда ўқув-
чи жисмонан бақувват, ўқишни тугатгач, мустақил меҳ-
нат қила оладиган, олий мактабда ўзини синаб кўради-
ган имкониятга эга бўлади, маънавий жиҳатдан етук-
ликка эришади. Ўспирин 16 ёшида мамлакат фуқароси
ва 18 ёшида эса сайлаш ҳамда сайланиш ҳуқуқига эга
бўлади. Буларнинг барчаси ўспиринга фуқаро сифати-
да ижтимоий жиҳатдан бўяга етиши, ҳаётда ўз ўрнини
топиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва етук шахс
сифатида маънавий ўсиши учун жамият шарт-шарон-
тларини яратади.

Илқ ўспириннинг шахси ижтимоий ҳаётда, мактаб
жамоасида, тенгқурлари билан муносабатларда эгал-
лаган мутлақо янгича мавқеи таъсирида, ўқиш ва тур-
муш шаронтидаги ўзгаришлар таъсирида таркиб топа
бошлайди.

Мазкур даврнинг яна бир хусусияти — меҳнат би-
лан таълим фаолиятининг бир хил аҳамият касб эти-
шидан иборатдир. Мавжуд шарт-шаронтлар таъсири
остида ўспириннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўси-
шида ўзига хос ўзгаришлар, янги хислат ва фазилат-
лар намоён бўлади. Юқори синф ўқувчилари ижтимоий
ҳаётдаги долзарб вазифаларни ҳал қилишда фаол иш-
тирок эга бошлайдилар. Ижтимоий ҳаётда фаол қат-
нашиш, таълим характерининг ўзгариши йигит ва қиз-
ларда илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг шакл-
ланишига, юксак инсоний ҳис-туйғунинг вужудга кели-
шига, билимни ўзлаштиришга ижодий ёндашиш ку-
чайишига олиб келади.

Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиш касб-ҳунар
эгаллаш, ихтисосликни танлаш, истиқбол режасини

тузини, ҳақликамга жиддий муносабатда бўлишни келтириб чиқаради. Бироқ бу давр куч-ғайрат, шижоат, қарамонлик кўрсатишга уриниш, жамоат, жамият ва табиат ҳодисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш даврларидан кескин фарқланади.

Айниқса, турмуш ва ўқиш фаолиятларининг янгича шарт-шароитлари синф жамоасидаги ўзгача вазият, ўсиришларнинг мактабда эгаллаган юқори мавқеи, жамиятчилик ишларида тажриба орттиришлари улар олдинга юксак талаб ҳамда масъулиятли вазифалар қўяди. Бу даврда юқори синф ўқувчилари мактаб муҳитида ташкилотчилик, раҳбарлик, тарбиячилик, ташвиқотчилик вазифаларини ўтай бошлайдилар.

Илк ўсиришнинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч жамоат ташкилотлари, мактаб жамоаси, таълим жараёни қўядиган талабалар даражасининг ошиши билан у эришган психик камолот ўртасидаги анданятдан иборатдир. Турли қарама-қаршиликлар, анданятлар ўсиришнинг ахлоқий, ақлий, нафосат жиҳатдан тез ўсиши орқали бартараф қилинади.

1. Илк ўсиришлик ёшида шахснинг камол топиши

Илк ўсиришлик ёшидаги ўзгаришлар мактаб, оила, шахслараро муносабатлардаги мавқеи янада мустақимланишнинг муҳим омили ҳисобланади. Лекин етакчи оила юқори синф ўқувчиси фаолиятининг хусусияти, моҳияти ва мазмунидаги туб бурилишидир.

Ўсиришларда аввало ўзини англашдаги силжиш икки йўлга ташланади. Бу ҳол шунчаки ўзини билдирмайди, балки ўз шахсатининг маънавий-психологик фаолиятларини, фаол ижтимоий турмуш тарзининг мақсад ва вазифаларини англашни, оқилона баҳолашни илм эттирибди. Ўсиришда ўзининг руҳий дунёсини, шахсий фаолиятларини, аҳд-заковатини, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Ўз хулқ-атворини жиловлаш, ҳис-туйғулари ҳамда ички кечинмаларини тушуниш иштиёқи вужудга кела бошлайди.

Ўсиришдаги ўзини англаш турмуш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тақозоси билан намоеъ бўлади. Мактабдаги одатлашилмаган вазиятнинг шахслараро муносабат ва мулоқот кўламининг кенгайиши ўзининг ақлий, ахлоқий, продавий ҳис-туйғуларининг хусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларга жа-

ноб тариқасида ёндашиш ўзини англашни жадаллаштиради.

Китта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзини англашига алоқадор хусусиятлари мавжуд. Улар аввал, ўқувчиларнинг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини, муносиб ва муносиб қилиқларини бишқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Агар ўқувчиларда атрофдаги кишиларнинг оқилона баҳолашлари орқали аниқ баҳолаш юзага келса, ўқувчиларда бу ҳолат бишқачароқ тарзда кечади, унда ўз шахсий фазилатини, ҳулқ-атворини, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш, қиёсий баҳолаш майли кучаяди. Ўқувчилар ўқувчиларга қараганда ўз маънавияти ва руҳиятининг хусусиятларини тўлароқ тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона баҳолашда камчиликларга йўл қўяди. Натижада у ўз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, кибрланиш иллатига дучор бўлади, синф ва педагоглар жамоаларининг аъзоларига ғайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек айрим ўқувчилар ўз хатти-ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва ўқувчиларни камтарона тутишга интиладилар.

Юқори синф ўқувчисининг ўқувчилар ёши давридаги боладан бишқача яна бир хусусияти — мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳисси, ўз қадр-қимматини эъозлаш, сезиш ва фаҳмлашга мойилликдир. Масалан, ўқувчилар йиғит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларининг фарқига бориш, заруратни тез англаш, ҳолисона ёрдам уюштиришишни, шахсининг нафосиятига тегмасдан амалга оширишни тушунади. Ўқувчилар ўқувчиларнинг эзгу ниятини баҳолашга жамоада ўз ўрнини белгилаш нуқтаи назардан ёндашади, чунончи «Ўзим танлаган мутахассисликка яроқлиманми?» «Жонажон республикамга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?» «Жамиятнинг тараққиётига ўз улушимни қўша оламанми?» деган саволларга жавоб қидиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўқувчида ўқувчиларнинг фазилати тўғрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун ўқитувчи унга жуда усталик, билимдонлик, зийраклик билан ёрдам бериш лозим. У ўқувчиларнинг дўстона, яқин муносабати билан синф жамоаси аъзолари эътиборида ишонч, обрў қозониши учун ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назоратга риоя қил

са, бироқ ва қизларда ҳам ўз кучига, имкониятига, ҳаёлатига, фаҳм-фаросатига ишонч ҳиссини пайдо қилган. Уларда устозга чуқур ҳурмат, миннатдорчилик ҳиссиёлари уйғонади.

Успирин ўқувчида ўзини англаш негизида ўзини ўзи тарбиялаш истаги туғилади ва бу ишнинг воситаларини топиш, уларни кундалик турмушга татбиқ қилиш ахтиржи вужудга келади. Лекин ўзларининг ўзини ўзи тарбиялаш психологиясидаги мавжуд нуқсонларга барҳим бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмай, уларни катталарга хос кўп қиррали умумлашган идеалга мос равишда таркиб топишига йўналтирилган бўлади.

Успиринлик даврида ўқувчилар ўзларида энг қимматли фазилатларни, ўқув ва малакаларни онгли, режалли, тартибли, изчил ва мунтазам таркиб топтиришга ахтиржи сезади. Маълумки, юқори синф ўқувчилари касбиявий-психологик қиёфага эга бўлиш учун оқилона ғайим, мезон, вазифаларини бажарувчи баркамол, муҳиммал тимсол, намуна, юксак орзу тасвирини қидирадилар.

Успиринларда идеаллар бир неча кўринишда намоён бўлиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар табиқли кишиларнинг қиёфалари, бадний асар қаҳрамонлари тимсолида ўзларида юксак фазилатларни (сифатларини) гавдалантиришни орзу қиладилар. Бироқ лигитлар билан қизлар ўртасида идеал образини танлашда катта фарқ бўлади. Масалан, қизлар кўпинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, ифбатли жамоат арбобининг, бадний асар қаҳрамонининг хусусиятлари мужассамланган қиёфаларни идеал даражасига кўтарадилар. Аммо айрим ўқувчилар тарихий шахсларнинг масалан, бақувват йўлтўсар, оқ офицер, қув жосус ва бошқаларнинг салбий сифатларига тақлид қилишга ҳам мойил бўладилар.

Успирин ўқувчиларнинг ўзини ўзи тарбиялаш мактабдаги жамоатчилик ташкилотларининг, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида амалга ошириш шарт. Зероки, ўзини ўзи такомиллаштириш жамоада муносиб ўрин эгаллаш, ижтимоий бурчини англаш ва фойдали меҳнатга қизиқишга хизмат қилиши керак.

Кузатишлар ва ҳаёт тажрибаларининг кўрсатишичи, баъзи ҳолларда успиринлар ўзларини қўрқмас, жа-

сэр қилиб кўрсатинга, ноўрин хатти-ҳаракатларга мойил бўладилар, қалтис йўллар билан ўз иродаларини тарбиялашга интиладилар, гоҳо ҳаётларини хавф остида қолдиришгача бориб етадилар. Шунинг учун уларга султий усуллар ва воситалар ёрдамида қийинчиликларни бартараф қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш керак. Шунингдек, уларни оқилона, мақсадга мувофиқ самарали усуллардан фойдаланиш йўллари билан таъиништириш, ҳақиқий чиниқиш малакалари билан қуроллантириш яхши натижа беради.

Юқори синф ўқувчилари маънавий хислатларга, ахлоқ нормаларининг моҳиятига жиддий муносабатда бўладилар. Улар ахлоқий туркумлар, бирликларнинг мазмунини чуқур англай бошлайдилар, ҳар қайси ахлоқий тушунчанинг позиклиги ва кўп маънолигини билишга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, гурур, қадр-қиммат, фахрланиш, масъулият, ор-номус каби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар. Лекин уларнинг ҳаммаларини бу ахлоқий тушунчаларни яхши англайдилар, деб бўлмайди. Шунга кўра тўғри ахлоқий қарашлар, тасаввурлар таркиб топиши учун адолатли турмуш тарзининг ўзи етарли, дейиш мумкин эмас. Ва педагог хотиржамликка йўл қўймаслиги, соғлом муҳит яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланиши зарур. Шунингдек, мактабда, билим юртида тарбия ишлари изчил олиб бориlmаса, йигит ва қизларда чинакам, барқарор эътиқодлар шаклланимайди. Ўспиринларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш лозим, уларга поэзия хулқ-атвор, чет эл фильмларининг мазмуни маънавиятга ва руҳиятга салбий таъсир этишини тушунтириш зарур. Ижтимоий ҳаётда учрайдиган ярамас юриш-туришларга, иллатларга зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш педагоглар жамоасининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ўспиринларда балоғатга етиш туйғуси такомилланиб бориб, ўзининг ўрнини белгилаш ва маънавий дунёсини ифодалаш туйғусига айланади. Бу ҳол унинг ўзини алоҳида шахс эканлигини, ўзига хос хислатини таъминлашга интилишида акс этади. Бунга эса моддаларга майл қўйиш, мураккаб тасвирий санъатга, мусиқага, касб-ҳунарга, табиатга қизиқишини намоиш қилиш яққол далилдир.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ўспирин қизлар

хатта бундаги кишиларнинг таъсирига осонроқ бериладилар, ўспирин йигитлар эса катталардан кўра тенгдошлари таъсирига кўпроқ бериладилар. Шунинг учун юқори синф ўқувчиси шахсининг таркиб топишига мактаб муҳити ҳусусан синф жамоаси, расмий ва норасмий таъқур бошлиқлар кучли таъсир этади. Синф жамоаси умумий мақсадни белгилашга, жамоа аъзолари ўртасида янада муносабатлар ўрнатишга, шахсий ва жамоат-аро муносабатлар ривожланишига имкониятлар yaratadi. Синф ва мактаб жамоалари таъсирида матонат-лик, жасурлик сабр-тоқатлилик, камтарлик, интизом-лик, ҳалоллик, ҳамдардлик каби фазилатлар ривожланиши ва худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, вақтбардорлик, дангасалик, қўрқоқлик, гайрлик син-сарин иллатларининг барҳам топиши тезлашади. Жамоа аъзолари ўртасидаги аҳиллик, бирлик, ягона мақсадга интилиш, илқ психологик иқлим мавжуд салбий хат-ти ҳаракатларини йўқотиш учун хизмат қилади.

Юқори синф ўқувчилари шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотлари алоҳида аҳамият касб этади. Уларнинг юксак талаблар қўйиши натижа-сида ўспиринларда фаоллик, ташаббускорлик, муста-қиллик, қатъиятчилик, масъулиятчилик, танқидийлик сингари фазилатлар барқарорлашади. Мазкур ташки-лотлар ўспиринлардаги ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоачилик, инсонпарварлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик туйғуларини мукаммал босқичга кўтаради. Ана шулар-ни қўлатиб тадқиқ этган психолог Л. Н. Уманский таш-килотчилик қобилияти уларо узвий боғлиқ қўйидаги ҳислатлардан иборатлигини таъкидлайди: 1) ташкилотчи-лик туйғуси (психологик теңқирлик, кашфиётчилик, одиб, иллат, амалий ақл-идроқ ва ифодасини топа-ди); 2) тенгдошларига эмоционал-продавий таъсир кўрсатиш имконияти (муаммолар ечимига жалб қилиш, уларнинг куч-гайратини бириктириш); 3) ташкилотчи-лик функцияга мойинлик (эмоционал ҳис-туйғу, ижод-ий муносабат, фаоллик кўрсатиш, қатъий қизиқиш ва ҳовласавар) Л. Н. Уманскийнинг фикрича, ўспирин на-мунали ташкилотчи бўлиши учун унда қўйидаги ҳис-латлар бўлиши керак: а) ахлоқий ҳислатлар—жамоат-чилик, санимчилик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнат-севарлик; б) продавий ҳислатлар—матонат, қатъият, мустақиллик ташаббускорлик, батартиблик, интизом-лик; в) эмоционал ҳислатлар—хушчақчақлик, тетик-

лик, ҳазилканшлик ва янгиликни ҳис этиш, ўз кучига ишонч, оптимизм ва бошқалар.

Ўспиринларнинг яна бир муҳим хислати уларда юксак даражадаги дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга келишидир. Шу ҳис-туйғулар йигит ва қизларнинг маънавияти ва психологиясида қандай тус олишига қараб, тарбиявий чора ва тадбирларни амалга ошириш яхши натижа беради. Синфдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ёрдам ҳамжиҳатлилик, интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади. Ўртоқлик муносабатларининг юксак чуққиси дўстлик ҳиссида намоён бўлади. Дўстлик ҳисси ўртоғига меҳрибонликда у билан учрашиш ва суҳбатлашиш, ўз фикр ва ҳиссиётлари билан ўртоқлашишда кўринади. Ҳақиқий дўстлик ҳисси ўзаро талабчанлик билан боғлиқ бўлиб, хатоларни бир-галликда тузатишда ифодасини топади.

Йигит билан қиз ўртасида муҳаббат туйғуси вужудга кела бошлайди. Муҳаббатнинг қувончли лаҳзалари, изтиробли кечинмалари иккала ёшнинг руҳиятини эгаллайди ва тобора чуқурлашиб боради, улар учун дастлабки ҳаёт синови вазифаси бўлади. Мазкур ҳис-туйғу ўспиринларнинг ўзаро яқинлиги, ҳаётга қарашлари, қизиқишлари, дидлари ва эзгу ниятларининг умумийлиги ҳамда бутун умрга аҳиллик, иттифоқлик умидини бағишлаган шодлик билан характерланади.

Ўспирин ўқувчиларда табиат, санъат, адабиёт, маданият, ижтимоий ҳаёт гўзалликларини пайқаш, идрок қилиш, севгиш, улардан таъсирланиш, маънавий озуқа олиш хислатлари пайдо бўлади. Уларнинг психологиясида майин садо, ёқимли нидо, қалбни тўлқинлаттирувчи мусиқа, нозик ҳис-туйғу эзгулик ҳислари, майлларни кучаяди. Айниқса, эстетик ҳислар уларнинг маънавиятидаги қўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларининг йўқолишига ёрдам беради. Лекин бундан ўспиринлар жўшқин, кескин, шавқ завқли дамлардан бутунлай воз кечадилар, деган маъно келиб чиқмайди. Шунга қарамай, ўспирин йигит ва қизлар орасида эстетик туйғуси тўла шаклланмаган, нотўғри тасаввурга эга бўлган шахслар ҳам учрайди. Уларда эстетик ҳис-туйғу ўзинга хос қарашлар ва нуқтан назарининг ўсишида илм фан ва техниканинг ривожини, тафаккурнинг тақомиллашуви, тақдирчанлик муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун муайян режа асосида турли музейлар

хўрама ва концерт залларига, кино, театр, радио ва телекудунига саёҳатлар уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу синф ўқувчиларининг ўқув машғулоти ўз хусусияти ва мазмуни билан бошқа ёш давридаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурининг мураккаблашуви, янги фанлар ва факультатив курсларнинг киритилиши ўқувчиларининг назарий тафаккур ёрдамида амалга оширилиши тақозо этади. Ана шу сабабли уларнинг ўқимига муносабати ҳам ўзгаради, уларда фанларга урғулича муносабатлар шакллана бошлайди.

Ушбу синф ўқувчиларининг фанларга муносабатлари деярли ҳар қайси фаннинг инсон дунёқарашидаги ролига билиш фаолиятидаги ва ижтимоий аҳамиятига амалий хусусиятига ўзлаштириш имкониятига ва уни ўқитиш методикасига боғлиқ бўлади.

Кетга мактаб ёшида билишга қизиқиш амалий хусусият касб эга бошлайди. Масалан, бу қизиқиш ижтимоий-сиёсий масалаларга, техникага, табиатга, оғир инемиларига, жамиятшуносликка, ҳуқуқий муаммаларга, спорт ва ҳоказоларга йўналган бўлади. Ушбу синф ўқувчиларининг тўғарақларда фаол қатнашиши қобилият ва ақлий имкониятларига қараб амалга ошади.

Ушбу синфларда сезгирлик, кузатувчанлик, такомиллашиб боради, мантикий хотира, эслаб қолишнинг йўли ва шакллари ва таълим жараёнида етакчи роль ўйнай бошлайди. Ушбу синфлар топишириқларини бажаришда, уларнинг маъноси ҳамда моҳиятини тўла англаб олиш натижалари, эслаб қолиш, эсла қолиш, эсга тушириш жараёнларининг самарали усулларида унумли фойдаланувчилар. Бу жараёнлар муваффиқиятли амалга оширилиши таъминловчи диққатнинг сифати ва миқдори ўзгаради. Диққатни қўйириш ва тақсимлаш сезиларли ривожланади, бошқаларнинг нуқтани назарига эътибор берил, уларнинг нуқтини тинглаш, ёзиб олиш, мулоқазот юритиш маҳорати ошади ва ақлий қобилият такомилланибди.

Ушбу синфларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусиятларга эга бўлиб боради. Лекин уларнинг фикр юритишида бирмунча объектив ва субъектив камчиликлар учрайди.

✓2. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари

Ўспирин барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги унинг психикасидаги жиддий камчиликдир. Ўспиринларга адабий қаҳрамон қиёфасини ифодалаш, асар моҳияти, мазмуни ва гоёси юзасидан мустақил ҳолда ҳукм ва ҳулоса чиқариш топширилганда улар, биринчидан, асарни ўқишган, бироқ ҳеч қандай ҳулоса чиқаришмаган, иккинчидан, мавзуга ижодий ёндашмасдан ўқитувчининг ҳар бир сўзини эсда сақлаб қолиб, ҳеч ўзгаришсиз қайтадан айтиб беришга ҳаракат қилишган, учинчидан, ўзлари мактабдан ва синфдан ташқари фаолиятларида эшитганлари, ўқиганлари билан ўқитувчининг ахбороти, маълумоти хабарини умумлаштириб жавоб беришган, тўртинчидан, ўз фикрларини баён этишга қийналганларида асардан кўчирмалар келтиришган.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда назарий тафаккурни шакллантиришда тўғарак ва факультатив машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, ўспирин ўқувчининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда, ўқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчилар ўспиринларда ўрганилаётган нарс ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тўғрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатлантиришлари ва уларни исботлашга ўргатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан ўқитувчилари уларни нарс ва ҳодисалар тўғрисида оригинал фикр юритишга йўллашлари керак. Учинчидан, ўқувчиларнинг машғулотларда қўлланавериб, маънавий эскирган бир қолипдаги сўзлардан, иборалардан фойдаланишларига йўл қўймасликлари керак. Тўртинчидан, фан ўқитувчилари ўспирин йигит ва қизларга билимларини амалиётга татбиқ қилишни ўргатишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда ривожланиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун тафаккур ривожланиши билан бирга ўқувчининг путиқ фаолияти ҳам ўсади. Бу эса ўқувчида ўз фикрини тўғри, аниқ ифодалаш малакасини таркиб топтиради, путиқнинг тузилишини такомиллаштиради ва луғат бойлигини янада оширади.

Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушуниш орқали

мустақил фикрлашга, мулоҳаза юритиш ва мунозарага ўргатиш борди. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақдаги ўзининг нуқтани назари, эътиқоди, қарашини билдириб бериб боради. Матълумки шахсининг ана шу фазилатлари ҳақда фикрлашни, мустақил ўйлашни, тўғри ҳукм ва ҳуқуқ қилишни, қатъий қарорга келишининг натижасидир.

Ўзининг ва қилларининг адабий асарини баҳолашни, у ҳақда шахсий фикрларини билдиришни, муаммоларни томонларини юзасидан баҳслашуви ва ҳоказоларда инсоний андешаларининг муайян даражада иштирок этиши яна танқидийлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда кўрийдиган нобурни танқидийлик эса ўспиришнинг бадийи аниқ ва ҳаётий тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчининг айни шу пайтдаги асосий вазифаси — ўқувчилар тафаккурдаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилонга, оқилонга танқидий нуқтани назардан қарашни ўргатишдан иборатдир.

Қатъи маътаб ёшидаги ўқувчи ақлнинг танқидийлигида оғмачиликка мойиллик кучли бўлади. Оғмачиликнинг энг асосий сабабларидан бири — воқеликнинг моҳиятини илмий жиҳатдан тўғри тушунмасликдир. Шунингдек, ўспиришнинг «ўз позицияси»да бўш қолмаслиги, нарсани ва ҳодисаларининг асл моҳиятини аниқлаб туриб, жўрттага «ўжарлик» қилишни ҳам ана шу оғмачиликнинг бир кўринишидир.

Уларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб тонганидан кейинги тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожланиб боради. Ақлнинг ёки тафаккурнинг танқидийлигини тарбиялашда ўқитувчи ўқувчининг ўзига хос табиатини хусусиятини, ақлий камолот даражасига, биланларини олинишига, мулоҳаза доирасининг кенглигига, пухта қобилиятига, шахсий нуқтани назарига, ўқишга интибатга муносабатига, қизиқишининг хусусият ва даражасига, ақлий фаолнинг операцияларини қанчалик билганига, маъмурад ўқиш кўникмаси ва малакаларига алоҳида эътибор бериши лозим.

Ақл танқидийлигининг ривожланиши юқори синф ўқувчиларининг моддий дунёни, атроф муҳитни ўргатишга, ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, фаолликка даъват этилади ва бундан ташқари, воқеликни исботлаш ва

асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Урганилаётган ҳодиса тўғрисида ҳукм ва ҳулоса чиқариш тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожлантиради.

Ўспирин тафаккурининг сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқеалик бўйича мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушуинчалар қанчалик жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунилари, хоссалари, сифатлари, ўзаро боғланиши ва муносабатларини ўспириннинг фикрлашида тўлиқ акс этини тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги эса ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги билан боғлиқ бўлади. Юқори синф ўқувчиси нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим аломат ва хусусиятларини мужассамлантирса, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ҳақидаги мулоҳазаларини билдира олса, буни кенг тафаккур дейилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, ўспирин ташаббускорлик билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши ва уларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз оқилона усуллар билан бажари олиши тушунилади. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда, ўспириннинг ўз олдига янги гоё, муаммо ва вазифалар қўйишини, уларни амалга оширишда самарадор воситаларни ҳам ўзи топишга интилишини аниқлаймиш. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни бажаришда янги усулларни тез излаб топиш ва қўллай олишда, эскирган воситалардан қутулишда намоён бўлади. Агар ўқувчи муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли янги фикрларни айтган бўлса, назарий ва амалий вазифаларни ҳал қилишда ёрдам берса, буни самарадор тафаккур дейилади. Тафаккурнинг тезлиги саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Ўспирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларга: биринчидан, фикрлаш учун зарур материалнинг хотирада мустаҳкам сақланганлигига, уни тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишининг тезлигига, турли ҳис-туйғуларнинг мавжудлигига, ўқувчининг диққати ва қизиқишига; иккинчидан, ўспириннинг билим савиясига, қобилиятига, эгаллаган кўникма ва малакаларга боғлиқдир.

Ўспирин қобилияти, лаёқати ва истеъдоди таълим

жараёнда меҳнат фаолиятида ривожланади. Унинг амалий истеъдоди эканини аниқлаш учун зийраклиги, жондод сировига шайлиги, меҳнатга мойиллиги, интиқлиги, ҳевдик тайёрлиги, мантиқий фикрлашнинг тизилиги, ишчилиги, самарадорлигига эътибор бериш керак. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, илҳомларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камал топиши жараёнига қўшилиб кетади.

Нав ўстиришликда ўтиладиган дарслар, лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, реферат конспект тизини қоби таълимий фаолият турлари юқори синф ўқувчилари ўзлаштириши зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Бу ишлар кундан-кунга кўпроқ аҳамият касб этиши натижасида тафаккур тобора фаол, мустақил, ижодий тус олиб боради. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак-атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини билиш қобилияти ўсишига, ақлий ишқониятлар вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англаб олишга муҳим шарт-шароитлар яратади.

Ўстиришлар бирор ҳодисани асослаган, исботлаган натижаларида унинг муҳим хусусиятларига, бирламчи жиҳатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликлардан ўқиган ва ўқитувчилардан эшитган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларга ишонини ва улардан қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар, бироқ уларда ўсмирлар сингари обрў-этиқаддан эргашиш жуда кам содир бўлади. Улар ҳар бир дарсда танишилган материалларнинг моҳиятига, иссон учун зарурлигига ишонч ҳосил қилишга тўхтовсиз иштирок қиладилар. Баъзан таълим жараёнида ўстириш томонидан бирор нарсага эътироз билдирса ёки шубҳаланса, уни ноҳақ равишда қоралайди. Тафаккурни оқилона йўللар билан ўстириш учун фавқулодда ҳодисаларда ўқувчининг мазкур хусусиятини ёмонламай, балки уни рағбатлантириш тўғрироқ бўлади.

Ўстиришлик ёшида юқори синф ўқувчилари ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан етарли даражада қуролланган бўлидилар.

Шундай қилиб, таълим жараёнида турли фанларни ўқитиш туфайли кенг кўламли билимлар системаси ўзлаштирилиши орқали юқори синф ўқувчиларида тафаккурнинг фаоллиги, мустақиллиги, мазмундорлиги,

маҳсулдорлиги ортади. Уларда диалектик-материалистик рефлексив назарий тафаккур таркиб топади. Шу сабабли воқеликнинг ички боғланишлари, муносабатлари жамият ривожланишининг қонунларини билиши ва англаб олиш кўникмаси юқори поғонага кўтарилади.

Агар ўсмирлар тафаккури яққол-образли тафаккурнинг мавҳум тафаккурга айланиши билан характерланса, катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда диалектик-материалистик тафаккур қобилияти ривожлана бошлайди ва бу тафаккур табиат ҳамда жамият ривожланишининг умумий қонунлари билан бевосита боғлиқ бўлади. Мазкур қонунларнинг вужудга келиши, ўзгариб бориши, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши, шунингдек, ўзаро узвий боғлиқлигига доир мураккаб билимлар ўспиринларнинг ёш хусусиятига айнан мосдир.

✓ 3. Илк ўспирин ва касб танлаш

Эндигина ўсиб келаётган ўспирин ўқувчилар касбга қандай ёндашадилар? Бу муаммо кўпчиликни қизиқтиради. Кузатишлардан ва турмуш тажрибасидан маълумки, одатда илк ўспиринлик ёшидаги ўғил-қизлар ҳаётда мустақил қадам ташлаш тўғрисида аниқ, асосли фикр билдиришга қийналадилар. Шу сабабли касб танлаш даврида оқилона ва тўғри йўл тутини билмай довдираб қоладилар ёки таваккалга иш кўрадилар. Ўзларининг имкониятларини ҳисобга олиб ҳаракат қилишга ожиз бўладилар. Натижада нохуш кечинмалар, умидсизликлар, ижтимоий сустрелик ҳолатлари вужудга келади. Юқори синф ўқувчиларининг баъзилари касб танлашда яққол кўзга ташланиб турган намуналарга тақлид қиладилар. Бунда ўз атрофларидаги яқин кишиларни назарда тутадилар, уларнинг йўлидан боришни мўлжаллайдилар. Кузатишларимизнинг бирида Ғ. исмли ўспирин (9-синф ўқувчиси) ўз келажакни ҳақида қуйидаги фикрларни билдирди: «Эҳтимол қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга кирарман. У менга таниш. Унда акамлар ўқиганлар. Балки колхозда қолиб ишларман. Ўқитувчи бўлиш орзум ҳам бор. Чунки педагогика институтида тоғамлар таълим оломоқдалар...» Ўқувчининг бу мулоҳазасини таҳлил қилишнинг ҳожати йўқ, чунки унда бирор мақсадга йўналган гоя мавжуд эмас.

Ўқувчилар мактабда фанларнинг асосларидан билиш билан танишади. Бироқ уларнинг ҳаммаси оқибатда физик ёки математик касбини эгаллашни ният қилмайдди. Мактабда ер курраси ўрганилади, барча предметларнинг хусусияти билан танишилади, узоқ вақтдан дунё халқлари тарихи ва санъати бўйича билимлар берилади. Аммо барча ўқувчилар сайёҳ бўлишни истамайди. Фан асослари ўқувчиларга кенг кўламда маълумот ва ихборотлар беришга мослаштирилган бўлиб, ўқувчилар олинган билимларнинг келажак, шахсий турмуш, билимдон шахс бўлиш учун амалий қийинчиликни англаб олиши керак.

Китта бундаги мактаб ўқувчиларида бирор ўқув фанига иштиёқ натижасида уларда ҳар хил касбларга қизиқиш вужудга келади. Танланган касбни ўзлаштириш билан боғлиқ фанга қизиқиш ҳам орттиради. Математика тўғрисида, машғулотларига ва факультатив дўстларга кучини имконияти вужудга келади. Бундай имкониятдан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи синф ўқувчиларининг қизиқишлари, майллар, иштиёқлари, қобилиятлари, истеъдодлари асосида танланган касбларига тўғри йўналтириш ўспиринлар учун яхши ҳаётий мисалдир. Касб танлаш жараёнида ўқувчиларга ўқитувчилар, ота-оналар, жамоатчилик ва касбнинг устаслари, мураббийлар алоҳида эътибор берилиши керак. Кун ҳолларида ўспиринлар катталарининг маълумот ва табиъатларининг ҳисобга олган ҳолда ҳаётий бир қарорга келишлари мумкин, chunkи улар ўз ҳаётининг ҳар томонлама асослаб бери олади.

И. А. Крutenкийнинг маълумотларига қараганда, педагогика институтини талабаларининг ярми ўқитувчилик касбининг ёқинида ўқиниш қилган. Уларнинг қолган қисми эса институтга тасодифан кириб қолган. Бироқ бу олий ўқув юртига ўз ҳаётини билан кирган талабалар орасида ҳам бир қисм муроҳишчилар мавжуд. Педагог касбининг ёқинида ўқиниш қилган талабаларнинг чорак қисми фақат олган билимларини бошқаларга ўргатиш мақсадида билдирган бўлсалар, яна шунча ўспиринлар институтда ўқитилаётган бирор фанни севганлари учун ўқиниш қилганини айтган. Талабаларнинг бешдан бир қисми болаларни чин кўнгилдан яхши кўргани учун ўқитувчилик касбининг таплагани.

Ўрта мактабни битиргунича ҳамма ўқувчилар касбни қатъий танлайди, дейиш мумкин эмас. Уларнинг аксарияти ўзи келажакда қим бўлишини тасаввур ҳам қила олмайди ва келажак режасини ҳам тузмайди. Илк ўспиринларнинг кўпчилиги ўрта мактабни тугатгандан сўнг, олий ўқув юртида ҳам ўқиш тўғрисида гапирадилар, бу ҳақда орзу қиладилар. Лекин унга кира олмаган, яъни ўзининг асосий мақсадига эриша олмаган ёшлар тушкунликка тушадилар. Бутун орау умидларим барбод бўлди, деб ўйлайдилар, баъзилари келгуси йилда ўқишга киришга умид боғлайдилар. Касб-ҳунарга ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабда ўқиш даврида касб танлаш бўйича турли хил ниятлар пайдо бўлишидир.

В. А. Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида ифодалайди: а) бирор ўқув фанига қизиқиш; б) ватанга фойда келтириш нияти (ўзига хос психологик хусусият ва қобилиятни ҳисобга олмаган ҳолда); шахсий қобилиятини рўқач қилиш; г) оилавий анъаналарга риоя этиш (форислик); д) дўстлари ва ўртоқларига эргашиш; е) иш жойи ёки ўқув юртининг уйига яқинлиги; ё) моддий таъминланиш; ж) ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашиш осонлиги.

Шунингдек, бошқа турдаги мотивлар, масалан, шахснинг бирор касбга, фанга мойиллиги, мақсадли, унга интилиши, касб тўғрисидаги маълумоти, ўзининг сиҳат-саломатлиги, асаб системасининг ва темирментининг хусусияти ва ҳоказолар ҳам бўлиши мумкин.

Ўспиринларда касблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиги сабабли, улар кўпроқ хатога йўл қўядилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб қандай шахсий фазилатларни талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Ўз қобилиятларини оқилона баҳолай олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ни бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик-психологик омилларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: 1) касбларни ўргатиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ишларида қилиб ифодалаш; 2) ўқитувчининг касблар бў-

жаса таниқот ишлари олиб бориши, ўқувчиларга касблар юзасидан маслаҳатлар бериши ўспирин ва инсон шувонаси билан бирга касбга йўналтириш тадбирларини кўриб чиқиши; 3) ўспиринларни касбнинг жисмоний турлари билан таништириш; 4) меҳнат таълими даражасида юқори синф ўқувчиларини касбга тайинлаш ва қизиқиш уйғотиш; 5) психодиагностик ва касб танлаш усулларининг амалиётга татбиқ қилишга йўналтирилган турларни ишлаб чиқиш; 6) жойларда касб танлашга мос касб танлаш хоналарини ташкил қилиш; 7) касб танлаш тарғиботи юзасидан ўспиринларга асосий ахборот воситаларига жалб қилиш ва касбларнинг жиҳатдан тайёрлаш.

Тадқиқотчилар ва амалиётчилар томонидан касбга йўналтиришнинг усул ва усулнйатлари ишлаб чиқилган. Касбларни хусусиятларига қараб таснифлаш ва касбнинг маълум тартибга солиб ифодалаб беришга эришилган. Бу борада Е. А. Климовнинг схемаси алоҳида аҳамиятга эга. У қуйидаги касб турларини тавсия қилган:

1. Поллизчи, чорвадор, асаларичи, зоотехник, агроном, ўрмончи — бионика мутахассислиги «инсон — табиат».

2. Чилангар, токаръ, монтер, конструктор, радиотехник, муҳандис — техника мутахассислиги «инсон — техника».

3. Официант, сотувчи, ҳамшира, ўқитувчи, тарбиячи, ташкилотчи — соцнономика мутахассислиги «инсон — инсон».

4. Бўёқчи, пусха кўчирувчи, мусиқачи, бадний белончи ёки пардозловчи, бастакор, ёзувчи, рассом — артономика мутахассислиги — «инсон — бадний образ».

Олдинроқ ифодаланса, касбларни табиатга хизмат қилонишга, техникага хизмат қилишга, инсонга хизмат қилишга ва бадний образлар устида ишлашга доир касбларга ажратиш мумкин. Лекин мазкур касблар таснифида уларнинг кўпчилиги ифодаланмаган. Ана шу гуруҳларга ўнлаб ёндош касб — ҳунарларни киритиш мумкин.

Касб танлашга йўллаш ва касбларни тарғиб қилиш усулларида бири — кўрсатмали воситалар, яъни фотостендлардан, китоблар кўргазмасидан, ёш рассом ва табиатшунослар ижодий фаолиятининг маҳсулидан, наққошлик ва техника тўғараги ишларидан фойдала-

нишдир. Бундан ташқари музейларга экскурсиялар уюштириш орқали ҳам айрим касбларга қизиқиш уйғотиш мумкин.

Юритилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, касб-ҳунар тўғрисида ахборотлар, маслаҳатлар беришнинг ўзи онгли равишда касб танлаш учун старлик эмас. Шунга кўра ўспирин ўқувчиларнинг билиш фаолиятини кучайтириш, уларни мустақил билим олишни ўргатиш уларга ўзларини муайян фаолиятда синаб кўриш имкониятини яратади. Лекин касбга йўналтиришнинг бошқа йўл ва воситаларини ҳам қидириш ва қўллаш керак.

Меҳнат психологиясининг мутахассислари касбга йўналтиришнинг бошқача усулларини: барча фанларни ўқитишнинг политехник жиҳатини чуқурлаштиришни; табиий-математик фанларда атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланишни; ижтимоий туркумдаги фанларни ўқитишда ўлкашунослик материалларини қўллаб ўқувчиларнинг касбга қизиқишни ошириш, меҳнатга иштиёқ уйғотишни: дарсларда касблар ҳақида ахборотлар бериб боришни; меҳнат соҳалари билан ўқувчиларнинг мустақил танишини учун шароит яратишни тавсия этмоқдалар.

Қишлоқ мактабларида касб танлаш бўйича қўшимча имкониятлар ҳам мавжуд. Чунончи ёзда юқори синф ўқувчиларини ишлаб чиқаришга бемалол жалб этиш мумкин. Бунда жисмоний меҳнатга ўспиринларни қизиқтириш, меҳнат нашидасидан баҳраманд этиш, уларда мамнуният ҳиссини таркиб топтириш, уларда режали меҳнат қилиш кўникмасини вужудга келтириш, жавобгарлик ва масъулият ҳиссини таркиб топтириш лозим. Ўспиринларни меҳнатга тайёрланишга рағбатлантиришни малака даражасини бериш билан яқунлаш маъқул. Ишлаб чиқариш мавсумида ўқувчилар бригадаларини тузишда уларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва ақлий камолотини ҳисобга олиш зарур. Бригадаларда ишлаш меҳнат ва касбга психологик тайёргарлик босқичи бўлади. Ўқувчилар ўзининг қайси касб-ҳунарга яроқлилиги ёки яроқсизлигини амалий ишларда синаб кўрадилар ва ўзларига ишониқ ҳосил қиладилар.

Касб танлашда ўспирин йигит-қизларда қатор мақсадлар вужудга келиши мумкин. Дастлабки мақсад — бош мақсад деб аталади ва у умумхалқ меҳнатига ўз

қўшини қўша оламанми, қандай инсон бўлиб етишадиган, ҳаёт ил филолият идеалларим нималар бўлиши дегани фикрлардан иборат бўлади. Яқин ва яқин мақсад — дастлабки фаолият соҳаси, мутахассислигини қандай ва қаерда эгаллаш, ўқишни тугатган, дастлабки меҳнат фаолият қайси лавозимдан бошлангани, меҳнат маҳоратини ошириш истиқболлари қандаги мулоҳазалардан ташкил топади. Психология нуқтаи назардан мақсадга эришишнинг ташқи ва ички шарт-шароитлари мавжуд. Ташқи шароитларга мақсад йўлидаги ҳар хил қийинчиликлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар мазкур муассаса ёки ташкилотнинг имкониятлари, муайян субъектга—ёш касб эгалига кўрсатиши мумкин бўлган қаршилиги ва ҳолатлар киради. Мақсадга эришишнинг ички шарт-шароитларига шахснинг имкониятлари, сиҳат-саломатлиги, ақлий қобилияти, тиришқоқлиги, иродавий сифатлари (чидамлилиги, сабр-тоқати, танлаган касб бўйича ишлаши учун зарур фазилатлари ва ҳоказолар) киради.

Психология фанида мақсадга эришиш фаолиятининг қўшимча, ёрдамчи турлари ҳам амалда учраб туради. Улар асосий мақсад воситалари иш бермай қолганда қўлланади. Ўспиринлар тажрибасида шундай ҳоллар рўй берадики, асосий мақсадни амалга оширишда, яқин қийин тўсиқларга дуч келинади, ана шундангина ёрдамчи воситалардан фойдаланилади. Бундай ҳолатни тасаввур этиш учун ўспиринлар тажрибасидан қўшидаги кўчирмани келтирамиз: «Конкурс бўйича яқин орадаги ҳунар-техника билим юртига кира олмайман, шунинг учун худди шу мутахассислик бўйича бошқа билим юртига кириш учун ҳаракат қиламан...» Касб танловчи ўспириннинг мулоҳазасидан кўриниб турибдики, у бир эмас, балки бир нечта қўшимча мақсаддан фойдаланишга интиляпти. Шунга ўхшаш мақсадга эришишнинг қўшимча, ёрдамчи йўл ва воситалари учраши мумкин. Қўйилган мақсадни рўёбга чиқариш учун интилиш касб танлаш жараёнида ўспиринлар шахсиятида журъатлиликини вужудга келтиради. Бу фазилат ўспирин шахсининг ажойиб ютуғидир.

Юқори синф ўқувчиларининг профессиограмма билан танишишида асосий мақсад қўйидаги таркибий қисмларни, жиҳатларни ўз ичига қамраб олади: а) асосий меҳнат қуроллари — касб танловчининг

диққати, шижоати, фикр-хаёли—худди шу қурулларни га қаратилган ва йўналтирилган бўлиши керак; б) асосий меҳнат операциялари: меҳнат қуроли билан қандай фаолиятни амалга ошириш имконияти мавжудлигини аниқлаш ва қайси соҳаларда ишлатиш мумкинлигини билиш; ишлаб чиқариш жараёнидаги операцияларнинг ролини тўғри тасаввур қила олиш; операцияларнинг янги вариантларини қидириб топиш учун ҳаракат қилиш; в) асосий қуруллар ва воситалар; қўл асбобларидан — чилангар хирург, ғижжакчи, камон чалувчи каби касб эгалари фойдаланади; г) меҳнат шароитлари: касб танловчининг қўршаган табиий муҳит ва шароитлар, кишилар ва ҳоказолар.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, ўспиринларнинг ўз қизиқишлари, майл, эҳтиёж, иқтидор, қобилият, кўникма ва малакаларини ҳисобга олган ҳолда касб танловга йўналтириш жамиятнинг ривожини учун пухта замин ҳозирлайди.

4. Илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари

Илк ўспиринлик ёшида инсон учун энг муҳим ҳиссиёт севги вужудга келади. У ўртоқлик, дўстлик туйғулари замирида пайдо бўлади. Севги катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳиссий дунёсида мутлақо янги ҳолат бўлиб, у ўспиринларнинг шундай ички кечинмаларидан тубдан фарқ қилади. Маълумки, ўспиринлар ҳам меҳр-муҳаббат туйғуси ишқибозлик, кўнгил қўйиш, қўмсаш кўринишларида акс этади. Лекин ўспириннинг севгиси чуқур, кучли, оташин, ҳақиқий бўлади. Мана шу ёшдаги ўғил-қизлар севгиси ўзининг софлиги, беғуборлиги, маъсумлиги, ибтилолиги, ширин кечинмаларга бойлиги билан ажралиб туради.

Ўспиринлик даврида вужудга келадиган ҳис-туйғуларни тўғри идора этиш, йигит ва қизларга севги муносабатларининг нақадар нозиклигини, бўлажак оиланинг бахти ҳақидаги тушунчаларни тўғри аниқлаш яхши натижа беради. Йигит ва қизларнинг маънавий оламида учрайдиган айрим зиддиятларни бартараф этишда, уларни келажакда оиланинг тақдирига юзаки муносабатда бўлмасликка ўргатишда ва оила қуришга тайёрлашда жинсий тарбия муҳим аҳамиятга эгадир.

Эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги, бир-бирини

қўлидаги ва ҳоказоларни ёшлар онгига сингдириш зарур. Бунинг учун ўқитувчи ўзбек миллий турмуш тарзидан динқ мисоллар келтириши лозим. Чунончи, хотин қизларга наст назар билан қараш ҳуқуқдаги қанчалик ҳолларини ёшларнинг кўз олдига келтириш, қадрият унга ўзи ўт қўйган, сирка ичган, ўзини осган ва б.ш.нинг аянчли аҳволидан хабардор қилиш керак.

Ўспирин йигит ва қизлар эркак ва аёлнинг муносабатларини ёшга билан тушунтириш ота-она, шифокор, синф раҳбари ва ўқитувчиларнинг муҳим вазифаларидир.

Мактабда ўспиринларга ўзларидаги жисмоний, фикр-ахлоқ ва психик ўзгаришлар; йигит ва қизларнинг ўзаро муносабатлари шаклланиши; севги, оилавий турмуш, унинг мақсади ва ижтимоий, гигиеник, масалларни туғрисида махсус билимлар бериш лозим. Ўспириний соатлар, шифокор билан суҳбат, оила аъзоларининг маслаҳатлари каби тадбирларга жиддий қўшилб бериш керак.

Ота-оналар ва ўқитувчилар ўспирин йигит ва қизларга севгининг икки тури — шахвоний туйғу заминда пужудга келадиган беқарор севги ва чинакам дўстлик, инсоний муносабатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги борлигини тушунтиришлари лозим. Қўзғалда ҳақиқий севги куртаклари ўғил болаларга мунобатан эрта уйғонади, улар бир умр ўзларига йўлдан ва донмо ғамхўрлик қиладиган кишининг муҳаббатига сазовор бўлишни орзулайдилар. Баъзан қизлар ҳам беқарор ҳислар юзага келиши мумкин.

Ота-онанинг ўзаро яхши муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги оиладаги фарзандларнинг муносабатларини туғри шакллантиришга ёрдам беради. Она қизда муҳаббатлик, ширинсуханлик, қизларга хос орият, уят-ахлоқ, ибод, ифбат каби фазилатларни тарбиялаш билан бирга, унга уй-рўзгор юмушларини ўргатиш ҳам лозим. Акс ҳолда нималар бўлишини маънавий қашшоқ, сиргил-елпи ҳаётга кўникиб, тубанлик ботқоғига ботиб қолган айрим аёлларнинг аянчли қисматидан мисол келтириш орқали тушунтириши зарур.

Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашда мактаб билан оиланинг ҳамкорлиги муваффақият гарови ҳисобланади. Рўй бериши мумкин бўлган руҳий, жисмоний патиробларнинг олдини олиш жуда мураккаб иш. Ўқитувчилар жамоасининг ўзи бу ишни бажара олмай-

ди. Шунинг учун уни ота-оналар ва жамоатчиликлари таяниб амалга ошириши зарур.

Ўспирин йигит-қизларнинг ҳаётий режалари билан танишишда уларнинг майли, қизиқиши ва нафис туйғуларига, эзгу мақсад сари интилишларига алоҳида аҳамият бериш лозим. Йигит ёки қизнинг руҳияти ва маънавиятига тўғри йўл топиш орқали унинг фетиш-атворида ўзгаришлар ҳосил қилиш мумкин.

Оиладаги соғлом муҳит, одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари фарзанднинг руҳий дунёсига ижобий таъсир кўрсатади.

Оиладаги тарбиявий ишлар мактабда мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши, ўспиринларни турмуш масаласига илмий нуқтан назардан қарашга ўргатиши лозим. Йигит ва қиз ўртасидаги муносабатлар анча мураккаб бўлиб, улар аста-секин шаклланади, бу муносабатларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан синф раҳбарининг фаолиятига боғлиқдир. У ўз ишини йигит ва қиз ўзаро дўстлик муносабатларини аъло ўқиш, намунали хулқ, жамоат ишларида фаол қатнашиш билан амалга оширадиган йўсинда ташкил этиши керак. Шунингдек мактабда ўспирин болалар қизларга ёрдам берадиган, қизлар эса бу ёрдамни қадрлаб уларга меҳрибонлик туйғусини намоён қиладиган вазиятларни яратиш керак.

Мактабда ўқиш даврида ҳар иккала жинсларги ўқувчилар ўзаро дўстона муносабатда бўлишлари, бир-бирига ёрдам беришлари, ўзаро ҳурматда бўлишлари шарт. Лекин улар ўртасида муқаддас, ҳеч бузилмайдиган парда, чегара бўлиши маъқул. Йигитнинг бурчи қизни авайлаш, унинг шарм-ҳаёсини паймол қилмаслик, тақдирга юзаки қарамаслик; қиз эса ўз навбатида уялчан, шарм-ҳаёли, андишали, камтар, қизларга хос ғурурли, назокатли бўлишлари даркор. Қизлик ор-номусини паймол қиладиган хатти-ҳаракат ва ҳирсга берилмаслик келажакдаги бахтиёрлик учун зарурлигини ҳар бир қиз билиб қўйгани яхши.

Ўспиринларга оила қуриш ҳақида тушунча беришда бахтли, тинч-тотув яшаш, бир-бирига ишониш, садоқат бўлиш кераклигини ўқтириш билан бирга, уларни оилавий турмушда юз бериши мумкин бўлган қийинчиликлардан ҳам оғаҳлантириш керак, албатта. Уларни оилада бўлиб турадиган жанжалларда охирини ўйлаб иш тутиш зарурлигини ўқтириш лозим.

Ишларда тайёргарликнинг муҳим жиҳатларидан бири кўн-қайлиқнинг ўзаро қайнота, қайнона, қарин-дон уруғлар, хонадоннинг яқин кишилари олдидаги муносабатларни англаб олишдир. Мустаҳкам ва барқарор оила қуришнинг асосий шартларидан бири — келин-кани бошқа шароитга кўникиши, бегона турмуш тар-тибига мослашувидир. Унинг синалмаган оилага, ундаги шарт-шароитга, молиявий тартибга, нотаниш қадриятларга, анъаналарга, маросимлар, расм-русмларга ўрганиши ҳатто мумкин эмас. Буларнинг ҳаммаси ёш келиннинг жис-моний, ахлоқий, маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёр-гардорлини талаб қилади.

Ўқитувчилар юқори синф ўқувчиларининг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда асосий эътиборни ота-оналар руҳий дунёсининг мураккаб томонларини ўқувчиларга қаратишлари керак. Уларда танқид ва ўзини танқид, ўзини тутати билиш, ўз хатти-ҳаракатини назорат қилиш ва тўғри баҳолаш, ўзини идора қилиш каби хусусиятларни ривожлантириш зарур.

Тарбиянинг муҳим қуроли нутқ ҳисобланади. Шу-нинг учун ота-она ўз нутқида ёқимсиз ибораларни қўймаслиги, мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан бола-ларни раъжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмийдиган, носамимий фикрларни айтишдан сақ-ланишлари керак. Ҳаётда мулоимликка, ширинсухан-ликка, салимийликка, соф виждонли бўлишга нима ётмай! Мазах қилиш, баъзан ноўрин ҳазиллашиш орқа-си ҳам фарзандларнинг мурғак қалбини чуқиртириш мумкин.

ЕТТИНЧИ БОБ

УСПИРИНЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги энг долзарб муаммолардан бири олий ўқув юртиларидаги таълим-тарбия ишлари самарадорлигини яқин охиридан оширишдан иборатдир. Чунки республикамиз-нинг ривож, равнақи ва истиқбол кўпроқ олий мак-таб тайёрлаётган мутахассисларнинг маҳоратига боғ-лиқдир. Шунинг учун ўқитишнинг янги илғор, фаол усулларини қўллаш, оқиллона воситалардан фойдала-ниш мақсадга мувофиқдир.

Олий ўқув юртиларидаги таълим-тарбия жараёнида

рини самарали амалга ошириш учун талабалар билан ўқитувчилар ўртасида узлуксиз таъсир ўтказиш ҳуви суриши лозим.

Ўқитувчи билан талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти негизида ўқув-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш муаммоси ётади. Бу муаммо олий мактаб психологини сида жуда кам тадқиқ қилингани сабабли худди ан шунинг муаммо юзасидан кенгроқ мулоҳаза юритиш мумкин сизга мувофиқдир.

1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари

Тадқиқотларда талабалар деганда моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳаётга ва мутахассисликка онд ролларни муайян қоида ва махсус дастур асосида бажаришга тайёрланаётган ижтимоий гуруҳ тушунилади.

Олий ўқув юртидаги таълимнинг ўзига хос хусусиятлари талабаларнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан (улар хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлишидан қатъи назар) мулоқотга киришиш учун муҳим имконият яратди. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири ижтимоий етуклиkning жадал суръат билан рўй беришига чиқишидир. Маълумки, ижтимоий етуклик (камолот) шахсдан зарур ақлий қобилиятни ҳамда ижтимоий турмушда бажариладиган турли ролларни эгаллашга (оила қуришга), фарзандларни тарбиялашга, фойдали меҳнатда қатнашишга (масъул вазифада ишлашга) тайёрланишнинг талаб қилади. Мазкур жараёнинг бош мезонлари ва кўрсаткичлари ўрта маълумотлилиқ, жамоатчилиқ топшириғи, меҳнатда фаоллик кўрсатиш, қонунлар олдида жавобгарлик, мутахассис бўлиш имконияти, унга интилиш туйғуси, иродавий зўр бериш, ёш оталиқ ва оналик бурчи, жамоат арбоби вазифасини ўташ, ижтимоий гуруҳга раҳбарлик қилиш, спорти билан шуғулланиш, бўш вақтни ташкил эта олиш, тўғра рақадда қатнашиш ва ҳоказолардан иборатдир.

Талабалик даври ўспирилиқнинг иккинчи босқичидан иборат бўлиб, 17—22 (25) ёшнинг ўз ичига олган ва ўзининг қатор бетакрор хусусиятлари ва қарамлик қаршилиқлари билан характерланади. Шунинг билан ўспирилиқ даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий мавқеини англашидан бошланади. Мазкур паллада ўспирини ўзига хос руҳий инқироз ёки тағлиқнинг бошидан кечиради, жумладан, катталарнинг ҳар хил қу

юндаги (унга ёқиш ёки ёқмаслигидан қатъи назар) ролларини тез суръатлар билан бажариб кўришга имконлади, турмуш тарзининг янги жиҳатларига эриша бошлайди. Катта одамларнинг турмуш тарзига эришариш шахсининг камол топиш хусусиятларига эриш, яъни қарама-қаршиликларни келтириб чиқариш.

Педагогик психология фанидан маълумки, ўрта мактаб ўқувчиларини ҳар (биологик, физиологик, педагогик, психологик) жиҳатдан олий мактаб таълимига тайёрлаш ва уларда умумлаштириш, мавҳумлаштириш, системалаштириш каби қобилиятларда кўриниш фаолиятлар намоён бўлади. Шу билан бирга уларда ақлий, ахлоқий, эстетик ва ғоявий-сиёсий жиҳатдан муайян даражада ўсиш рўй беради. Шунга қарамай, улар олдида олий ўқув юртида мутахассислик эгаллашга боғлиқ янги вазифалар пайдо бўлади.

Ҳозирги фан-техниканинг ривожини бир томондан юртимизнинг, маълумотларини кўпайтирса, иккинчи томондан талабаларда мутахассисликка онд билим олиш буюмлар қизиқишининг йўқолишига олиб келадиган бўлиб қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўрлик, ғўрийини жоқайдлик, фаолиятсизлик эгаллайди. Шунинг айтганда, улар «тайёр ахборотларнинг қўли» эгалладилар. Чунки компьютер, дисплей, ЭХМ, телекоммуникациялар инсон ақлий меҳнатиини енгиллаштириш, уларини ақлий зўр беришдан халос қилади. Ана шунинг сабабли олий ўқув юрти таълими олдидаги янги вазифа талабаларга дастурдаги билимлар мажмуини беришдир.

Талабаларга мустақил билим олиш, ўз фаолиятини ташкил қилиш, ўзини ўзи бошқариш, янги ғояларни янгилаб чиқиш ва ҳоказоларини ўргатишдир. Бу вазифани амалга оширишнинг асосий омили — монолоқ муҳитдан диалогик (талаба ва ўқитувчининг муносабатига асосланган) лекцияга ўтишдир.

Психологлардан Б. Г. Ананьев, Н. В. Кузьмина, Ф. Тализина, В. Я. Ляудис, И. С. Кон, В. Т. Лисовский, А. А. Бодаев, А. В. Петровский, М. Г. Давлетшин, Н. Ильясов, А. В. Дмитриева, З. Ф. Есарева, А. А. Прохоркин, В. А. Токарева, Э. Ғ. Ғозиев ва бошқаларнинг тадқиқотларига кўра, олий ўқув юртларида таълим олиш талабалар учун жуда оғир кечади, чунки бу юрда шахсининг мураккаб фаолиятлари, ҳислатлари, қиёлатлари такомиллашиш босқичида бўлади. Мазкур

ёш давридаги ижтимоий-психологик ўсишнинг хусусиятларидан бири ўқиш фаолиятининг онгли мотивлари кучайишидир. Талабаларда ахлоқий жараёнларнинг ўсиши суғ амалга ошса-да, лекин хулқнинг энг муҳим сифатлари — мустақиллик, ташаббускорлик, тоқирлик, фаросатлилиқ ва ҳоказолар такомиллашиб боради. Шунингдек, уларда ижтимоий ҳолатларга, воқелика, ахлоқий қондаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди.

Психологларимизнинг тадқиқотлари шахс ҳаёт тажрибасининг эгаллашида унда ўзлигини англаш вужудга келишининг, жумладан, шахсий ҳаётининг мазмунининг англаши, аниқ турмуш режаларининг тузиши, келажак ҳаёт йўлини белгилаши ва ҳоказолар амалга ошишининг кўрсатади. Талаба аста-секин микрогуруҳнинг нотаниш шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳақ-хуқуқлари ва мажбуриятларининг бида бошлайди, шахслараро муносабатнинг янгича кўринишининг ўрнатади, турмушдаги ижтимоий ролларни амалда шахсан синаб кўринишга интилади. Улардаги романтик ҳис-туйғулар воқелика муайян ёндашишга бирмунча халақит беради. Чунки улар турмушдаги ютуқлар ва муваффақиятсизлиқнинг ижтимоий-психологик илдизлари нимадан иборат эканлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмайдилар.

Ёш физиологияси ва психологияси фанларида тўп-ланган материаллар таҳлилидан кўринадик, талаба 17—19 ёшда ҳам ўз хулқи ва билиш фаолиятининг онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди ва шунга кўра хулқ мотивларининг асосланмагани, узоқни кўролмчилиқ, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар рўй беради. В. Т. Листовскийнинг фикрича, 19—20 ёшларда айрим салбий хатти-ҳаракатлар кўзга ташланади. Мазкур ёшда хоҳиш ва интилишнинг ривожланиши прода ва ҳарактердан анча илгарилаб кетади. Бунда одамнинг ҳаётий тажрибаси алоҳида роль ўйнайди, чунки талаба шу тажриба етишмаслиги натижасида назария билан амалиётни, фантазия билан реаллиқни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан ҳоҳишнинг, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборади.

Талабалиқ йилларида ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзининг ўзи камолотга етказиш жараёни муҳим роль ўйнайди, лекин ўзининг бошқаришнинг таркибий қисмлари (ўзининг ўзи таҳлил қилиш, назорат этиш, баҳолаш, текшириш ва бошқалар) ҳам алоҳида аҳамият

ий эҳоди. Идеал (юксак, барқарор, баркамол) «мен»
и реал (ғаниқ, воқе) «Мен» билан таққослаш орқали
табиқан бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий
фаолиятга эга бўлади. Талабанинг нуқтаи назарича,
идеал «Мен» ҳам муайян мезон асосида етарли дара-
жада татқиқ қилиниб кўрилмаган, шунинг учун улар гоҳи
табиқий, табиқий ҳис этилиши муқаррар, бино-
барин, реал «Мен» ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан
табиқий дироқдир. Талаба шахсининг такомиллашувида
табиқий объектив қарама-қаршиликлар ўз шахсиятига
нисбатан ички ишончсизлиқни, ўқишга нисбатан эса
салбий муносабатни вужудга келтиради. Жумладан,
қўли билан бошида талабада кўтаринки кайфият, олий
қўли юртига кирганидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса,
табиқий шарт-шароити, мазмуни, моҳияти, кун тар-
тиби, муайян қопун ва қондалари билан яқиндан та-
биқий иштиқосида унинг руҳиятида кескин тушкунлик
туғилади. Юқорида айтилган ички ва ташқи восита-
лар омиллар таъсири оқибатида унинг руҳий дунёси-
да умидсизлик, руҳий парокандалик кайфияти, яъни
табиқий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Бизнингча, олий
табиқий тарбия ишларини режалаштиришда, таълим
марраида талабага ўзига хос муносабатда бўлиш
маъмури даврининг муҳим шартларидан биридир.

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, йиғит ва
қилларни олий ўқув юртига қабул қилиш уларда ўз
қиллари, қобилиятлари, ақл-заковатлари, ички имко-
ниятлари ва иродаларига қатъий ишонч туғдиради, ана
шу ишонч ўз навбатида тўлақонли ҳаёт ва фаолиятни
туғдиришга умид ҳис-туйғусини вужудга келтиради.

Маънавиятнинг иккинчи даври хулққа, воқеликка
баҳо беришда имкониятидан ташқари талаб қўйиш ва
қатъиятчилик хусусияти билан фарқланади. Шунинг
учун талабалар ҳар доим принципиал бўла олмайди-
лар. Билан қатъиятчилик катталарга салбий муноса-
батга ҳам айланади. Талабаларнинг ўқитувчи тавсия-
ларини инкор қилиши кўпинча низоларни келтириб
чиқаради.

Д. Г. Ананьев раҳбарлигида ўтказилган илмий-тад-
қиқот ишларидан маълум бўлишича, талабалар камол
топишнинг жинсий ва нейродинамик хусусиятлари
таърифи ақлий имкониятларини тўла ишга солиш ва
бермаҳсул ўқув фаолиятини ташкил қилиш учун му-
ҳим имконият, шарт-шароит яратади.

Ю. А. Самариннинг таъкидлашича, ёшларнинг камол топишида ҳар хил ижтимоий-психологик хусусиятларнинг ўзига хос қарама-қаршиликлар, ички зиддиятлар мавжуд бўлади. Уларнинг моддий жиҳатдан ота-онага, олий ўқув юрти маъмуриятига боғлиқлиги натижада зиддиятни келтириб чиқаради. Бу ҳол талабаларнинг хоҳишлари билан мавжуд имкониятнинг номуносиблиги туфайли содир бўлади.

Одатда талабалар II ва III курсларда олий ўқув юрти ва мутахассисликни тўғри танлагани ҳақида шубҳасиз жиддий ўйлайдилар.

Мазкур ёш даврида ўзини бошқаришнинг таркибий қисмлари, ижодий тафаккур, муайян ҳаётий тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис-туйғулар, қарашлар, ахлоқий кадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Талаба ҳукм ва ҳулоса чиқаргач, ўз хатти-ҳаракатида қатъий туриб уларни ҳимоя қилади, у ҳаётнинг турли соҳалари бўйича ҳар хил даражадаги кўникма ва малакаларга, назарий билимлар, ижтимоий-психологик тушуinchаларни амалий фаолиятга татбиқ этиш имкониятига эга бўлади.

Б. Г. Ананьев раҳбарлигидаги тадқиқотчилар жамоасининг фикрича, 18—20 ёш палласида физиологик имкониятлар юксак даражада ривожланади. Организмининг ташқи таъсирга жавоби, қон босимининг оптимал даражаси ортади, қон кислород билан тўйинади ва ҳоказо. Инсонда ўқувлиликнинг қулай имконияти пуржудга келади. Ўқув инсоннинг ахборотларни қабул қилиш, эслаб қолиш ва хотирада сақлаш қобилиятини билдиради. Кейинчалик инсонда психик функцияларнинг динамикаси, ўқувлилик имкониятлари сира пасаймайди. Одамнинг етуклик даври қуйидаги қонуниятлар билан фарқланади: 1) турли функцияларнинг ривожланиши бир текис ва бир вақтда амалга ошмайди, (бир босқичда хотира, бошқа бир босқичда эса тафаккур); жадал суръат билан ўсади; 2) ёшга қараб турли функциялар ўзаро боғлиқ, мувофиқлашган хусусият касб эта бошлайди; 3) етук инсон ақлининг функционал ўсиш даражаси ёш эволюциясининг ҳар хил босқичида турли даражада юқори бўлади; 4) мазкур функциялар динамикасида ҳеч қандай кескин пасайиш бўлмайди; 5) етуклик даврида ўқувлилик камаймайди.

2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари

Талабалар ўқув фаолияти муваффақиятининг муҳим шарти олий ўқув юртидаги таълим жараёнининг таълим ҳоҳ хусусиятларини ўрганиш, дискомфорт туйғу-сини бартараф қилиш, микромуҳитда юз берадиган зид-диятларнинг олдини олишдан иборатдир.

Савтда қуйи курслардаги талабалар ўқув фаолияти-ни мумкин қадар тўлароқ тасаввур этишга ҳаракат қи-ладилар, лекин уни бошқариш тўғрисида етарли маъ-лумотга эга бўлмайдилар. Кўпинча улар ўқув фао-лиятини бошқариш деганда, ўқув материаллари ўзлаш-тиришнинг режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш амбларини тушунадилар. Талабалар варақа саволлари-га берган жавоблардан маълум бўлишича, уларда ўқув фаолияти тизимини тасаввур этишдан ташқари, уни бошқаришнинг айрим имкониятлари юзасидан муайян билкилар ҳам бўлади. Тажрибада иштирок қилган 730 нафар синалувчиларнинг 15 фоизи шахсий фаолиятни бошқариш деганда ўзлаштириладиган ўқув материал-ларини кўп марта такрорлаш жараёнини тушунадил-лар, унинг бош мақсади матннинг моҳиятини аниқ-аниқлашдан иборат деб билладилар. Масалан, «Материал-ларни ўзлаштириш учун уларни ўқийман, такрорлай-ман, лекин ҳеч қачон уни ўзлаштириш мақсадида оқи-дани йўл, усул ёки воситаларни қидириб ўтирмайман...» Талабаларнинг бу мулоҳазаси ана шу тоифадаги барча талабаларига ҳам хосдир.

Айрим талабалар ўз жавобларида бирор хусусият-га эга бўлган материалларни ўзлаштиришнинг усул-ларини ҳам ёзганлар. Қуйи курс жавобларидан бири: «Мен аввал ўқув материални қисмларга ажратаман, сўнг улар ўртасида мантиқий уйғунлиқни вужудга келтираман, муҳим ва бирламчи аломатларни топишга ҳаракат қиламан. Мазкур материални олдингисин билан солиштириман, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқ-лайман». Худди шунга ўхшаш жавоблар талабаларнинг таълим бир қисмидан олинди. Уларнинг 85 фоизи ўқув фаолиятини бошқаришнинг айрим таркибий қисмлари-ни ифодалай олганлар. Аммо кўпчилиги ўқув фаолият-нини бошқаришнинг умумлашган усулларини таъриф-лаш, аниқлаш, фаолиятнинг ҳаракатларини қандай тартибда амалга оширишни тасаввур қилишдан анча йи-роқдирлар. Шунга қарамай, талабаларда таққослаш, режа тузиш, лекция ва бирламчи манбаларни конс-

пектлаштириш бўйича маълум тушунчалар мавжуд. Бироқ, бу борада ҳам айрим нуқсонлар учраб туриди. Чунончи талабалар режалаштириш, конспектлаштириш, таълимий усуллардан фойдаланишга қўйиладиган умумий талабларни аниқ кўрсатишда қийналадилар, муаммо доирасидан четлашадилар ва ҳоказо.

Мана шу қийинчиликларни моҳияти ва шаклига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Билишдаги қийинчиликлар: ўрта мактаб ва олий ўқув юртидаги ўқув материалларининг мазмун ва кўлами жиҳатдан кескин фарқланиши; олий ўқув юртида ўқитишнинг турли шакл ва усуллари (лекциялар, семинар машғулоти, коллоквиум, синов, баҳс, амалий машғулоти, махсус практикум, махсус семинар, махсус курс ва ҳоказолар) мавжудлиги ўқув матни, лекция ва семинар материалларининг мураккаблиги, муаммоллиги, илмийлиги, талабаларда мустақил билим олиш малакалари етишмаслиги; уларнинг мураккаб олий таълимга ўла тайёр эмаслиги.

2. Ижтимоий-психологик қийинчиликлар: атроф-муҳит ва ҳаёт шароитининг ўзгариши; ҳаёт ва фаолиятнинг барча жабҳаларида мустақилликка ўтилиши: продавий зўр бериш, қобилият, ақлий имкониятлар бўйича қатъиятсизлик: масалан, сессияларда, ўқишдан ҳайдалишдан чўчиш, қўрқиниш, хавфсирашнинг пайдо бўлиши.

3. Касбий қийинчиликлар: олий ўқув юрти мутахассислигини танлашдан иккиланиш; олий мактаб шарт-шароитларига мослашиш жараёнини нотўғри тасаввур қилиш; таълим олиш усуллари ва воситаларини кўникма, малака ва одатларини эгаллашда орқада қолиш, турли хусусиятга эга бўлган мутахассислик ихтисослик амалиётидан унумли фойдалана олмаслиги; назарий билимлар билан амалиётнинг ажралиб қолиши; талабаларнинг профессиограммадан хабарсизлиги ёки профессиограмма талабларига жавоб берадиган касбий фазилатларга эга эмаслиги.

Мана шу қийинчиликларнинг барчаси олий мактаб муҳитига мослашиш билан боғлиқдир. Тажрибалии маълумки, олий мактаб муҳитига мослашишда талабаларнинг ўзига хос типологик ва ёш хусусиятлари, ақлий имкониятлари, ақл-заковати, ахлоқий фазилатлари, этник аломатлари маълум даражада роль ўйнайди.

4. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф қилиш

Қийинчиликнинг ассий сабаблари талабалар ўқув фаолиятининг тўғри усулларини билмаслиги, ақлий замида куч ва имкониятларни бир текис тақсимлай олмаслигидан иборат бўлиб, булар ақлий зўриқишнинг кетган ҳисобланади. Талабаларда вужудга келган қандай зўриқиш тасодифий психологик ҳодиса эмас, унинг замирида шахсий ўқув фаолиятини оқиллона бошқариш уқувининг заифлиги ётади.

Шунга кўра олий ўқув юрти талабалари кўпинча таълим материалларини ўзлаштиришда бу фаолиятни тасодифий бошқаришга ҳаракат қиладилар. Бунда муайян материаллар мантиқий ҳаракат билан эслаб қолинса, қолганлари мутлақо диққатдан узоқлаштирилади. Натижада улар маърузанинг бир қисmini тинглайдилар, унинг моҳиятини базўр англайдилар, уни конспекташтиришга улгурмайдилар. Ўқув йили мобайнида ана шу ҳолнинг давом этиши имтиҳон сессияларини талаба учун қаттиқ синовга айлантиради. Шунга кўра олий ўқув юртининг асосий вазифаларидан бири талабани ўқув материалларининг асосий манбалари билан ишлашга ўргатишдан, унинг мустақил билиш фаолиятини ташкил қилишдан, уни ўзини бошқариш усуллари билан таништиришдан иборатдир. Маълумки, олий мактабда мустақиллик ва мустақил ўқув фаолиятини уюштириш талаб қилинади.

Олий маълумот олиш талабанинг мақсадга мувофиқ, мунозам, режалли, изчил ўқув фаолиятини таълимнинг барча босқичларида амалга оширишини тақозо этади.

Олий мактаб психологияси фанида талабаларнинг ўқув фаолияти аудитория ва аудиториядан ташқари қисмларга ажратилади. Шу билан бирга талабалар олдига ўқув фаолиятининг таркибий қисмлари билан боғлиқ муайян қоидаларга риоя қилиб ҳал этиладиган масалалар кўрилади: 1) қандай йўл билан аудиториядан тўғри ўқиш ва ўқитиш мумкин? 2) қай йўсинда аудиториядан ташқари вақтларда мустақил фаолиятнинг умумлашган усулларидан фойдаланса бўлади? 3) маърузада талабанинг ақлий фаолияти учун оптимал шарт-шароитлар қандай яратилади? 4) амалий ва семинар машғулотларига тайёрлик даражасини аниқлаш ва фойдалаш мумкин? 5) талабанинг имтиҳон ва синовларга тайёргарлик савиясини аниқлаш имконияти борми ва ҳоказо. Мазкур фанда маърузанинг муҳим

бешта тури қонуний равишда тавсифланган. Улар аз-борот берувчи, йўналтирувчи, рағбатлантирувчи, методик, ривожлантирувчи ва тарбияловчи маърузалар деб аталади. Ана шу маърузаларнинг сифатини баҳолашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Маърузанинг мазмуни (ғоявий-сиёсий йўналиши, илмийлиги, оммабоплиги, назария билан амалиётнинг бирлиги, эмпирик материаллар кўлами, баён қилиш шакли ва бошқалар).

2. Талабани ўйлашга, бош қотиришга етакловчи материалларнинг муаммоли баён қилиниши (унинг даражалари, жабҳалари, жиҳатлари, даврийлиги ва бошқалар).

3. Маърузанинг асослилиги (яққол далиллар билан мустаҳкамланувчи назарий қоидаларнинг ҳаққонийлиги, лўндалиги).

4. Маърузанинг мутахассислар касбий тайёргарлиги даражасига боғлиқлиги (қай даражада, қай шаклда, қай йўсинда).

5. Маърузанинг тизими (режаллилиги, тартиблилиги, йиғинчоқлиги, умумлашганлиги).

6. Маъруза ўқиш усули (кўрсатмалилик, жондан кутқ, ҳис-туйғуга бойлиги, материал баённинг суръати, ўринли тўхталиш, мантиқий ургу).

7. Ўқитувчининг талабага муносабати (эътиборлилиги, талабчанлиги, самимийлиги, меҳрибонлиги, одоблилиги).

8. Аудитория билан алоқа қилиш (бевосита, жондан, яккама-якка, гуруҳий, жамоавий, узлуксиз, аҳён-аҳёнда).

9. Талабаларнинг лекциядаги давомати (академик гуруҳнинг тўла қатнашуви, бир оз камчилиги, умумий камчилиги).

10. Маърузани конспектлаштириш (кўпчиликл томонидан, ярмисин, айримлари).

11. Лекторлик фаолиятини бошқариш (эркин, ишонч билан, тезисга асосланиб баён қилиш, маъруза конспектидан узоқлашмай баён қилиш).

12. Мақсадга эришиш (инилад чиқилган йўллар, синовалган воситалар, эгалланган усуллар, шахсий нуқтаи назарни баён қилиш, талабанинг мустақил ҳолда ишлаши учун имконият яратиш ва бошқалар).

Маълумки, олий мактабдаги ўқув-тарбия жараёнида маъруза билан семинар машғулотлари боғлиқлиги муҳим аҳамият касб этади. Семинар машғулотлари

инсон талабаларда тафаккурнинг танқидийлиги, маҳсулдорлиги каби ақлнинг зарур таркибий қисмлари шаклланишига қаратилган бўлади. Семинар машғулотларида ўқитувчи ўрганилаётган муаммо юзасидан талабаларнинг билимларини текшириши, уларда тафаккурнинг мустақиллигини, маҳсулдорлиги ва теранлигини ошириши, атроф-муҳитга муносабатни шакллантириши, уларга илмий назариялар, концепциялар юзидан шахсий фикрларини билдиришни ўргатиши керак.

Семинар машғулоти талабанинг ўз ўқув фаолиятини бошқаришида муҳим роль ўйнайди. Масалан, таълимнинг турли шаклларида (мустақил ишлар, тўғарак машғулотлари, илмий-тадқиқот, лекция ва баҳсларда олинган билимлар яққоллашади, тартибга тушади, янада чуқурлашади, мустақил билим олиш малакалари ўлади, ақлий меҳнат усуллари ўзлашади, оғзаки ва ёзма путқ такомиллашади).

Олий мактабда кўпинча семинар машғулотининг икки туридан фойдаланилади: а) семинар режасига кирган масалалардан ҳар бирини алоҳида кенг муҳокама қилиш; б) ҳар бир талабанинг ўрганилаётган мавзу юзасидан маърузасини тинглаш. Бизнингча, семинарнинг иккинчи тури кенг қўламда ахборотлар алмашишни имкониятига эга. Чунки унда долзарб муаммолар, қонуниятлар, хусусиятлар бўйича мулоҳаза юритилади ва тегишли қарорга келинади.

Талабаларда талабаларнинг семинар машғулотидagi фаолияти қуйидаги мезонлар асосида баҳоланди:

1. Семинар машғулотига чиқишнинг муайян мақсадга йўналгани (масаланинг қўйилиши, бўлғуси муносабатликда назарий билимларни амалий билимларга боғлаш).

2. Талаба маърузасининг режаси: оқилона режалаштириш, масалани бирламчи ва иккиламчи аломатларга айлантириш, библиографияни тўғри тузиш (нодир, янги ва қисбга оид манбалар танлангани).

3. Талабанинг хулқи: ўришли баҳслашуви, тўғри жапон, материални чуқур таҳлил қилиши, далилни қайта баён этиши, ўз нуқтаи назари мавжудлиги, ихчам ва аниқ таҳлил; маърузанинг зерикарлилиги, бўш-лиги.

4. Ўзаро алоқа: талабанинг курсдошларига танқидий, самимий, эътирозли муносабати; семинар қатнашчилари билан тез мулоқотга киришиш имконияти.

5. Талабанинг машғулоти ишонч билан, мутазар-
сисларча якунлаши, тенгдошлари билимини бойитиши
ёки аксинча; семинарда барча ҳолатлар ва муносабат-
ларни ёзиб бориши, унга ўз қарашларини билдири-
олиши.

Маъруза ва семинар машғулоти самарадорли-
гини ошириш учун қуйидаги психологик ҳолатларни
эътибор бериш лозим:

1. Матн ва бирламчи манбалар бўйича муҳим ва
номуҳим белги ҳамда аломатларни ажратиш ёки ман-
хумлаштириш.

2. Ўзлаштирилаётган ўқув материалларини ўз на-
тижада таҳлил қилиб бориш ва умумлаштириш.

3. Талаба ўқув материални идрок қилиши учун
ақлий фаоллигининг барча жабҳалари бўйича йўл-йў-
риқлар бериш.

4. Ўқитувчи нутқидан ҳаёлан илгарилаб кетиб,
унинг якунловчи фикрини олдиндан фаҳмлай билиш ва
бошқалар.

Шундай қилиб, маъруза ва семинар машғулоти-
нинг самарадорлигини ошириш билан олий мактабда-
ги таълим ва тарбия жараёнида камол топтирувчи
ҳамда тарбияловчи принципларни амалга ошириш,
талабаларга ўзини ўзи бешқаришни ўргатиш мумкин.

4. Талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш

Ҳозир психологияда талаба шахсини ўрганишнинг
қатор усуллари ишлаб чиқилган. Қуйида ана шулар-
нинг айримларига тўхталамиз.

Психология фанида кенг қўлланадиган усуллардан
биттаси қуйидагичадир.

Ҳурматли талабалар! Сизни илмий тадқиқот фао-
лиятида эксперт сифатида иштирок этишингизни сў-
раймиз, бу ишнинг асосий мақсади талабалар шахси-
нинг объектив ижтимоий-психологик хусусиятларини
аниқлашдан иборатдир.

1. Бунинг учун талаба шахсининг беш гуруҳдан
иборат қуйидаги фазилат, сифат ва хислатларига ўз
аҳамияти бўйича тегишли тартиб номерлари қўйишни
сўраймиз:

Шахсининг ғоявий-сиёсий сифатлари.

Касбий-ихтисослик фазилатлари.

Ахлоқий-этик хислатлари.

Гарбоний педагогик сифатлари.

Гарбоний инчанлик фазилатлари.

1. Ҳар бир гуруҳга (1—3-жадвалларга) киритилган сифатларни муҳим эмас деб ҳисобласангиз, ўчириб ташлашга ол ўринга ёқтирганингизни қўшиб қўйинг.

2. Ҳар бир гуруҳдаги фазилатларни аҳамиятига қарай, беш балли шкала билан баҳоланг:

- 5 — талаба шахси учун мутлақо зарур.
- 4 — талаба шахсида бўлиши шарт.
- 3 — манкур сифатнинг бўлиши маъқул.
- 2 — бу сифат зарур эмас.
- 1 — бунга эътибор бермаса ҳам бўлади.

1-жадвал. Шахснинг ғоявий-сиёсий сифатлари

№		Балл
1	Принципиаллик	
2	Сиёсий садоқатлик	
3	Ҳарбий эътиқод	
4	Ҳаётат иншарида фвол қатнашиш	
5	Ҳа интимоний бурчини англаш	
6	Ҳарбий муаммоси муҳимлигини тушуниш	
7	Ҳа интимоний сиёсий фикрлаш қўникмаси	
8	Ҳа интимонийлик қобилияти	

2-жадвал. Ҳарбий интигонлик сифатлари

№		Балл
1	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
2	Ҳарбий интигонлик	
3	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
4	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
5	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
6	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
7	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
8	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
9	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	
10	Ҳарбий интигонлик интигонлиги	

3- жадвал. Ахлоқий — этик хислатлари

т/№		балл
1.	Ўзига талабчанлик	
2.	Ўзгаларни ҳурматлаш	
3.	Қамтарлик	
4.	Ўзига ишонч	
5.	Ибодатлик	
6.	Ҳалоллик	
7.	Адолатпарварлик	
8.	Самимийлик	
9.	Бегаразлик	
10.	Ички маданиятлилик	
11.	Ҳамдардлик	
12.	Виждонлилик	
13.	Жамоатчилик меҳнатини ортиқча баҳоламас- лик	
14.	Юмор ҳисси	
15.	Дилкашлик	
16.	Ўзини камол топтиришга интилиш	
17.	Гуманитар билимларга чанқоқлик	
18.	Замонавийлик	
	Ўзини тутиш	
20.	Ўзини назорат қилиш	
21.	Ўз манфаатини ҳамма нарсадан юқори қўй- маслик	
22.	Ахлоқ қоидаларига риоя қилиш	

Навбатдаги методика талабаларнинг ўз мутахассис-
лигига ва қатнашиши мажбурий практикага муносаба-
тини аниқлаш учун хизмат қилади:

Фамилияси, исми, отасининг исми:

Факультети:

Курси:

I. Мазкур мутахассисликни танлашингизга нима сабаб
булди? (Тегишли жавобнинг тартиб рақамини айлана
ичига олинг):

- 1) ҳар қандай фан билан шуғулланиш имконияти;
- 2) мутахассислик бўйича ўз қобилиятимга ишон-
чим;
- 3) ўқитувчининг тавсияси;
- 4) oilaмиз аъъанаси;
- 5) ўқитувчи меҳнатининг ижтимоий нуфузи;
- 6) шу мутахассислик бўйича илмий тадқиқот иш-
лари;
- 7) шундан бошқа иложим йўқ эди:

II) Иш нималар сабаб бўлганини ўзингиз ёзинг.

III) Агар университетга қайтадан кириш мумкин бўлса, нима шу мутахассисликни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

IV) Мутахассислик бўйича факультетдаги умумий тайёярлик жараёни Сизни қониқтирадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

V) Ўқитувчилик касби ва унинг истиқболи Сизга қизиқми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

VI) Агар университетга қайтадан ўқишга кириш мумкин бўлса, нима шу факультетни танлайсизми?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

VII) Илмий фаолият нимаси билан:

ўзига тортади

1. Фанда ўз фикрингни айтиш имконияти.
2. Ижод қилиш.
3. Диссертация ёқлаш имконияти.
4. Моддий таъминланиш.
5. Жамоада меҳнат қилиш имконияти.
6. Ўзини ўзи камол топтириш.
7. Олий ўқув юртида ўқитувчи бўлиб ишлаш истаги.

ўзига тортмайди

1. Фанда бирор нарса яратишнинг қийинлиги.
2. Умумий фаолиятсиз илмий фаолият бўлмаслиги.
3. Диссертация ёқлаш зарурлиги.
4. Заоқ муддат моддий таъминланмаслик.
5. Илм билан ўралашиб қолиш.
6. Жамоада меҳнат қилиш зарурлиги.
7. Олий ўқув юртида ишлаш мажбурийлиги.

VIII) Сизни педагогик фаолиятнинг нимаси:

ўзига тортади:

1. Педагогик фаолиятнинг нафсимони пуфун.
2. Болалар ва ёшлар билан ишлаш.

ўзига тортмайди:

1. Педагогик фаолиятнинг аҳамияти етарлича баҳоланмаслиги.
2. Болалар, ёшлар билан ишлаш зарурлиги.

3. Свимили фан билан шуғулланиш имконияти.

4. Ижод қилиш имконияти.

5. Яхши иш ҳақи.

6. Қисқа иш куши.

7. Ўзини ўзи такомиллаштириш имконияти.

8. Ишнинг ўз қобилиятимга мослиги.

9. Ишнинг характеримга мослиги.

10. Педагогик фаолият яна нимаси билан ўзига тортади?

3. Ёқадиган фан бўйича баркамолликка имкон йўқлиги.

4. Ижодга имкон йўқлиги.

5. Маошнинг ёмонлиги.

6. Иш кунининг узунлиги.

7. Ўзлигини такомиллаштириш имкон йўқлиги.

8. Ишнинг қобилиятимга мос эмаслиги.

9. Ишнинг характеримга мос эмаслиги.

10. Педагогик фаолиятнинг яна нимаси ўзига тортмайди?

VIII. Сиз олдинда турган педагогик практикага қандай муносабатдасиз?

1) уни ўртача қизиқиш билан кутаяпман;

2) менингча, практика фойдали бўлади;

3) мен ундан чўчимайман;

4) у мени ўзим ёқтирган фандан чалғитади;

5) педагогик практикадан ҳеч қандай натижа кутмаётганим йўқ.

IX. Агар дарс бериш зарурати туғилса, Сиз унга тайёрмисиз?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

X. Сиз практикага фан бўйича тайёрман деб ҳисоблайсизми?

1) мутахассислик фани бўйича:

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

2) ўқитиш методикаси бўйича-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

3) психологияга-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

4) педагогикага-чи?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

XI. Мутахассислик фанини ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Илмийлик, муаммолилик, билимнинг чуқурлиги.
2. Ҳозирги замон масалалари билан алоқаси борлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари мавжудлиги.
4. Маърузалар жонли, қизиқарли ўтиши.
5. Таълимда кўрсатмалilik ва техник воситалар қўлланиши.

Салбий:

1. Илмийлик, муаммолилик, чуқурлик етишмайди.
2. Ҳозирги замон масалаларига алоқаси йўқлиги.
3. Илмий тадқиқот усуллари йўқлиги.
4. Маърузаларнинг зериқарлиги ва сустлиги.
5. Таълимда кўрсатмалilik ва техник воситалар қўлланмаслиги.

XII. Психология ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Ахборотларнинг янгилиги.
2. Баён қилишнинг жонлибалилиги.
3. Баён қилишнинг ҳиссиётга бойлиги.
4. Ҳозирги замон муаммоларидан фойдаланиши.
5. Таълимда кўрсатмалilik ва техник воситаларни қўллаш.
6. Муаммоли баён қилини.
7. Масала ечиш тафаккурни ўстириши.

Салбий:

1. Ахборотда янгиликлар камлиги.
2. Баён қилишнинг қовушмаслиги.
3. Баён қилишнинг сустлиги, қуруқлиги.
4. Замонавий билимлар камлиги.
5. Баён қилишда кўрсатмалilik ва техник воситалардан фойдаланмаслик.
6. Юзак баён қилиш фикрлашга мажбур этмайди.
7. Масала ечилмаса, тафаккур ривожланмайди.

8. Бошқа қандай жиҳатлари борлигини кўрсатинг.

XIII. Педагогика ўқитишнинг қандай ижобий ва салбий жиҳатларини биласиз?

Ижобий:

1. Маърузалардан таълим ва тарбия тўғрисида билим оламан.
2. Худди шу фан қизиқтиради.
3. Маърузалардан бир талай янгиликларни эшитаман.
4. Маъруза жонли, қизиқарли, жўшқин ўқилади.
5. Лекциялар ҳаёт ва турли муаммолар билан боғланади.
6. Семинарлар мени қизиқтиради.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

Салбий:

1. Маърузалардан ҳеч қандай билим олмайман.
2. Бу фан ҳеч қизиқтирмайди.
3. Унда янгилик кам бўлади.
4. Маъруза қуруқ, бир қолипда ўтказилади.
5. Ҳаёт билан алоқаси жуда кам.
6. Семинар ўтказиш мени қониқтирмайди.
7. Яна нималар дейишингиз мумкин?

XIV. Машғулотдан ташқари вақтларда ижодий фаолиятнинг қайси турлари билан шуғулланасиз?

- 1) мусиқа ансамблида қатнашаман
- 2) театр жамоасида иштирок қиламан
- 3) бадий сўз устаси студиясида шуғулланаман
- 4) рақс тўғарагида
- 5) қўғирчоқ театрида
- 6) талабалар илмий жамиятида
- 7) спорт секциясида
- 8) фаолиятнинг бошқа (қандай) турлари билан шуғулланаман.

XV. Ўқитувчиликда ижодий фаолиятда қатнашишингиз ёрдам берадими?

1. Ҳа. 2. Йўқ. 3. Билмайман.

XVI. Мактабда қандай жамоат ишларини бажаргансиз?

- 1) синф бошлиғи
- 2) таҳрир хайъати аъзоси
- 3) етакчи
- 4) ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга ёрдамчи
- 5) спорт секциясининг бошлиғи
- 6) ўқув кенгашининг аъзоси
- 7) яна қандай ишларни бажаргансиз.

XVII. Университетда қандай жамоат ишларини бажаришсиз?

- 1) Ёшлар уюшмаси кенгашининг аъзоси
- 2) талабалар касаба уюшмасининг бюроси аъзоси
- 3) гуруҳ бошлиғи
- 4) таҳрир хайъатининг аъзоси
- 5) мактабда етакчилик
- 6) талабалар уюшмасининг аъзоси
- 7) тўғарак қатнашчиси
- 8) жамоатчи тренер
- 9) ина қандай жамоат ишларини бажаришингизни

Душмб қўйинг.

Юқоридаги топшириқни бажаришнинг сифати, маъноси ва тулиқлигини (экспериментчи) баҳолайди. Барча саволларга тулиқ, маъноли жавоб берган талабаларга юқори балл берилади.

Психология фанида шахснинг характери, темпераментини, бошқаларга муносабатини улар билан мулоқот қилишини ва жамоадаги ролини ўргатишнинг кўпчилик усуллари мавжуд бўлиб, улар туғрисида кейинроқ қўли маълумот берамиз. Бизнингча, уларни амалиётга татбиқ қилиш ҳам олий мактабдаги таълим ва тарбия-ни ишда такомиллаштиришга хизмат қилади.

Б. Уқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги — таълим самарадорлигининг муҳим омили

Олий мактабда ҳамкорликдаги фаолиятнинг шаклланиши, унинг ижтимоий-психологик жиҳатини ташкил қилиши, ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан, ўқув фаолиятини ташкил қилувчи таркибий қисмларни ўргатиш сўнгги ўн йилларда амалга оширила бошланди.

Б. Ф. Ломов фаолиятни таҳлил этишнинг умумий психологияда қабул қилинган схемасини кўриб чиқиб, бу фаолиятни бажарувчи шахснинг бошқа шахслар билан ҳамкорлиги бошқача қурилиши зарурлигини таъкидлаб ўтади. Якка шахс фаолиятининг психологик таҳлили фаолият субъектининг бошқа одамлар билан алоқасини мавҳумлаштиради. Лекин бу мавҳумлаштириш ниҳоятда муҳимлигидан қатъи назар, ўрганилаётган қодисаларни бир томонлама ёритиш имконини бермайди.

Уқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятга доир тадқиқотларда, асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилган,

ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинган.

А. В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материалини ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлаган эди.

Бу муаммога бошқачароқ ёндашган А. А. Бодалева ўқитувчи билан ўқувчининг муносабати уларнинг самарали, ҳамкорлигини вужудга келтириш учун қўлайлик яратиши зарур деб ҳисоблайди. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчиларнинг шахс сифатидаги хусусиятларини, мақсад ва эҳтиёжларини ҳисобга олишлари шартдир.

Юқоридаги фикрларга қарамай, ўзлаштиришнинг турли босқичларида ўқитувчи билан ўқувчиларнинг турли ҳамкорлиги қандай уюштирилиши масаласи ҳал бўлган эмас. Бинобарин, ўқитувчида ўқув фаолиятини ҳамкорлик асосида ташкил қилиш кўникмаларини йўқлиги қатор муаммолар келтириб чиқармоқда.

Ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолиятни психологик жиҳатдан ўрганишни В. Я. Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга оширди. Унинг асосий мақсади янги психик фазилатларнинг шаклланишида ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг ролини ифодалаш эди. Ушбу назарияга биноан, ўқув фаолиятининг шаклланиши фан асосларини ўзлаштиришнинг негизи эмас, балки шахснинг ижтимоий-маданий қадриятларини эгаллаш жараёнидир. Мазкур назария асосида ўқув вазиятини талаба шахсининг ривожланишидаги «яқин камолот зонаси»нигина эмас, балки «перцептив ривожланиш зонаси»ни ҳам яратадиган йўсинда, лойиҳалаш мумкин.

В. Я. Ляудис ўқув вазияти таркибидаги 4 та ўзгарувчан ҳолатни кўрсатади: а) ташкилий ўқув жараёнининг мазмуни (унинг хусусияти ўқувчи ўзлаштирадиган фаолият дастурли, эгалланадиган билиш фаолиятининг турлари; б) таълим мазмуни ва ўқув фаолияти усулларини ўзлаштириш: бир босқичдан бошқасига ўтиш тартиби, в) талаба билан ўқитувчининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлик системаси; г) таълимдаги ўзгарувчан омилларнинг ўзаро алоқаси тақомиллашуви.

Узро ҳамкорлиқнинг муҳим омили ва талабаларнинг узро муносабати хусусиятини белгиловчи асос қўйувчи билан талаба ҳамкорлигининг шаклларидир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти (ўқитувчи ва талаба муносабатларининг ва биргаликдаги ҳатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билиш фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ва мулоқотнинг бошқариш механизминини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули талабалар мустақил ҳолда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштириладиган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ва шерикликда шахс позициясини бошқариш истиқларининг юзага келишидир. Ҳамкорликдаги фаолият усули деганда, ўқитувчи билан талабанинг биргаликдаги ҳатти-ҳаракатларининг системасини тушуниш керак. Бундай ҳатти-ҳаракатлар ўқитувчининг талабага кўрсатадиган ёрдамидан бошланади, талабаларнинг фаоллиги аста-секин ўса бориб, бутунлай уларнинг ўзи бошқарадиган амалий ва ақлий ҳаракатни айланади, ўқитувчи билан талаба ўртасидаги муносабат эса шериклик позицияси хусусиятига эга бўлади.

Психология фанида ҳамкорлиқнинг етти та шакли мавжуд, улар қуйидагилардан иборатдир: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар (ўқитувчи билан талаба ҳамкорликда бажарадилар); 3), ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга талабани жалб этади; 4) тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган талаба ана шу намуна асосида ҳаракат қилади); 5) мадд ҳаракатлари (ўқитувчи талабага оралиқ мақсадни ва унга эришиш усулларини танлашда ёрдам беради ҳамда охириги натижани назорат қилади; 6) ўзини-ўзи бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи умумий мақсадни кўрсатишда ва охириги натижани баҳолашда иштирок этади); 7) ўзини ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар; 8) ўзини ўзлаштирувчи ҳаракатлар.

Ҳамкорликдаги фаолият усуллари биргаликдаги ҳатти-ҳаракатлар шаклида намоён бўлиб, унга мулоқот диллари сингари мазкур фаолиятнинг оддий бирликлари деб қараш мумкин. Биргаликдаги ҳаракатлари қуйидагича алмашинувчи ўз ичига олади: ўқи-

тувчи ҳаракат бошлайди, талаба уни давом эттирадиган ёки тугаллайди.

Олий мактабларда ҳамкорликдаги фаолиятнинг хусусиятларини ўрганиш ва тажрибаларда синиб кўришнинг асосий мақсади талабаларнинг билимларни ўзлаштиришдаги қийинчиликларининг сабабларини ва манбаларини тадқиқ этиш ҳамда таълим жараёнида ёки ҳамкорликдаги фаолиятда билимларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишнинг асосий омилларини аниқлашдан иборатдир.

САККИЗИНЧИ БОБ

ЕТУКЛИК ДАВРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари

Ёшлик даври 23—28 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жаҳдаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок қилиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан иборатдир. Ёшларнинг меҳнат фаолияти қуйидаги учта муҳим белгиси билан бошқа ёш давларидан фарқланади: 1) мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига ва меҳнат жамоаси аъзоларининг хусусиятига мослашиш (кўникиш)— меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари (тахминан 1 йилдан 3 йилгача) ёки жамоада ўз ўрнини топиш ва қадр-қимматга эришиш; 2) мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий изланишни амалга ошириш (меҳнат фаолиятининг иккинчи палласи—3 йилдан 8 йилгача— иш стажини назарда тутилади) ёки касбкорлик, маҳоратини эгаллаш; 3) маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намоён қилиш ёки меҳнат фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Юқоридаги босқичлар барча касб-кор эгаларига хос бўлса-да, лекин ишлаб чиқаришга эртароқ ва кечроқ кириб келган одамлар ўртасида ёш жиҳатдан тафовут мавжуд бўлади. Масалан, ҳунар-техника билим

юртини тамомлаган йигит-қизлар ўз меҳнат фаолиятини олий маълумотли ёшлардан олдин бошлайдилар, бироқ улар ҳам мазкур босқичларни босиб ўтишлари шарт.

Ҳозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларидаги назарий билимлар билан амалий кўникмалар ўртасида узилиш мавжудлиги сабабли мустақил фаолиятнинг дастлабки кунларидан бошлаб қатор қийинчиликларга дуч келадилар. Бу қийинчиликлар ўз моҳиятини кўра уч хилдир; улар: а) ижтимоий қийинчиликлар: нотаниш муҳити шарт-шароитлари, шахслараро муносабатлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер ҳислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг қадриятлари, маънавияти, анъаналари ва ҳоказо; б) билим ва билишга оид қийинчиликлар: махсус ўқув юртида олган билимлардаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар; в) мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар; ишлаб чиқаришнинг моҳияти, хусусияти, технология, қурилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиғи ёки улар билан етарли даражада танишмаганлик, касбнинг иқтисодий негизини тўла англаб етмаслик, диффензия техникаси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг чизма-ёйилмаси ва график иродасини таққослаш мураккаблиги, муаммолар олдида лол қолиш. Бу қийинчиликларни енгиш даврида инсоннинг руҳий ҳолатлари, жараёнлари ва хусусиятларида миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари рўй беради.

Психофизиолог П. П. Лазаревнинг фикрича, эшитиш, кўриш, периферик ва кинестетик сезгирликнинг ўзгариши 20 ёшдан бошланади. Бу маълумотни чет эл психологлари Фульдс, Равен, Пако кабилар янада ривожлантириб ақлий ва мантиқий қобилиятнинг мезони 20 ёш деб ҳисобладилар. Б. Г. Ананьев ўзининг илмий-тадқиқотларида ёшлик даврида йигит ва қизлардаги ўзгаришларни мураккаб шахс жиҳатларидан умумий руҳий ҳолат, вербал ва повербал ақлий (мантиқий ва эмпирик функциялар) содда жараёнларгача (организмда иссиқлик пайдо бўлишидан метоболизм — модда аламинувгача), ҳатто шахснинг хусусиятигача бўлган ҳолатларни ўз ичига қамраб олишини математик усулларга асосланган илмий маълумотлар ва уларнинг чуқур сифат таҳлили орқали кўрсатиб ўтади.

Кўзларнинг фарқлашдаги сезгирлиги инсон ёшига

қараб ўзгаришини тадқиқ қилган С. В. Кравков сезгирлигининг ортини 25 ёшгача давом этишини, барқарорлашуви эса 25 ёшдан кейин ҳам давом қилишини таъкидлайди. Б. Г. Ананьев лабораториясида олинган натижалар инсон функционал даражасининг ошиши 23—27 ёшдаги йигит ва қизларда 44 фоиз, функционал ҳолатининг барқарорлашуви 19,8 фоиз, функционал даражанинг пасайиши 36,2 фоизга тенгдир. Бу маълумотлар камолот босқичининг турли микродаврларида ўзини жиҳатларининг ўзаро муносабати ҳар хил кечишини кўрсатиб турибди. Ю. Н. Кулюткин катта кишиларнинг диққат, хотира, тафаккур билиш жараёнларини биргаликда ўрганган. Ю. Н. Кулюткин ўз тадқиқотида 0—130 шкалагача оралиқни текшириб, 22—25 ёшларда диққат ва хотира 100,5 тафаккур 102,5 баллга тенгличини, 26—29 ёшларда эса диққат 102,8, хотира 97,0, тафаккур 95,0 балл эканлигини исботлаб берди. Америкалик олим, В. Шевчук вояга етган одамларда ижодий фаолиятнинг бошланиш нуқтасини тадқиқ қилиб, 11—20 ёшлар оралиғида 12,5 фоиз, 21—30 ёшларда эса 66 фоиз эканини аниқлади. Зиёлиларнинг илмий маҳсули динамикасини ўрганган З. Ф. Есарева унинг бошланиши математикларда 18—23, физикларда 24—27, биологларда 25—31, психологларда 27—30, тарихчиларда 27—32, филологларда 28—33 ёшларни ташкил қилишини кўрсатиб ўтади.

Ёшларнинг ижтимоий ҳаётда қатнашувини ўрганган В. Шевчук ижтимоий фаолиятга киришиш энг юқори чўққиси 25 ёш эканини аниқлаб, бу ҳол одамларнинг 45,4 фоизда бўлишини маълум қилади. Унинг фикрича, қолган ёш даврларида инсоннинг жамоатчилик фаолияти нисбатан жуда кичик бирликни ташкил қилади, ҳатто, у 45 ёшда 3 фоизга тенг бўлади.

Кишиларда кўриш майдони чегараси (идрок) хусусиятини ўрганган Л. Н. Кулешова ва М. Д. Александровалар 18—35 ёшлардаги ҳайдовчиларда унинг уч хил: нормадан ортиқ 11 фоиз, нормада 47 фоиз, қолганларида эталон бўйича нормадан кам бўлишини таъкидлайдилар.

23—28 ёшгача даврда қатор функциялар даражасининг ўзгариши, такомиллашуви: кўриш майдонининг кўлами, кўз билан масофани чамалаш, фазовий тасаввур, билиш даражалари; англаш, диққат ва идрокнинг яхлитлиги ҳамда ўзгармаслигининг ўсиши бошқа фаолият ва кўриш таъсирчанлиги, қисқа муддатли кўриш

хотираси ёки мустаҳкамланиши намоён бўлади: 22—25 ёшларда икки хил омиллар доираси вужудга келади ва улар мнемологик (хотира, тафаккур) ва аттенционал (диққат хусусияти ва хоссасининг) мажмуасидан иборат бўлади.

Ёшлик даврида йигит-қизлар камолотига учта муҳим психологик механизм, яъни меҳнат жамоаси, оила микромуҳити ва норасмий улфатлар таъсир кўрсатади. Масалан, меҳнат жамоасидаги психологик иқлим, маънавий олами, барқарормаслак, ижтимоий оғ, ижтимоий қадриятлар, муайян анъаналар ва одатлар янги аъзонинг характерида ижобий ёки салбий ўзгаришни вужудга келтириши мумкин. Мазкур таъсир натижа-сида аста-секин умуминсоний фазилатлар таркиб топиши ёки муайян шахсий нуқтаи назар йўқолиши мумкин. Меҳнат жамоасига янги қўшилган аъзо унда ўз ўрни ва қадр-қимматини қарор топтириш учун бир қатор ён беришга, ўз маслагидан сал бўлса-да четлашишга мажбур бўлади. Бу йўл жамоадаги психологик иқлимга мослашиши мақсадида ички руҳий зиддиятларга, мураккаб кечинмаларга, унсиз туғёнга қарши қўйилган қодам ҳисобланади. Шунинг учун якка шахс характери-ни шакллантирувчи ёки унинг мустаҳкам ички ришталарини емирувчи омил меҳнат жамоасидаги ижтимоий фикрdir. Жамоага бўйсунуш ҳар бир аъзонинг бурчидир.

Айрим ҳолларда кўпчиликнинг тазйиқига учраган шахсда принципиаллик, адолатлилик сингари ҳислар, шахсий нуқтаи назар бўшашиб қолади, натижада унда иккиданмиш туйғуси пайдо бўлади. Ёшлик гаштини сураётган йигит ва қизлар ота-онасига, бува-бувисига, опа-сингилларига, ака-укаларига, турмуш ўртоғига, фарзандларига оқилона муносабатда, оила аъзолари-нинг ҳар бири билан тўғри мулоқотда бўлиши, муайян қондаги асосланган муомала қилиши шарт. Оиладаги шахслараро муносабатнинг кўлами кенглиги сабабли бир нечта босқичли мулоқотга асосланиш керак. Лекин оила тишчилиги, тотувлиги ва аҳиллигига ҳалал бермас-лик иниятида ёш йигит ва қизлар (гелинлар) виждон амрига қарши хатти-ҳаракат қилишга ҳам мажбур бўладилар, ўз маслаклари, фикрлари, шахсий қараш-ларига ҳилоф йўл тутадилар. Дилкашлик учун ҳар бир оила аъзоси билан умумий «тил» топишга интиладилар. Шунга кўра оила муҳити ҳам йигит ва қизларнинг

руҳияти ҳамда маънавиятини ўзгартирадиган омил на-
зифасини ўтайди.

Инсон учун психологик механизм ролини бажарувчи
яна бир омил улфатлар даврасидир. Улфатлар одатда
шахсий майли, қизиқиши, интилиши, орзу-истаги, мақ-
сади, қарашлари, ёши ва хулқи бир-бирига мос тенг-
дошлардан иборатдир. Кўнгилчанлик, дўстлар раъйига
қарши бормаслик туфайли ёшлар характерида ўзгариш-
лар юзага келади. Юксак ҳислар, барқарор эътиқод,
илмий дунёқараш, ички кечинмалар, мустақиллик ва
ташаббускорлик туйғулари поймол бўлади, яъни «Дус-
тинг учун заҳар ют» қабилида иш тутилади. Натижада
масъулиятсизлик, юзакилик, лоқайдлик, иккиюзлама-
чилик, бевафолик сингари иллатлар таркиб топа бош-
лайди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, улфатлар
даврасида янги фазилатларни ишбилармонликни, амал-
лий кўникмаларни эгаллаш имконияти ҳам бўлади. Шу
боисдан улфатчиликка фақат маишат пуқтан назари-
дан ёндашмай, унинг мазкур имкониятларидан фойда-
ланишга ҳам ҳаракат қилиш айтиш мумкин.

Ёшлик даври инсоннинг куч-қувватга, орзу-ҳавасга,
ижодий режаларга, излаш ва изланишларга, ақлий им-
кониятларга бой давридир. Келажак тақдир, мул-кўл-
чилиги, фаровонлиги, қудрати, маданияти — ёшларга
боғлиқ, шунинг учун уларнинг истиқбол режалари,
яратган лойиҳалари, шаклланаётган маънавий ва руҳий
олами ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

2. Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

Камол топишнинг бу босқичига 28—35 ёшлардаги
эркак ва аёллар кирадilar. Етуклик даврида одам
ўзининг барча куч-қуввати, қобилияти, ақл-заковати,
ички имкониятларини ўз касбига, ижтимоий фаолияти-
га, жамоат ишларига тўла сафарбар қила олади. Эракк
ва аёлларнинг бу даврда меҳнат ва ижтимоий фаолият-
да муайян тажрибага эгаллиги уларни истиқбол сари
етаклайди. Етук шахснинг бошқаларга муносабати,
уларни баҳолаши, динамик стереотипида сезиларли ўз-
гаришлар бўлади. У энди фақат ўзининг хатти-ҳаракат-
ти учун эмас, балки бошқа одамларнинг қилмишлари,
учун ҳам жавобгарлигини англай бошлайди, айниқса,
ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларнинг ўз фарзанд-

ларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам куйди-
ради, уларга имконият борица ёрдам беришга интилади.

Етуклик, катталиқ, донишмандлик, раҳнамолик, ғам-
хушлиқ, ҳомийлик давридир. Бошқа ёш даврлардаги
сабаби мазкур даврда ҳам муайян даражада инқироз
бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оши-
ришга, қайси имкониятлардан фойдаланишга, айрим
хатолар, тушунмовчиликлар сабабли, кўнгилсизликлар
вужудга келганлигини англай бошлайди. Ўзига ўзи
ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусият-
ларидан биридир. Организмдаги айрим ўзгаришлар,
умрининг тез ўтиши кишини қаттиқ ташвишга ва изти-
робга солади. У бундан кейинги ҳаётнинг ҳар бир дақи-
қасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим
орзу-истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва
руҳий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг пси-
хикасида «турғунлик» туйғусини вужудга келтиради.
Бунинг асосий сабаби 33—35 ёшларда мнемологик —
аттенцион мажмуа тубдан қайта қурилишидир. Яхлит
мнемологик марказнинг мнемик (хотира) ва мантиқий
(тафаккур) қисмларга ажралиши рўй беради. Атен-
ционал ҳолатнинг омиллари сақланиб қолади, лекин
катта ёшдаги инсон интеллекти таркибида хотира ва
тафаккур муҳим ўрин тутати. Бироқ ўзгаришлар унинг
руҳий дунёсида, кечинмаларида, ҳис-туйғуларида чуқур
ит қолдирмайди, етук шахс хотирасида иллюзион ху-
сусиятга эга бўлган тасаввур образлари (ёшлиқ туйғу-
си, кайфияти, орзуси, хом хаёли) сақланиб қолаверади.

Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имконият-
лардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади.
Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий, зўриқиш, ирода кучи,
овқат таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кў-
никма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жаб-
ҳаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б. Г.
Ананьев лабораторияси ходимлари 29—32 ёшларда
функционал даражанинг ошиши 46,2, барқарорлашуви
15,8, функционал даражанинг пасайиши 38,0, 33—35
ёшларда 11,2, 33,3 фонз, 55,5 фонзни ташкил қилишини
аниқлашган.

Ю. Н. Кулюткин тадқиқотининг натижасига қара-
ганда, 30—35 ёшларда диққат 102,8, хотира 99,5, тафак-
кур 102,3 бирликка барабардир. Етуклик даври фао-
лиятининг маҳсулдорлигини ўрганган Г. Леман унинг

чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30—34, геологлар ва астрономларда 30—35 ёш эканлигини ва ўртача маҳсулдорлик чўққиси 37 ёшда бўлишини қайд қилган.

Психофизиолог С. В. Кравчков кўзнинг фарқлиги сезгирлиги ёшга қараб ўзгаришини 4 ёшдан 80 ёшгача бўлган одамларда текшириб, сезгирликнинг ортиши 26 ёшгача, сезгирликнинг барқарорлашуви 25—50 ёшгача давом этиши мумкинлигини аниқлаган.

З. Ф. Есарева олий мактаб ўқитувчилари тақлий фаолиятининг маҳсулдорлиги муаммосини тадқиқ қилиб, кандидатлик диссертациясини ёқлашни математиклар—26, психологлар 32, филологлар—34, тарихчилар—31, физиклар—30, биологлар 32 ёшда амалга ошириши мумкинлигини аниқлаган. Камолотнинг бориши босқичидаги етук кишиларда ижтимоий фаолиятида қатнашиш истаги 30 ёшда 18,3 фоиз, 35 ёшда 6,2 фоизни ташкил этади. В. Шевчук. Демак, ижтимоий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш кўлами торайиб боради.

Бу даврда эркак ва аёлларнинг тафовутлари намоён бўлади: жисмоний, жинсий, руҳий камолотда аёллар илгарилаб келган бўлсалар, энди эркаклар олдинга ўтиб оладилар ва бу ҳол инсон умрининг охиригача сақланиб қолади.

Етуклик даврида ижодий фаолиятнинг маҳсулдорлигини З. Ф. Есарева қуйидаги мезонлар билан ўлчашни лозим топади: 1) эълон қилинган илмий ишларнинг миқдори; 2) чоп қилинган асарлар ичида ўқув қўлланма, дарслик ва монографияларнинг мавжудлиги; 3) илмий тадқиқотда янги йўналишнинг очилиши; 4) илмий муаммони ҳал қилишда янги усулнинг кашф этилиши; 5) илмий мактабнинг ташкил қилиниши; 6) бошқа муаллифларнинг ишларига мурожаат қилиш ва илова бериш миқдори; 7) ўқитувчининг илмий маълумотларидан талабанинг мустақил ишларида фойдаланиш кўлами; 8) ўқитувчи раҳбарлигидаги диплом ва диссертация ишларининг миқдори ва сифати; 9) ўқитувчининг илмий фаолиятидаги муваффақият мукофоти билан тақдирланиши; 10) доцент ва профессор деган илмий педагогик унвонларга сазовор бўлиш кабилар.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такаббурлик, мағрурлик ҳислари пайдо бўлади, ўзининг бошқалар-

дан устуи қўя бошлайди ёки, аксинча, ҳаёт заҳматлари унинг пессимист, нарса ва ҳодисаларга нисбатан лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар инқилаб курунишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам онла аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қоллади.

Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режиси билан яшашга ҳаракат қиладилар, воқеликка, турмуш икир-чикирларига, табиат, жамият, коинот ҳодисаларига бефарқ қарамайдилар, имкони борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

4. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари

1. Етуклик даври 36—55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятини қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги хислат намоён бўлади. Улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга, ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон қадр-қиммати, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий ҳодисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тақрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини билдирадилар. Ҳаётда қўлдан келгача берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабилида иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрининг бирор доқиқаси беҳуда ўтишига ачинадилар, ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиринишга интиладилар.

2. Етуклик даврининг иккинчи босқичида қариллик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45—50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу, чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаёт-

ган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга, жўғрофий иқлим ва ҳоказоларга ҳам боғлиқдир. Мазкур ёш даврининг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий омиллари (ирсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди.)

Ю. Н. Кулюткин бир хил ёш давридаги одамларда ҳар хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши, ўзгариши барабар эмас, балки уларнинг бировда олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда, аксинча, ривожланишини, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини ўқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашини янада такомиллаштиради. Етуқлик давридаги эркак ва аёлларнинг ўзлигини англашдаги «Мен» уч хил кўришдан ифодаланади: «Мен» кўпинча «Мен — образ» шаклида ўзи томонидан талқин қилинади. Шахснинг «Мен — образи». 1) ретроспектив «Мен»дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради; 2) актуал «Мен» сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди; 3) идеал «Мен» образи эса яқин келажакда ўзининг қандай тасаввур қилиш туйғуси билан боғлиқ ҳолда яратилади. Шунинг учун ўз имкониятларини ҳаётда тула сафарбар қилиш истаги ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиш образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделга асосланиб, турмуш режалариши, хатти-ҳаракат мақсадлиги, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишидан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади. Ўзини англаш кўпинча, ўзига бошқа кишилар: а) ёши улур одамлар; б) тенгдошлари; в) ўзидан кичик одамлар нуқтаи назаридан қарашда кўринади.

Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган Л. Н. Кулешова ва М. Д. Александровлар 36—50 ёшли эркакларда кўриш чегараси қуйиндигича эканлиги аниқлаганлар: нормадан ортқ 4 фонл, нормада 53 фониз, қолганлари нормадан кам. Ю. Н. Ку-

аюткин 36—40 ёшли синалувчиларда диққат, хотира, тафаккурнинг 0—130 гача шкалада 94,8, 93,7; 99,0 бирликларга эга эканлигини исботлаб берди. Б. Г. Ананьев эса мазкур ёшдагиларда шаклни идрок қилишни бинокуляр ва монокуляр йўлларида муайян даражада тафовутлар юзага келишини айтади.

Қатор олимлар (Клапаред, Майлс, Беллис, Филип) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсирланиш вақти ўзгаришини ўрگانлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фульдс, Равен, Пако каби тадқиқотчилар интеллектнинг мантиқий қобилиятини текширишиб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда эса 75 фоиз бўлишини аниқлаганлар. Уларнинг ижтимоий фаолиятга кириш хусусиятини фаоллик нуқтаи назаридан ўрганган В. Шевчук 35 ёшдаги одамларнинг 6,2 фоизи бу фаолиятда қатнашиш истагини билдирса, 40 ёшда 2,2 фоизи қатнашишни хоҳлайди, 2,8 фоизи эса ундан чиқишга қарор қилади. Аҳвол шундай давом этади.

З. Ф. Есарева олий мактаб ўқитувчиларининг ижодий фаолияти хусусиятларини ўрганиб, докторлик ишларини ёқлашни математиклар 33, психологлар 46, филологлар 46, тарихчилар 47, физиклар 37, биологлар 40 ёш амалга оширишини аниқлаган.

Умуман етуклик даврининг иккинчи босқичига мансуб кишилар бир томондан, бутун имкониятини меҳнат ва ижтимоий фаолиятларга бағишлагани билан, иккинчи томондан, ижтимоий фаолликлари сусайиб бориши билан фарқланади. Чунки инсоннинг кексايиши ҳам қувончли, ҳам ўкинчли дамларга, кечинмаларга, ҳис-туйғуларга сероблиги билан бошқа ёш даврдаги одамлардан ажралиб туради. Хотиржам дам олиш истаги билан ижтимоий фаолиятдан узоқлашиш туйғуси ўрта-сида инқироз вужудга келади. Қандай қарорга келиш, янги меҳнат жамоаси билан алоқани узмаслик ёки мутлақо ижтимоий фаолиятдан четлашиш муайян ҳолатлардаги мотивлар курашига боғлиқдир.

Ҳозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши XX аср бошларидагига нисбатан қарийб бир ярим — икки марта узайганлиги, етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг жисмоний бақувватлиги, маънавияти ва руҳини тетиклиги ижтимоий фаолликни сусайтириш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, уларнинг ишчанлиги, ақлий қобилияти, касбий

махорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, руҳиятининг софлиги янги зафар: меҳнат қувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла қафолат беради.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

ПСИХОГЕРОНТОЛОГИЯ — КЕКСАЛИК ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканини илмий жиҳатдан С. Холл асослаган бўлса-да, лекин бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида Марк Туллий Цицерон («Катта Катон ёки кексайиш ҳақида» асарида), И. И. Мечников («Оптимизм этюдлари» китобида), Ўрта Осиё алломалари донолик, донишмандлик ҳақидаги дурдоналарида фалсафий фикр ва мулоҳазаларни билдирганлар. Америкалик психолог С. Холл (1846—1924) «Кексайиш» монографиясида амалий ва методологик аҳамиятга молик қатор ғояларни илгари сурган. Уша асар кенг илм аҳли ичига тез ёйилишига қарамай, унинг издошлари бирданига кўпаймади.

Йигирманчи асрнинг 30-йилларидан бошлаб кексалик даврига оид тиббий — биологик тадқиқотларнинг кўпайиши, шунингдек, инсон камолотига шахс сифатида ёндашишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатди. Ана шу тариқа кексайишга тиббий, ижтимоий жиҳатдан ёндашиш билан бир қаторда психологик жабҳаси жиҳатдан ёндашиш ҳам вужудга келди ва психогеронтологиянинг тадқиқот соҳаси кенгайиб борди, шу соҳа бўйича инглиз тилида махсус журналлар чиқа бошлади. Илмий изланишларнинг аксарияти кексайиш давридаги одамлар шахсининг хусусиятлари, диққати, хотираси, тафаккури, ақл-заковатига бағишланган бўлиб, бошқа психик ҳолатлар, жараёнлар жуда кам тадқиқ қилинган. Ҳозир кексайиш психологияси ҳам геронтологияга, ҳам ёш психологияси соҳасига тааллуқли деган икки хил илмий назария мавжуд, ваҳоланки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини доимо илмий ахборот ва маълумотлар билан бойитиб туради.

Психогеронтология фанида геронтология, инволюция, гериатрия, герогигиена, гетерохронлик каби илмий ту-

шунчалар мавжуд: Геронтология — грекча сўз бўлиб — кексайишнинг, кексаликнинг келиб чиқиши демакдир. Геронатрия сўзи кексайган инсон шахсини даволашни билдиради. Инволюция тушунчаси эволюциянинг тес-тариси бўлиб, ўсишдан орқага қайтишни ифодалайди. Герогигиена — кексайган одамнинг саломатлигини сақ-лаш ва мустаҳкамлаш соҳасидир. Герогигиена кекса одамларда асаб, руҳий касалликларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. Гетерохронлик — бир хил ёшдаги одамларда руҳий жараёнларнинг турлича (ҳар хил вақт ва мўддатда) намоён бўлишидир.

Психогеронтология фанида геронтогенезнинг эволю-цияси омиллари қаторига И. В. Давидовский наслий, эко-логик, биологик, ижтимоий аломатларни киритади. И. Вромлей инсонни қарши цикли учта босқичдан иборат бўлишини таъкидлайди: 1) «ишдан, хизматдан узоқланиш» (истеъфо)—66—70 ёш; 2) кексалик (70 ва ундан катта ёш), 3) мункиллаган кексалик (ҳаста кек-салик ва ўлим)—максимум 110 ёш. Шу билан бирга кексайишнинг қонуниятлари ҳам кашф қилинган, улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) гетеро-хронлик (ҳар хил вақтlilik) қонуни; 2) ўзига хослик қонуни; 3) хилма-хиллик қонуни.

И. В. Давидовский «Кексайиш нима? номли асари-да таъкидлаганидек, инсон 50—60 ёшга тулганда ёки ундан ошган чоғида етукликнинг кечиккан даврига кириб келади. Шу ёшдаги одамларнинг ўлимини XVIII асрдаги тенгдошлари билан таққосланса, уларнинг ёши ва меҳнат қилиш имконияти 75 ёшгача узайиши мумкин. Чунки ҳозирги кунда нафақани белгилаш ҳа-қиқий биологик қариш ёшидан 15—20 йил илгарилаб кетган. Бу ҳол ақлий меҳнат билан шугулланган энёли одамларда яққол кўзга ташланади. И. В. Давидовскийнинг фикрича, узоқ умр кўрувчилар асосан озғин, фаол, ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олиш-ни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тики қуритар касалликлардан ҳоли бўладилар.

Тадқиқотчи П. П. Лазерев 1928 йилда умр ўтиши билан кўрув аппарати марказий этнологиясининг хира-лашувини айтган эди. Кейинчалик, 1967 йилда амери-калик психолог Грегори бу фикрни тажрибадан ўтказ-ди ва инсон кексайиши билан рецептор апаратининг оптик функцияси заифлашади, кўрув сезгиси ва идро-нинг хиралаштиради, деди. Кўзнинг рангини сезиши ёш ўтатишини билан ўзгариб боради, ҳатто, рангини ажра-

тиш қобилияти сезиларли даражада пасаяди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ранг ажратиш, спектр нурларининг ёйилиши Ибн Сино томонидан тушунтириб берилган, фан оламида эса бу кашфиёт Гельмгольцга қиёс берилади. Кўришнинг пасайиши гетерохрон хусусият касб этиб, спектрнинг қисқа ва тўқис қисмида (кўк ва қизил рангда) аниқроқ акс этади.

Психогеронтологик нуқтаи назардан сезиш вақтининг тадқиқ қилган Е. Н. Соколов, Е. И. Бойко, А. Р. Луринлар сезиш вақти ёш даврининг инфор­мацион стимул функциясидан бошқа нарса эмас дея хулоса чиқарганлар. Улар сезиш вақтининг эгри чизиқли кўрсаткичларининг схема тарзида ишлаб чиқиб, кексалик даврига хос иккита хусусиятни чуқур таҳлил қилдилар. Худди шунга ўхшаш маълумотлар Д. Биррон, Д. Ботвиннинг тажрибаларида ҳам олинган.

Психогеронтологияда кекса эркак ва аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганишда кўпроқ тест (синов)дан фойдаланилади. Тестлар ўз мақсади, моҳияти ҳамда тизмига биноан бир нечта кўрунишга бўлиб: 1) мақсадга йўналтирилган, билим ҳажминини аниқловчи стандарт тестлар — имтиҳон — синов варақаси; 2) инсоннинг ақл-заковатини ўлчашга мослаштирилган тестлари; 3) инсон шахсининг фазилатларини текширишга мўлжалланган тестлар; 4) инсон истеъдоди, интидори ҳамда қобилиятининг даражасини аниқлашга қаратилган тестлар.

Кексайиш даврида одамлар психологиясини ўрганиш тестлар ёрдамида амалга оширилиши синалувчиларда иродавий куч-қувват сарфлаш, ақлий зўриқиш, асабий танглик ҳолатларини камайтириш учун хизмат қилади, тажрибада вақтдан тежамли фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга тестлар кишиларда (ранг-баранглиги учун) қизиқиш, табиий майл, шуғулланиш ҳис-туйғусини уйғотади. Тестлар билан ишлашда вақт чекланганлиги сабабли айрим нуқсонларга йўл қўйилади, лекин уларни айнан ўша синалувчиларда муайян вақт ўтгандан кейин такрор ўтказилса, камчиликлар барҳам топиши мумкин. Кексалар психологиясининг тадқиқ қилишга онд тажрибаларда психогеронтологиянинг айрим усуллари­дан кенг фойдаланилмоқда.

2. Биологик кексайиш

Нафақа ёшига тўлган кишиларнинг ишни давом эттириш истаги ва улардан фойдаланиш эҳтиёжи тиб

руҳият ва руҳият илми олдига бир қанча талаблар қўяди. Бу талаблар М. Д. Александрова ва унинг шогирдлари таълиқлаганидек, 60 ёшдан ошган одамларнинг сома-
ний сифатлилиги уларнинг ишлаб чиқишда қатнашиши-
га қанчалик имкон беришини, инсоннинг руҳий саломат-
лиги ашлашда қай даражада ёрдамлашувини, соғлом
одамнинг психофизиологик функциялари, психик
жараёслари, шахсий хусусиятлари ва касб-корлик учун
талабларга мос келиш-келмаслигини аниқлашдан
ибаратдир. Шуларнинг сўнгги қисмини тадқиқ қилиш
асосига психологларнинг зиммасида бўлиб, ёш улға-
йиб боришига қараб физиологик функцияларнинг ўзга-
ришини психометрия маълумотларига таяниб муайян
усулда ўрганиши лозим. Бу усулда бир қанча элат,
замона, ҳудуднинг худди шу ёшдаги аҳолиси билан со-
лиштирилади. Тадқиқотнинг бу усули айрим руҳий
жараёсларнинг ёш динамикасини аниқлашга хизмат
қилади.

Асаб системасининг қариши. В. Д. Михайлова —
Дуканьева, М. М. Александровская каби олимларнинг
физиологик ва гистологик тадқиқотларида кексалар-
нинг асаб системаси, бош миёна тузилиши ўзгариши
ўрганилган бўлиб, бу ҳол макроскопия ва микроскопия
маълумотлари асосида ифодаланган.

Микроскопия маълумотларига кўра: а) кексалик
даврида миённинг оғирлиги 20—30 фоиз енгиллашади;
б) бир даврнинг ўзида миёна билан калла суягининг ҳаж-
ми ўртасида диспропорция кучаяди; в) кексайиш дав-
рида миёна бурмалари камаяди ва ариқчалари кен-
гайиши кузатилади, булар айниқса миёна қобиғининг
ишқин қисмида яққол кўринади ва етук ёшдаги одам-
ларга қараганда 3—4 та йўл қисқаради; г) миённинг
ишқини ортади.

Микроскопиянинг натижаларига биноан: 1) нерв
ҳужайраларининг умумий миқдори камаяди, бу ўзга-
риш қобиғининг III V зоналарида аниқ билинади;
2) Пуркинёе ҳужайраларининг миқдори кескин камая-
ди, ҳужайраларининг йўқолиши етук кишиларга нисба-
тан 25 фоиз кўп бўлади; 3) нерв ҳужайралари ажин-
лашади: ядро эса потўғри кўринишига эга бўла бошлай-
ди; 4) нерв толалари йўғонлашади; 4, 5) хабар олиб
беришни йўлда миелин толаларининг миқдори озаяди.

Сенсор—перцептив функцияларнинг қариши. Кўриш
функциясининг ёш даври динамикасига бағишланган
қатор тадқиқотлар мавжуд бўлиб, америкалик психо-

лог Крук тадқиқотининг маълумотларига қараганда, агар вақт ҳеч бир чекланмаса, кўрув стимуллари идрок қилиш 20—50 ёшли одамларда бир текис, яъни ва тўғри амалга ошиши мумкин. Мабодо вақт чекланган бўлса, идрок қилинаётган жисм қисқа вақт пайида қилинса, қўзғатувчинининг кучи ўзгариб туради, ёшлар билан катталар ўртасида кескин фарқ пайдо келади. Оддий турмушда бу ҳол жисмларга узоқ муддат термулиш имконияти ва сунъий ёруғликдан фойдаланиш кўрув идроки пасайишининг олдини олади. Муваққат узилишни барҳам топтиради. Л. Е. Бирин ва Л. Ботвинник, қуйидагича хулоса чиқардилар: сенсор информацияни қайта ишлаш ва стимуллари баҳолаш учун кекса кишиларга кўп вақт керак. Кўрув пасайишининг иккита сабаби бўлиб, бир кўз ганглиянинг торайиши, иккинчиси кўз аккомодациясининг ёмонлашувидир.

С. Паконинг фикрича, идрок қилинаётган объектнинг стимуллари қанчалик мураккаблашиб боради, тажрибада ёш даврининг фарқлари шунчалик ортиб боради.

Бир гуруҳ психологларнинг уқтиришича, идрок функциясидаги ёш даврига боғлиқ пасайишнинг асосий сабабларидан бири мия пўстининг гностик зонасидаги нейронлар миқдорининг камайишидир. У. Майлс ва А. Уелфорд унинг пасайишини айтганлар.

Эшитиш. Эшитиш қобилиятининг энг юқори даражасини 14—15 ёшларга тўғри келади, ундан кейинги камолот даврларида биров пасайиш юз беради. Қўшма олимларнинг фикрича, инсон ёшининг улғайиши билан эшитишнинг заифлашуви мўтадил ҳолат ҳисобланган организмнинг биологик қариши билан узвий боғлиқ равишда кечади. Ишлаб чиқаришдаги кучли шовқин одамнинг эшитиш қобилиятини ёмонлаштиради. Эшитиш уқувини йўқотиш эркакларда аёлларга қараганда кўп учрайди.

Таъм билиш сезгисига ҳам ёш улғайиши ва кексалик туфайли айрим ўзгаришлар вужудга келади. Масалан нордон, ширин ва аччиқни сезиш 50 ёшгача кескин ўзгармаса-да, лекин ундан кейинги ўсиш даврида мия сўргичлари миқдорининг камайиши эвазига сезги чегараларининг кенгайиши содир бўлади.

Ҳид сезгирлигининг ўзгаришига асосий сабаб нерв учлари ва толаларида қарахтликнинг бошланишидир. Бундан ташқари, ҳид билиш сезгирлиги камайиши

абаблари ҳавонинг ифлосланиши, заҳарли ва қўланса модда билан нафас олиш, чекиш, озиқ-овқат-
А витамини етишмаслигидир.

Кексайганда оғриқ ва тери-туюш сезгирлиги ҳам
асанди. Тебраниш сезгирлиги ҳам ёш ўтган сари ёмон-
ланади, орқа миянинг орқа қисмларидаги дегенатив
тағирини ана шу ҳолатни келтириб чиқаради.

3. Кексайиш давридаги шахс психолдгияси

Кексайиш даврига 61 (56)—74 ёшли эркак ва аёл-
лар кирадilar. Бу даврдаги кишилар хилма-хил хусу-
сиятлари, шахслараро муносабатлари билан бошқа ёш
даврлардагилардан ажралиб туради. Мазкур ёшдаги-
ларни шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш
мумкин: а) мутлақо истеъфога чиққан, ижтимоий фаол
қолмаган эркак ва аёллар; б) нафақахўр эркак ва аёл-
лар, лекин ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жабҳаларида
ишқият кўрсатаётган кексалик аломатлари босаётган
адамлар. Уларнинг ҳис-туйғулари яшаш тарзига муво-
фиқ намоён бўлади. Уларнинг ҳис-туйғулари вужудга
кириши жиҳатдан икки хилдир: 1) барқарор кайфият,
хотиржамлик туйғусига эга бўлган, ўз қадр-қимматини
ақлаётган, нуфуз талаб эркак ва аёллар; б) кайфияти
барқарор, осойишта хулқ-атворли, оила муҳитининг
тардорида айланган, табиат ва жамият гўзалликларидан
аҳраманд бўлаётган, ижтимоий фаолиятдан қарийб
улоқлашган, қарилик гаштини сураётган кишилар.
Уларнинг бир гуруҳи моддий бойлик маънавият билан
қўшилиб олиб боришга интилсалар, бошқалари тўпланган
моддий бойлик билан қаноат ҳосил қилувчилар, қолган
умрини хотиржам, заҳмат чекмай ўтказишга аҳду пай-
мон қилган эркак ва аёллардан иборатдир. Мазкур
адамлар юзага келадиган инқироз ҳам мана шу иккала
группанинг маҳсули ҳисобланади.

Кексайиш даврида биологик органининг заифлашуви
ошиқ жараёнларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади.
Рухий кексайиш аломатлари аёлларда эртaroқ пайдо
бўлади. Эркак ва аёллар ўртасидаги фарқлар борган
сари яққол кўзга ташлана бошлайди. Бу фарқлар би-
ринчи жараёнлари (сезги, идрок, хотира, тафаккур), ах-
лоққача (фаросатлилиқ, ҳушёрлиқ, ҳозиржавоблиқ,
тоқирлиқ) ва ақл-заковат (ақл, билим, ижтимоий
тақриб, маҳорат, ижодий фаолият, барқарор малака)
ноби руҳий ҳолатларда ўз аксини топади. Аёлларнинг

заифа деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки жисмоний заифликдан ташқари бошқа руҳий кечинмаларда ҳам беқарорлик сезилиб туради (кўз ёши қувончдан бўлиши, ироданинг заифлигини кўрсатади, ғам-ғусса, ўқиниш, туғён сабабли бўлса ҳис-туйғуни бошқариш имконияти йўқлигини кўрсатади. Аёлларнинг табиий азобдан (туғиш, бола тарбияси) ташқари хизмат, оила таъминоти, юмуши, меҳр-муҳаббатга оташлиги, позик қалби ташқи қўзғатувчиларга тез жавоб берувчанлиги жидатдан эртароқ қаришга олиб келади (асаб системасининг бузилиши, иродавий зуриқиш, ақлий танглик ҳолатлари).

Психологлар кексايш давридаги эркак ва аёлларнинг руҳий дунёсини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар. Америкалик В. Шевчук мазкур ёшдаги одамларнинг ижтимоий фаолиятда қатнашиши хусусини текшириб, 65 ёшларнинг 24,1 фоизи 70 ёшларнинг 17,4 фоизи, 75 ёшларнинг 7,7 фоизи ижтимоий фаолиятдан воз кечганлигини аниқлаган. Олий мактаб муаллимларининг илмий маҳсулдорлиги динамикасини тадқиқ қилган М. Д. Александрога математика, физика, биология, психология ва бошқа соҳаларнинг баъзилари ўртасида кексايшнинг биринчи босқичида (61—66 ёшларда) бир оз фарқ мавжуд бўлса-да, унинг иккинчи босқичида (67—72 ёшларда) ўша тафовут ҳам йўқолиб боришини таъкидлайди. Л. И. Захарова эса кексايш давридаги эркак ва аёлларнинг олми нерви фаолиятини текшириб, уларда рангларни кўриш майдонининг чегараси учун қуйдагилар муҳим роль ўйнашини уқтиради: 1) кўриш йўллари анализатори қисмларининг ҳолати; 2) марказий нерв системасининг умумий фаоллиги; 3) инсоннинг ёши; 4) кўриш анализаторининг фаолият кўрсатиш шароити; 5) инсоннинг жинси.

Америкалик психолог Д. Векслер кексايшда ақлни ўлчаш учун 1939 йилда махсус тест ишлаб чиққан ва «Катта кишилар ақлини ўлчаш ва баҳолаш» номли китобида тест ўтказиш усулиятини батафсил баён қилган.

Д. Векслер тавсия қилган формулага биноан ҳар қандай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражасини маълум кўрсаткичлар муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади. Бунинг учун муаллиф ақл коэффициенти атамасидан фойдаланади:

$$AK = \frac{AD}{KD} \cdot 100.$$

Д. Векслер шкаласи бўйича АД — ақлий кўрсаткич, КД (кексайиш даражаси) эса шахснинг календарий ёшнинг англатиб келади.

«Векслер батареяси» 11 та субтестдан иборат бўлиб, ундан 7 таси вербал (сўзлардан тузилган), 4 таси невербал (аломатлардан иборат)дир. Барча кўрсаткичлар бўйича энг юқори натижага 15—25 ёшлилар, бошқа маълумотларга кўра 26—29 ёшлилар эришадилар: 40—45 дан аста-секин пасайиш бошланади: 60—65 ёшларда бу кўрсаткич янада қуйига тушади.

Д. Векслер кескин ўзгарувчан ва кам ўзгарувчан ёшдаги функцияларига алоҳида эътибор беради. Биринчисига қисқа муддатли хотира, ўхшашлик, символлар, Кессе кубчалари: иккинчисига — луғат бойлиги, умумий маълумотлилик, расм тузиш (тартибга келтириш маъносиди), тугалланмаган расмларни идрок қилиш қиради. Мазкур вариациялардан фойдаланиб, экспериментал психологияга янги кўрсаткич киритишни таклиф қилади, у детериорация коэффиценти деб атайти, (детериорация — ёмонлашув, бузилиш, демакдир):

$$DK = \frac{BK_1}{BK_2} \cdot 100.$$

БК₁ — барқарор кўрсаткич, БК₂ — беқарор кўрсаткични билдиради.

Ёш одамларда мазкур коэффицент 5 фоиздан ошмайди, кексаларда эса 20 фоизга яқинлашади. Кўриниб турибдики, ёш улғайиши билан номутапосиблик даражаси ўсиб боради.

Д. Векслер тести тўғрисида ҳар хил танқидий мулоҳизалар мавжуд бўлса-да, лекин муаллифнинг ёшларга таъбиқ қилган тести уларнинг ақлий тайёргарлиги даражасини, ўқишга ўқувлилигини билдирса, кексаларда у ҳаётий тажрибаларга асосланган донишмандлиқни англатади, деган фикр тўғридир.

4. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари

Кексалик даврига 75—90 ёшдаги эркак ва аёллар (буна ва бувилар) қиради ва бундай одамларнинг бош-

қа ёш даврларидаги одамлардан кескин фарқланадиган хусусиятлари яққол кўзга ташланади. Кексаларни жисмоний ва ақлий фаолликка мойил ҳамда пассин турмуш тарзига кўниккан қариялар гуруҳларига ажратиш мумкин. Ижтимоий фаоллик фахриялар жамоасида, касбий жамоалар фаолиятида қатнашишда ўз инфодасини топади.

Кексалик даврида фоний дунёдан умидсизлик туйғуси пайдо бўлади ва бу ҳол фаолликни, истиқбол режаларини тузишга интилишни сусайтиради. Лекин «Ўғлимни уйлантирсам, дунёдан армоним йўқ» қабилидаги мулоҳазалар доимий одатга айланиб қолган. Кексаликнинг иккинчи муҳим хусусияти бетобликда, пассият қилиш, қариндош-уруғлардан рози-ризолик тилашишдир. Жисмоний ҳаракат имкониятига эга бўлган қариялар меҳнат қилишга интиладилар, бироқ унинг маҳсулидан кўнгиллари сира тўлмайди. Улар тарихий воқеаларни тирик гувоҳ сифатида батафсил баён қилиб берадилар. Нутқдаги жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда (айрим мантиқий боғланишдаги нуқсон, талаффузнинг бузилиши) кенг кўламдаги ахборотларни ўзгаларга узатиш имкониятига эга.

Биологик қарини психик жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар ва хатти-ҳаракатларда кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Аксарият сезги органлари заифлашади, асаб системаси кучсизланади, маълумотларни қабул қилиш (хотира) ва уларни қайта ишлаш, моҳиятини англаш (тафаккур), у ёки бу ҳолатларга нигоҳини тўплаш ва унда муайян муддат тутиб туриш (диққат) қийинлашади... Ироданинг кучсизланиши оғриқ сезимларига нисбатан бардошлилик туйғусини емира бошлайди. Натижада ташқи таъсирни қабул қилишда диққатни саралаш хусусияти ўз аҳамиятини йўқотиб бориши сабабли қари одам бола табиат аразчан, кўнгли бўш, ҳиссиётга берилувчан характерли бўлиб қолади. Шунинг учун улар билан мулоқотга киришишда мазкур шахснинг сифатларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Хотиранинг заифлашуви қарияларда ҳаёлийрастлик иллатини келтириб чиқаради, кўпинча эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва эсга тушириш ўртасида кўпгина сабабларга кўра номутаносиблик туғилади, натижада унутиш жараёни кучаяди. Диққатни муайян объектга тўплай олмаслик оқибатида биров фаоллиги турли устида узоқ машғул бўла олмаслик вужудга келади. Нарса ва жисмларни нотўғри идрок қилиш, яъни

ассоциациялар кўпроқ ўрин эгаллайди. Монокуляр ва би-
окуляр кўришда хилма-хиллик юзага келади. Харак-
тер ҳислатларида чекиниш, ҳадиксираш, ишончсизлик
хислатлари етакчи роль ўйнай бошлайди.

Психологлардан И. Байлаш ва Д. Забеклар кекса-
ларда хотира, идрок, мантиқий тафаккур, эрудиция,
нутқ суръати кабиларни тадқиқ қилиб, улар ўртасидаги
корреляцион боғланишни (хотира—0,20, идрок—0,28,
мантиқий тафаккур—0,37, эрудиция—0,33, нутқ тез-
лиги—0,40 лигини) аниқлаганлар. Америкалик психо-
логлар Френд ва Забеклар кексалик даврида тафаккур-
нинг танқидийлигини ўрганишда дедукция ва силло-
гизмалардан фойдаланиб, кексаликда тафаккурнинг
объекти торайиши ва кескин рад қилиш кучайишини
аниқлаганлар. Д. Бромлей қарияларда ижодий тафак-
курнинг пасайиши, ўта қийинчилик билан янги шароит-
га мослашувини ва догматизмга асосланишини топган.

В. А. Греков сўз ассоциацияси методи асосида кек-
саларда хотира жараёнининг хусусиятини текширган.
Унинг маълумотларини қўйидагича ифодалаш мумкин:

1) 70—80 ёшлардаги кексаликда хотира (айниқса
техник эсда олиб қолиш) заифлашади;

2) 70—89 ёшларда мантиқий-маъноли хотирада
ишдорнинг аҳамияти сақланади;

3) образли хотира заифлашади;

4) 70—89 ёшларда хотиранинг барқарорлик негиз-
ида маънонинг ички алоқаси ётади;

5) узоқ муддатли хотира кучсизланади;

6) 90 ёшда нутқнинг ички боғланиши бузилади;

7) хотиранинг образли, ҳиссий турлари нутқнинг ту-
шанишига бўйсунмай қолади.

Психологияда қарияларда ақлий фаолликни ўрга-
тишда коррекцион синов ва Кренилин синовидан фой-
даланилади. Камолотнинг умумий модели У. Шайеннинг
уч омилли вариантлари ёрдамида яратилади.

Ҳозирги замон психология фанида кексаликни учта
симондан: ёш психологияси, психогеронтология ва тиб-
бий психология йўналишларида ўрганиш зарур маълум-
отлар тўплаш имкониятини бермоқда.

Соғлом қарияларда донишмандлик умрининг охириги
вазисига қадар сақланиши тажрибаларда қайд қилин-
ган.

Психопатологик ҳолатлар барча қариялар учун
қатъий босқич эмаслиги ҳам тасдиқланган.

Кексалик даврида, умуман аёллар билан эркеклар
ўртасидаги донишмандликда фарқ мавжуд бўлса ҳам,

лекин қариялар орасидаги донишмандлик, донолик хислатлари ҳам иккала ҳам жинсга хосдир. Шунинг учун иккала жинс ўртасида биологик қаришда тафовут маъжуд бўлса-да, лекин руҳий жиҳатдан заифлашуви жарайёнида ўзаро яқинлик ҳукм суради.

Психогеронтологияда юксак ижодий фаолиятнинг ўзига хос кўринишларини тадқиқ қилиш рассомлар, ёзувчилар ва бастакорларнинг ижодини, ҳуқуқшуносларнинг қобилияти ва маҳоратини ҳисобчиларнинг касбий малакаларини ўрганиш йўналишларида амалга оширилган.

Г. Леман ўз тадқиқотларида турли соҳалардаги мутахассислар фаолиятини таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини атрафлича ифодалаган. Масалан, француз рассоми Клод Моне 50 ёшда 86 ёшигача ижодий қувватини сира бўшаштирмай, сермахсул меҳнат қилган. Унинг ижодида ҳеч қандай тушқунлик рўй бермаган. Ижодий маҳсулдорлик эволюцияси Тинири Л. Кронах, О. Тиан, Микельанужелез каби ўнлаб ижодкорларга хосдир.

Г. Леман ўз тадқиқотларида ижодий фаолликнинг ўзига хос кўринишларини ёзувчи мисолида ўрганиб Муаллиф ҳинд ёзувчиси Р. Тагорнинг ижодиётини таҳлил қилиб, унинг ижод чўққиси 69 ёшда бўлганини аниқлаган (ёзувчилар ижодиёт чўққиси 34 ёшда, 40 ёшда ҳам учрайди). Р. Тагорнинг 25 ёшида ёзган «Қолин» шеъри билан 78 ёшда ёзган «Сароб» асари ўртасидаги ўхшашлик ва устунлик чуқур ифодаланган.

Г. Леман бастакор И. С. Бах (1685—1750) ижодини текшириб, унинг дурдона асарлари кексаликка яратилганини аниқлаган. Г. Леман ўз тажрибаларини ҳуқуқшунослик, ҳисобчилик касбларидаги шахсларни ўрганиб, улар ижодиётини муҳим жиҳатларини очиб берган.

А. Р. Лурья хотиранинг ўзига хос хусусиятини журналист мисолида ўрганиб, кекса кишилар психикаси бўйича илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар туплаган.

Кексалик ёшидаги чол ва кампирларда ўз шахсиятига янгича муносабатлар пайдо бўлади. Кўпинча улар ўзларини камроқ безовта қилишга, жисмоний куч қувватни аяшга, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга одатланадилар, организмларининг толиқишига йўл қўймайдилар, иложи борида нутқ фаолиятига камроқ мурожаат қиладилар, ортиқча ахборотларни қабул қил

мийдилар. Шунинг учун кексайганда «жон ширин бўлиб қолади».

Кексаликда эр-хотин ўртасидаги муносабат янада мустаҳкамланади, янги шакл ва янги сифат касб этади. Мулоқот кезида барча таассуротлар, маълумотлар, кечинмалар, ҳис-туйғулар юзасидан фикр алмашади-лар. Бир-бирларини қўмсаш, ҳамдардлик каби юксак туйғулар тотувлигини янада мустаҳкамлайди.

Кексалик даврининг яна бир хусусияти бошқа ки-шиларга, бегоналарга ҳам хайрихоҳлик билдиришдир. Ана шу юксак инсонпарварлик ҳисси туфайли улар ер-юзидаги жамики инсон зотига яхшилик тилайдилар. Бу сўнгги юксак туйғу байналмилалчилиكنинг табиий кўринишидир. Қариялардаги раҳмдиллик, поклик, орас-диллик, мулойимлик, самимийлик сингари туйғуларнинг ифодаланиши бошқа ёш давридаги одамлар туйғусига асло ўхшамайди. Шунинг учун «қари билганин — пари билмас», — деган нақл бор.

5. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари

Ириқ жаҳон психологлари С. Пако, Г. Оффре, Л. Бине, У. Майнот, Э. Медавир, А. Комфорт, И. В. Давидовский, Б. Г. Ананьев, Н. В. Нагорный, Е. Д. Александрова ва бошқалар узоқ умр кўриш сирларини экологик омиллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Аксарият олимларнинг фикрича, экологик омил-лар инсоннинг яшаш шароитига, камол топишига, бе-восита ёки билвосита таъсир қиладиган омиллардир. Инсоннинг ижтимоий муҳити шаронтилари ичига касб меҳнати, турмуш тарзи, маданияти ва маънавияти каби-лар киради.

Жаҳон фани тўплаган маълумотларга кўра очик ҳаёда ортиқча зўриқишсиз жисмоний меҳнат билан шуғулланган одамларда ҳаракатининг тезлиги, қад-қо-матининг тиклиги, маънавий тетиклик, руҳий фаоллик узоқроқ сақланади. Мана шу ҳолат жисмоний тарбия билан донмий шуғулланувчи кишиларда ҳам бўлади.

«Умрни узайтириш муаммолари» номли (1952) кит-обда доғистонликларда узоқ умр кўришининг асосий сабаблари қуйидагилар экани таъкидланган: 1) Рес-публиканинг тоғли қисмидаги иқлим шароити ва жуғ-рофий омиллар; 2) суткасига 3—4 марта истеъмол қилинадиган гўшти, ўсимлик мойли ва сутли озиқ-ов-

қатлар, чекишнинг, ичиш ва ортиқча жинсий алоқанинг тақиқлангани; 3) авлодан-авлодга асрлар давомида ўтиб келаётган маданий анъаналар, ўзига хос турмуш тарзи ва унинг хусусиятлари; 4) гигиенанинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиниши ва бутун умр бўйи жисмоний меҳнат билан шуғулланиш; 5) бир мисрда ҳам пассив, ҳам актив ҳордиқ чиқариш; 6) ақлоли турмуш даражасининг моддий-манший жиҳатдан яқинланиши ва ҳоказолар.

С. Пако ва унинг издошлари таъкидлаганидек, кексасайиш жараёнида айрим психофизиологик ва психологик жараёнларнинг барқарорлашуви инсон умрининг узайишига, унда ижодий фаоллик узлуксиз давом эттиришига ёрдам беради, ақлий меҳнат билан доимо шуғулланувчи кекса одамларда мантикий хотира сақланади. Шу билан бирга иқтидорли ва ақлли пешлаш мановилари билан шуғулланган кишиларда ҳам интеллектнинг юксак даражаси сақланиб, бошқа билиш функцияларининг фаолияти бир текис ҳаракатни вужудга келтиради.

Узоқ умр кўришнинг, умр узайишининг муҳим омилларидан яна биттаси касб-корлик фаолиятига бориқ психий ҳолатнинг барқарорлашувидир. Ана шу ҳолатга инсоннинг кўриш идрокида фазони фарқлаш (фазовий тасаввур) қобилияти киради. Француз геронтолог ва офтальмолог Г. Оффре «Геронтология асослари» (1960) китобидан жой олган «Кўзнинг кексаликка хос ўзгариши» асарида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар келтиради. Унинг фикрича, кексаликда пресбиония (грекча, қаридикда кўришнинг заифлашуви) ҳодисаси рўй бериб, яқинни кўриш ёмонлашади. Г. Оффренинг фикрича, 10 ёшдан кўриш аккомодациясининг кучи пасайиши, агарда 10 ёшда аккомодация кучи 16 диоптрияга (грекча оптик ўлчов) тенг бўлса, 40—45 ёшда—4, кейинчалик эса 1 бир диоптрияга тушиб кетиши мумкин. 50—60 ёшларда аккомодациянинг энг қуйи даражасига тушади, бироқ шундан кейинги ёш давларида барқарорлашиб боради. Жилхон психологияси фаши маълумотларига қараганда аккомодациянинг кучи шунчалик камайиб борадики, яқинни фақат кўзойнак билан кўриладиган бўлади.

Баъзи манбаларда майда нарсалар билан шуғулланмайдиган, кўзи узоқни кўришга ўрганган одамда аккомодация юксак даражада сақланиши, кўз ҳирилла

шуви жуда секин, гоҳо бутунлай руй бермаслиги мумкин.

М. Я. Ложечникова ва Л. Н. Кулешованинг аниқлашича, ҳайдовчилар, темирйўлчилар, овчиларнинг кўриш сезгирлиги ёшлигида 1 ёки 1,5 бирликка тенг бўлса, узоқ йиллардан кейин ҳам узгармаслиги мумкин.

И. В. Давидовский ва Б. Г. Ананьевлар таъкидлаганидек, қариш ва узоқ умр кўриш ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин умрни узайтиришнинг жуда кўп омиллари бор. Юқорида узоқ умр кўришнинг экологик омиллари ифодаланди, лекин унинг психологик, ижтимоий психологик омиллари, манбалари ва механизмлари ҳам мавжуддир. Умуман айтганда, инсоннинг умрини узайтириш учун шахслараро яхши муносабат, ширин муомала, самимий мулоқот, оилавий тотувлик, асаб системасини асраш, барқарор ҳис-туйғу, ҳамдардлик, психик фаоллик, иродавий тетиклик бўлиши зарур.

Chas Chas Chas

222

2. Усмирларнинг биологик ўсиши	137
3. Акселерация назариялари	140
4. Усмирлчк ёшида шахснинг шаклланиши	144
5. Усмирнинг ақлий камолоти	148
6. Тарбияси қийин ўсмирлар	150

Олтинчи боб

Илк ўспиринлик ёшининг психологик хусусиятлари	157
1. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари	164
2. Илк ўспирин ва касб танлаш	168
3. Илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари	174

Еттинчи боб

Ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари	177
1. Талабаларнинг психологик хусусиятлари	178
2. Талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари	183
3. Таълимдаги қийинчиликларни бартараф қилиш	185
4. Талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш	188
5. Ўқитувчи ва талабанинг ҳамкорлиги — таълим самарадорлигининг муҳим омил	195

Саккизинчи боб

Етуклик даврининг психологик хусусиятлари	198
1. Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари	198
2. Етуклик даврининг биринчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари	202
3. Етуклик даврининг иккинчи босқичидаги шахснинг психологик хусусиятлари	205

Тўққизинчи боб

Психогеронтология — кексалик психологияси	208
1. Психогеронтология ҳақида умумий тушунча	208
2. Биологик кексалиш	210
3. Кексалиш давридаги шахс психологияси	213
4. Кексалик давридаги шахснинг психологик хусусиятлари	216
5. Ўзоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари	219

ЭРГАШ ҒОЗИЕВ

ПСИХОЛОГИЯ

(Еш даврлари психологияси)

Педагогика институтлари ва университетларнинг
талабалари учун ўқув қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1994

Таҳририят мудбири А. Аҳмедов
Муҳаррир С. Тоҳиров
Техник муҳаррир С. Турсунова
Бадий муҳаррир Э. Нурманов
Мусахҳиҳ М. Олимова

ИБ № 6339

Теришга берилди 21.11.93. Босишга рухсат этилди 14.02.94.
Формати 60×90/16. Тип. қоғози. Негли 10 пловсия. Гарнитура латин
турнал. Юқори босма усулида босилди. Шартли 6. л. 14.0. Шартли
кр.-отт. 14,25. Навир л. 12,5. Тиражи 18000. Зак № 1.

«Ўқитувчи» наприёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 12—133—93.

Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитасининг Ўзгир ул ижара китоб фаб-
рикаси. Ўзгир ул ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1994.